CAPLETRA 43

REVISTA INTERNACIONAL DE FILOLOGIA

Tardor, 2007

INSTITUT INTERUNIVERSITARI DE FILOLOGIA VALENCIANA
PUBLICACIONS DE L'ABADIA DE MONTSERRAT

Redacció:
Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana
Avda. Blasco Ibáñez, 32
46010 València
Telèfon 96–386 40 90
Edita i publica:
Publicacions de l'Abadia de Montserrat
Institut de Filologia Valenciana
Subscripcions i correspondència:
Publicacions de l'Abadia de Montserrat
Telèfon: 932450303
Adreça electrònica: <subscripcions@pamsa.cat>
Adreça postal: Ausiàs Marc, 92-98 – 08013 Barcelona
Preu de cada número en règim de subscripció: 14'50 €

ISSN:
0214 - 8188
Dipòsit legal:
B - 25.992 - 1990
Fotocomposició:
IIFV
Imprès per:
Limpergraf, S.L. - Barberà del Vallès
(juliol 2008)

Tardor, 2007

Director: Vicent Simbor Roig
Secretari de redacció: Francesc Pérez i Moragón
Consell de redacció: Josep M. Baldaquí, Maria Josep Cuenca,
Antoni Ferrando, Tomàs Martínez
Consell Assessor: Anna Maria Annicchiarico, Antoni Badia i Margarit,
Maria Teresa Cabré i Castellví, Jordi Castellanos, Germà Colón, Joan Fuster (†),
Joseph Gulsoy, Josep Massot i Muntaner, Joaquim Rafel, Giuseppe Sansone (†),
Joan Solà, Arthur Terry (†), Joan Veny, Max Wheeler,
Curt Wittlin, M. Claire Zimmermann

Característiques i normes d'avaluació de les col·laboracions

1. Els articles hauran de ser treballs originals d'investigació no publicats amb anterioritat.
2. Els articles rebuts a la redacció passaran per un procés d'avaluació externa estrictament anònima que gestionarà directament el director amb la col·laboració del secretari de redacció. Els avaluadors podran recomanar-ne la publicació sense necessitat de cap retoc. O proposar-ne correccions necessàries per a poder ser publicats i, en aquest cas, el contingut d'aquestes indicacions serà tramés als autors perquè les incorporen. Els avaluadors podran fins i tot recomanar, de manera raonada, la no publicació d'un article. En aquest cas, si hi ha unanimitat entre els avaluadors, *Caplletra* n'assumirà la decisió i el director comunicarà als autors l'acord del rebuig i aportarà els motius adduïts pels avaluadors. En cas que no hi haja unanimitat entre els avaluadors sobre la conveniència o no de la publicació d'un article, el Consell de redacció prendrà l'última decisió i, en cas d'acordar-ne la publicació, supervisarà la introducció dels canvis necessaris per tal de solucionar-ne els problemes.
3. *Caplletra* no s'identifica necessàriament amb els punts de vista mantinguts en els articles que publica.

NORMES DE PRESENTACIÓ D'ORIGINALS

QÜESTIONS GENERALS

Els articles tindran una extensió màxima de 64.000 caràcters (espais inclosos). Només excepcionalment i per acord del Consell de redacció hom podrà acceptar articles que ultrapassen l'esmentada extensió. En una pàgina a banda, a més del nom de l'autor i el títol de l'article, s'inclourà un resum o *abstract* amb una extensió de 600 a 1.200 caràcters (espais inclosos) i les paraules clau o *Key words*, en anglés o en la llengua utilitzada a l'article, juntament amb les adreces postal i electrònica i el telèfon de contacte de l'autor. Els articles s'enviaran en suport informàtic, en Word per a Macintosh o Word per a Windows. En aquest segon cas, s'adjuntarà una còpia en format RTF. Si s'utilitza algun altre processador de textos caldra indicar quin. Cal enviar-ne també una impressió en paper, a doble espai. El text anirà encapçalat amb el títol (tan breu com siga possible) i el nom de l'autor. Al final de l'article i abans de les Referències bibliogràfiques, es tornarà a indicar aquest nom i la institució acadèmica a què pertany l'autor, a més de les seues adreces postal i electrònica.

Les ressenyes s'ajustaran a les mateixes exigències informàtiques de presentació i tipus de lletra que els articles i tindran una extensió màxima de 15.000 caràcters (espais inclosos). Només excepcionalment i per acord del Consell de redacció hom podrà acceptar ressenyes que ultrapassen l'esmentada extensió.

DIVISIÓ DELS ARTICLES

Segons les necessitats expositives, convindrà dividir l'article en apartats. Els títols dels epígrafs o subepígrafs aniran en redona normal, en una línia separada dels paràgrafs precedent i següent.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES INTERNES

Les referències bibliogràfiques s'inclouran dins del cos de l'article i seguiran el sistema «autor-any-pàgina». L'any i les pàgines apareixeran entre parèntesis, separats per dos punts. Quan la referència abaste tota una obra s'hi ometrà explicitar les pàgines a què es remet. Entre l'últim cognom de l'autor citat i l'any de publicació del text a què es fa referència no s'intercalarà cap signe:

... com ja s'ha observat (Sanchis Guarner 1980: 144)

... com observa Sanchis Guarner (1980: 144).

... «Dels documents del Principat desaparegué plenament l'article *es* ja en el segle XIV» (Sanchis Guarner 1980: 144).

... Aquesta era la idea recurrent del llibre (Sanchis Guarner 1980).

BIBLIOGRAFIA

Les referències que apareixen en el text es repetiran al final en un apèndix de Bibliografia, ordenades alfabèticament pel primer cognom de l'autor i s'ajustaran a les convencions següents:

— Articles (títol entre cometes i nom de la revista en cursiva, numeració completa, any d'edició, pàgines):

PICALLO, C. (1990) «Elements anafòrics i localitat», *Caplletra* 8, pp. 41-53.

En el cas dels articles de diari no cal indicar-ne el número; serà suficient amb la data completa.

— Llibres (títol en cursiva, lloc d'edició i casa editorial):

SANCHIS GUARNER, M. (1980) *Aproximació a la història de la llengua catalana,* Barcelona, Salvat.

— Capítol o parts de llibres col·lectius o miscel·lanis (autor, títol, dins, primer autor, nom de l'editor o editors de l'aplec, ed. o eds., títol del recull, any, pàgines):

ANDERLE, A. (1991) «La crisi dels col·lectivismes» dins SAN MARTÍN, A. ed., *Públic / Privat: un debat obert,* València, Universitat de València/Ajuntament de Gandia.

— Els cognoms dels autors hi figuraran en versaletes (o en minúscula), primer el cognom o cognoms; després, separat per una coma, la inicial del nom de fonts. S'utilitzarà la mateixa tipografia per a noms d'autors o curadors d'un volum que apareguen citats en l'interior de la referència.

— El nombre de volums de les obres citades s'indicarà darrere de l'editorial, en aràbics i seguit de l'abreviatura «vol.», sense marcar el plural.

— El volum recomanat s'assenyalarà amb el número romà corresponent darrere del títol.

— Quant a l'entitat editora, s'ometran les paraules Editorial o semblants, llevat d'algun cas en què, per claredat, és aconsellable mantenir-la (p. ex. Edicions 62).

— Les coedicions s'indicaran amb una barra separadora (València / Barcelona; IIFV / PAM).

— Si la data real d'edició d'una obra no es correspon amb la que figura a la portada, s'indicarà entre claudàtors dintre del parèntesi: (1998 [1999]).

— Quan s'utilitze una edició que no siga la primera i la data d'aquesta siga rellevant, s'indicarà entre claudàtors darrere de la data de l'edició emprada: (1998 [1a ed. 1954]).

— Les obres d'un mateix autor i any s'ordenaran afegint una lletra a la data: (1998*a*), (1998*b*), etc.

— Les pàgines s'indicaran amb les abreviatures p. o pp. (no pàg. o pàgs.).

Citacions

Les citacions breus (una o dues línies), apareixeran dins del text, entre cometes angulars (« »). Si són més extenses, aniran en paràgraf a banda, sense cometes i en Garamond (o si no en Times) 10, format normal. Les elisions s'indicaran amb tres punts entre claudàtors: [...].

Notes

Les notes crítiques, de nombre i extensió reduïts al mínim, apareixeran a peu de pàgina i es reservaran a explicacions o aclariments complementaris de l'autor. Figuraran seguides al final de l'article. No tindran un interlineat especial entre elles i estaran compostes en Garamond (o si no en Times) 10. El número inicial de referència anirà entre parèntesis. Les crides a nota s'indicaran en el cos de l'original en aràbics volats, darrere de la paraula indicada. Si aquesta porta després un signe ortogràfic, les crides aniran darrere del signe.

Requisits tipogràfics

El format general del text, a banda les especificacions indicades per a citacions extenses, anirà en Garamond (o si no en Times) 12, sense sagnats ni tabuladors. La cursiva podrà utilitzar-se a per a títols de publicacions i per a destacar algun terme o diferenciar paraules o frases curtes en una llengua diferent de la de l'article. No per a les citacions. S'usarà el guió curt ens els casos ortogràficament exigibles i l'intermedi en funció de parèntesi dintre d'una frase. En aquest cas, si l'incís acaba en punt, se suprimirà l'últim guió. Preferentment s'usaran les cometes angulars. Quan calguen distincions internes en una citació, s'empraran les cometes d'acord amb la gradació < “ ‘ ’ ” ».

Elements gràfics

Les taules i figures, en Garamond (o si no en Times) 10, aniran numerades consecutivament. La llegenda anirà a la part inferior, separada per un espai, en el cas de les figures, i a la superior, en el de les taules.

Correcció de proves

Passada l'avaluació externa i tingudes en compte les observacions que se'n puguen derivar i una vegada maquetats els articles, *Caplletra* farà arribar als autors unes proves perquè les revisen. Aquesta revisió en cap cas no podrà consistir en una modificació important del contingut de l'article.

SUMARI

Rafael Roca Ricart
Teodor Llorente,escriptor valencià 9

Àngels Campos
L'emissor com a organitzador del discurs acadèmic 39

Josep R. Guzman
Traduccions i usos sintàctics de l'expressió de l'abstracció 59

Joaquim Martí Mestre
La formació del plural i la situació del gènere en el Curial e Güelfa *dins del context del segle XV* 89

MONOGRÀFIC SOBRE «SOCIETAT, IDEAL I FICCIÓ A LA LITERATURA CATALANA MEDIEVAL»
Coordinació: Josep E. Rubio i Josep A. Ysern

Presentació 127

Fernando Domínguez Reboiras
Una lectura del Llibre de meravelles *como* ars praedicandi 131

Gian Luca Potestà
La città di Francesc Eiximenis. A proposito del Dotzè del Crestià, I,1 161

Xavier Renedo Puig
Ciutat de Mallorca, 31 de desembre del 1229: Sant Silvestre, Sant Jordi i Jaume I 177

Juan M. Ribera Llopis
Uns i altres en la cartografia de la narrativa breu medieval 199

Vicent Martines
Ut pictura poiesis*: text i imatge, mimesi i realitat quant a* Tirant lo Blanc 213

Ressenyes 243

Abstracts 265

Table of contents 271

RAFAEL ROCA RICART

TEODOR LLORENTE, ESCRIPTOR VALENCIÀ

0. INTRODUCCIÓ

Al llarg de la seua fecunda i dilatada existència, Teodor Llorente Olivares fou un lector compulsiu i un escriptor prolífic. Ja que, a banda de periodista, la seua professió durant quaranta-tres anys, també exercí com a creador —poeta valencià i castellà i, en menor mesura, autor teatral—, assagista, traductor, historiador i, fins i tot, crític literari i artístic.[1]

Entre els llibres que Llorente publicà en vida, i que recullen part d'aquesta immensa producció intel·lectual, destaquen: dos volums de cartes i reportatges fruit de la seua dedicació periodística, *Viaje de S. M. D. Alfonso XII* (1877), en què relatà l'expedició realitzada durant aquell any per la comitiva reial al llarg del Mediterrani, i *1867 y 1878* (1879), sobre les impressions que li causaren les dues exposicions universals de París; el *Llibret de versos* (1885) i les seues posteriors reedicions i ampliacions (1902 i 1909), pel que fa a poesia valenciana; *Versos de la juventud. 1854-1866* (1907), que recull les primeres manifestacions líriques castellanes; una desena de llibres en castellà d'autors com ara Víctor Hugo, Lord Byron, Voltaire, Goethe, Heine i La Fontaine, en el capítol de les traduccions; i, finalment, la vasta obra *Valencia. Sus monumentos y*

1. Per a una aproximació al personatge, vegeu els treballs de Simbor (1996: 7-31) i Roca (2001: 9-66, 2004 i 207).

Caplletra 43 (Tardor 2007), pp. 9-37

artes. Su naturaleza e historia, publicada en dos volums els anys 1887 i 1889-1902, pel que fa als estudis històrics. La producció teatral, obra de joventut, restà inèdita.

Tota aquesta contribució literària no li valgué, ni de bon tros, idèntic ressò social. Així, mentre la de poeta valencià fou la faceta que més llorers li meresqué en els territoris de parla catalana, la que vertaderament escampà el seu nom arreu de l'Estat espanyol fou la de periodista i traductor castellà dels poetes romàntics europeus.

L'habilitat literària de Llorente assolí els seus primers i més importants fruits en arribar a la Universitat. Segons Calvo-Acàcio (1936: 6), fou allí on es mostrà com

> un revolucionari, en el sentit de transformar el gust general dels escolars, adoctrinant-los en les modernes disciplines estètiques, desvetllant-hi llur sensibilitat a l'impuls de la seua i incorporant molts companys en la croada de cultura, de què eren apòstols ell i Querol. Les lletres castellanes primer, més endavant les valencianes, va tenir en aquells universitaris entusiastes conreadors, victòria mai no aconseguida, si al prestigi cultural dels inductors no s'haguessin unit l'exemple i la perseverància.[2]

I és que, des de ben jove, Llorente uní, a la seua exquisida formació i capacitat intel·lectual, una immensa laboriositat i una preeminent vocació de líder i ideòleg de la Renaixença valenciana que tingué un clar reflex en la seua contribució com a escriptor valencià, en prosa i en vers.

1. LÍRICA VALENCIANA DE LLORENTE (1885-1983)

Llorente practicà una gran diferenciació a l'hora d'escollir l'idioma en què redactava els seus escrits, una separació que atenia, principalment, al gènere —vers o prosa— i a la temàtica —política o literària— dels texts que produïa. El resultat és que la major part dels escrits en prosa són polítics i estan redactats en castellà;[3] mentre que la major part de la producció lírica coneguda, aquella que el converteix en el poeta que més qualitat i quantitat aporta al segle XIX valencià, fou redactada en català (Llorente 1983).

2. He respectat escrupolosament l'ortografia de tots els texts citats a l'article, i no hi he modificat ni la puntuació ni l'accentuació.

3. Vaig reunir molts dels seus articles periodístics de temàtica política a: Llorente 2001.

Aquesta distinció ha donat peu a la creença, prou generalitzada, que Llorente únicament utilitzà el valencià per a escriure poesia. No obstant, cal assenyalar que també produí uns quants texts —al voltant d'una desena— de temàtica cultural en prosa valenciana que, ni que només siga per trencar el tòpic, val la pena d'exhumar i enumerar.

D'altra banda, resulta evident que a l'hora de redactar poesia Llorente se sentí molt més a gust amb el català, amb la llengua materna, que no amb el castellà. A més, és probable que pensara que la seua lírica valenciana acomplia una funció cultural més important que no la castellana. Ho indica el fet que no fou sinó fins a 1907, quatre anys abans de morir, que es decidí a publicar en format llibre una selecció de la seua poesia escrita en la llengua de Cervantes; i encara cal advertir que es tractava de la pertanyent a la primera època (1854-1866), que edità sota el títol *Versos de la juventud*. Per contra, en 1907, a més del recull *Poesies triades* (Llorente 1906), la seua poesia valenciana havia conegut dues edicions: *Llibret de versos* (1885) i *Nou llibret de versos* (1902); i ja en tenia en preparació una tercera, ampliada i també titulada *Nou llibret de versos* (1909).

1.1 EL *LLIBRET DE VERSOS* DE 1885

La lírica valenciana de Llorente prengué cos amb la primera edició del *Llibret de versos*, una de les obres més emblemàtiques de la Renaixença valenciana. Un volum que, deixant de banda les antologies (a més de Llorente 1906 i Llorente 1913, en destacaré dos: Llorente 1958 i Llorente 1996), des de 1885 i fins a 1983 conegué sis reedicions-ampliacions: tres en vida del poeta i tres després de mort, les dues darreres transformat ja en «obres completes»; i que, amb el pas dels anys, es convertí en el llibre en què varen aprendre a llegir i escriure en la pròpia llengua una bona colla de valencians del segle XX.

Així, la primera vegada que Llorente agrupà i edità una part de les poesies valencianes fou en 1885, vint-i-vuit anys després d'haver donat a la llum les tres primeres composicions (1857) i quan ja era un poeta admirat i consagrat. Fins a aquell moment, les seues poesies només havien aparegut publicades, de manera esparsa, en periòdics, revistes i anuaris de València i Barcelona. Per això el volum que les aplegava fou rebut amb tant d'entusiasme.

El *Llibret de versos* havia sigut preparat l'any anterior, en 1884,[4] i tal com finalment fou editat recollia trenta-set poemes i s'encapçalava d'una llarga endreça a Marià Aguiló, el seu «volgut amic i savi mestre». A més, es cloïa amb un apartat titulat «Notes del autor» en què el poeta comentava l'origen o motiu de setze d'aquelles composicions. Un apartat que, posteriorment, es mantingué i amplià al llarg de la resta d'edicions, fins i tot les que prepararen el seu fill Teodor Llorente Falcó (1914 i 1936) i Lluís Guarner (1983).

En el moment en què aparegué el *Llibret de versos* Llorente tenia quaranta-nou anys i, molt probablement, les raons per les quals tardà tant de temps a donar-lo a l'estampa s'expliquen per la incertesa i els dubtes que li plantejaven la manera com seria rebut, entre una societat poc afecta a llegir i escriure en la llengua que parlava, un llibre culte que aspirava a dignificar un idioma molt corromput pel pas del temps, la desídia i la manca de prestigi social. I també, tal com afirmava a l'endreça, per haver de combatre els detractors i «adversaris de la renaixensa»: els qui afirmaven «qu'es trevall perdut esforsarse en fer reviure una llengua morta» (Llorente 1885: 9), o veien aspiracions polítiques —separatistes— en el conreu literari del valencià. Llorente s'hi referia a tots aquests entrebancs, i atribuïa dos mèrits al *Llibret de versos*: un de patriòtic, en afirmar que es tractava d'una «obra de valencianisme»; i un altre de lingüístic, en mostrar-se en contra de la vulgarització i a favor de la dignificació de la llengua (11):

> Pera ajudar á eixa obra de valencianisme, he escrit casi tots los versos d'aquest llibret, y per això mateix els estampe. He procurat acostarme al modo usual de parlar tot lo que permitixen, per una banda la propietat y puressa de la llengua, y per altra la elevació del estil poétich.

4. Així li ho comunicava al seu amic Vicent Venceslau Querol el 24 d'abril de 1884: «Voy a hacer el tomito de versos valencianos, que me piden muchos. Se lo dedicaré a nuestro buen Aguiló». Carta inèdita conservada a l'Arxiu biblioteca Llorente. Vull manifestar el meu agraïment a Joan Teodor Corbín Llorente per la seua col·laboració i per haver-me deixat consultar aquest i d'altres documents. L'anunci públic, però, no degué realitzar-se sinó a finals d'any. De fet, l'1 de gener de 1885 *Lo Rat-Penat. Periódich Lliterari Quincenal* publicava la següent notícia: «Ab lo modest titol de *Llibret de versos*, l'inspirat poeta En Teodor Llorente, á qui tant deuen les muses valencianes, anuncia la próxima aparició d'un volúm que contindrá les mes selectes composicions poétiques, eixides de sa ben tallada ploma. L'obra estará estampada ab esmero tipográfich, en paper superior, y formará un elegant tomo, que ja en ánsia esperen los amants de nostra bona lliteratura» («Nóves», *Lo Rat-Penat. Periódich Lliterari Quincenal*, 2, València, 1 de gener de 1885, p. 15).

Abans, però, havia fixat la funció ideològica de la seua lírica, en afirmar que els versos «están inspirats per la mateix idea d'enaltir la Patria valenciana, recordant ses glóries y restablint el conréu lliterari de sa propia llengua» (9).

En aquest sentit, també em sembla oportú destacar que, en carta personal adreçada a Víctor Balaguer en juny de 1885, Llorente assegurava que «en el *Llibret* he reunido los versos valencianos que me han parecido menos malos»; i que, amb la seua publicació, «una de las cosas que más he querido realzar es la fraternidad de Valencia y Cataluña» (Llorente 1936: 119). Com bé acrediten, d'altra banda, els poemes «València i Barcelona», «Salutació als poetes de Catalunya, Mallorca i Provença», «Als periodistes de Barcelona», «A la Verge de Montserrat» i «Tempesta», entre d'altres.

Segons explicà en abril de 1885, hom preveia que el *Llibret de versos*, que fou imprés per plecs, estiguera acabat l'1 de maig.[5] De fet, el 30 de maig el ratpenatista Josep Maria Puig i Torralva publicà, a la revista *La Moma*, una ressenya en què explicava que el poemari llorentí «no s'ha posat á la venta y ho sent per aquells que no siguen suscritors á *Las Provincias*, pos está publicat apòsta pera repartirlo gratis entre els seus suscritors». I saludava l'edició del volum amb entusiasme: «Lo renaiximent de la nòstra lliteratura está de enhorabòna. L'aparisió del *Llibret* ha segut una valenta y manifesta pròba de lo que val ella» (Puig 1885: 74). El *Llibret de versos* tenia una forta càrrega simbòlica, i prompte esdevindria el producte estrella de la Renaixença, els versos de més qualitat que el moviment valencià havia estimulat i produït.

Al llarg de la ressenya, Puig i Torralva referia els inicis lírics de Llorente, sempre sota el mestratge d'Aguiló i la companyia de Querol, i s'hi mostrava ben esperançat: «Este moviment lliterari ha de anar aumentant cada añ. Una vòlta sembrada la llavor, creixerá la planta y donará frut més dols que la melmelada» (Puig 1885: 74-75). Com que el *Llibret* havia sigut confeccionat a partir de la selecció que l'autor havia fet, Torralva també es preguntava per què no havia integrat composicions com ara

5. A la carta que Llorente adreçà a Querol en abril de 1885 comenta: «Los amigos del Rat-Penat, muy benévolos conmigo, quieren celebrar la publicación del libro de versos valencianos, que estará concluído para el 1º de mayo. Han pensado hacer un banquete, y ofrecerme una medalla de bronce, con mi vera efigies, que está haciendo un escultor para que Ríos la funda». Carta inèdita conservada a l'Arxiu biblioteca Llorente. De tota manera, l'homenatge devia ser cosa feta si més no des de dos mesos abans, ja que el 15 de febrer *Lo Rat-Penat. Periódich Lliterari Quincenal* publicava: «Ab verdadera ansietat es esperada la publicació de les inspirades poesies que, ab lo títol de *Llibret de versos*, ha coleccionat En Teodor Llorente; y apropósit d'aquest aconteiximent, tenim entés qu'alguns de sos admiradors y amichs li preparen un obsequi» («Nóves», *Lo Rat-Penat. Periódich Lliterari Quincenal*, 5, València, 15 de febrer de 1885, p. 40).

«Lliris campestres» «y un'atra dedicá á Ausies Marc». Finalment, opinava que «lo seu llengüache pòt servir de modèlo á tots els que cultivém la llemosina llengüa», i que «no es persona de gust qui no se procure eixe *llibret*, que encara que chicotet, figurará per son mèrit en el més gran llòch de la poesía del nòstre renaiximent lliterari» (Puig 1885: 75).

Més recentment, en 1983, aquella edició del *Llibret de versos* fou analitzada per Lluís Guarner, qui recordà que el volum recollia les primeres poesies amb què Llorente havia col·laborat a diverses publicacions de Barcelona, com ara el *Calendari Català* i l'*Anuari Català*, i a *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí*, que dirigia Llombart.[6] I posà en relleu que «la planificació d'aquest llibre està deliberadament ordenada, alternant poesies líriques amb altres que tenen significació nacionalista»; i que «és de destacar que tan sols posà data al peu d'aquells [poemes] que tenen una transcendència nacional i no dels que són simplement de caràcter líric» (Guarner 1983: 57).

Com a anècdota, Guarner també observà que el *Llibret de versos* conté una «anomalia bibliogràfica»: així, mentre la coberta consigna com a data d'edició l'any 1884, la portada interior assenyala el de 1885, que és l'any en què finalment aparegué. Encara que Guarner no s'explicava el motiu d'aquesta anomalia —«¿Es va imprimir la coberta en el 1884 i després la composició del llibre es va fer l'any següent per exigències editorials?», s'hi preguntava (64)—, en la meua opinió això ha d'obeir al fet que el llibre havia sigut preparat en 1884, que és la data d'escriptura de l'endreça[7] i del «Cant darrer», la poesia amb què es tanca; però que per diverses raons materials i/o editorials, i possiblement també a causa de l'epidèmia del còlera que aquell any assolà València i que obligà a suspendre els Jocs Florals, la impressió es postergà fins a 1885.

1.2 el *Nou llibret de versos* de 1902

Amb posterioritat a 1885, el *Llibret de versos*, qualificat per l'*Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* (1911-1912) com a «breviari patriótich de la bella encontrada del Túria» (Oliver 1913: 716), conegué cinc edicions més. La primera al cap de dèsset

6. En 2006 el *Calendari Llemosí* ha sigut editat en facsímil per l'Acadèmia Valenciana de la Llengua. Escartí (2005) i Estrela (2005) han escrit sobre aquest anuari.

7. «Escribía esto [l'endreça] en el año 1884» (Llorente 1897).

anys, en 1902. El títol sofrí una lleu modificació formal —*Nou llibret de versos*—, i el volum resultant recollí cinquanta-nou poesies repartides en dues parts, vint-i-nou de les quals ja havien sigut publicades en 1885. Les vuit que havien aparegut a la primera edició i que ara havien sigut suprimides eren: «Aparició», «La nova era», «Mensage», «Als felibres de Provensa», «Al poeta Adolf Blanch», «La dama del Rat-Penat», «Versos pera un album» i «A Federich Mistral». I les trenta noves, integrades totes elles a la segona part: «Lo tabalet», «A Mossén Jacinto Verdaguer», «Les glories de Valencia», «A Francesch Vinyas, demprés de cantar la ópera *Lohengrin*», «En l'álbum de una mallorquina», «A la bona memoria de la poetisa Rosalía Castro», «Arrós en fesols y naps», «A la Reyna dels Jochs Florals Rafeleta Andréu», «Recort al rey en Joan I, fundador dels Jochs Florals», «Trova á Matilde Ojea», «A Escalante», «Floreta sens nom», «En l'álbum de una senyora», «La Creu del poble», «Als bons valencians fundadors de *La Senyera*, Societat valenciana en Madrit», «Cartes de soldat», «Pro Patria», «A ma filla Josefina, Reyna dels Jochs Florals», «A ma neta María Bernal y Llorente, morta als cinch anys», «Pasejet de Maig», «Al pintor Sorolla», «Lliris campestres», «A Gaspar Thous», «Les cansons de la viuda», «Ma filla Irene», «En la mort de Verdaguer», «Al poeta Bodría», «Plany de la Teixidora», «Misa de alba» i «Testament».

El *Nou llibret de versos* conformava el volum núm. 6 de la «Biblioteca de Lo Rat Penat», i fou editat per a contribuir als actes d'homenatge que el 1903 la Societat d'amadors de les glòries valencianes i l'Ateneu Literari dedicaren a l'autor de «La barraca» arran de la finalització de l'obra històrica *Valencia. Sus monumentos y artes. Su naturaleza e historia*. Incorporava un retrat de Llorente, que era qualificat com a «Mestre en Gay Saber» (títol amb què havia sigut distingit en 1887), i un escrit preliminar de Josep Enric Serrano i Morales —aleshores director de la Comissió de Publicacions de Lo Rat Penat— titulat «Motiu de esta edició» (Serrano 1902: 6), que destacava que la idea de la publicació havia partit de la Junta directiva de l'entitat valencianista, que desitjava

> fer á son President honorari just homenaje y pública demostració del goig que li produix el acabament de la esmentada obra [*Valencia*], y creu que la millor manera de honrar al benemérit historiador y donarli bona proba del amor de sos companys y deixebles es reproduir el seu *Llibret de versos*, que ja escaseja, afegintli totes les composicions poétiques valencianes escrites o publicades per l'autor dende l'any 1885 fins ara.

Per això tampoc no isqué a la venda, sinó que fou repartit gratuïtament entre els socis ratpenatistes.

Com la de 1885, aquesta edició també acusava una «anomalia bibliogràfica», per continuar amb la terminologia de Lluís Guarner, però de diferent índole. Sens dubte per descuit, la poesia «En l'álbum de una senyora», subtitulada «Versos escrits en una plana hon había apegades flors y fulles seques», fou reproduïda dues vegades: a la pàgina 189 i a la 249.

Finalment, cal consignar que, encara que portava data de 1902, el *Nou llibret de versos* degué veure la llum pocs dies abans de l'homenatge a Llorente, que tingué lloc el 5 de juliol de 1903. Així s'infereix de la notícia que el 29 de juny donava el diari *Las Provincias* informant de la publicació del poemari.[8]

1.3 el *Nou llibret de versos* de 1909

La tercera edició del *Llibret de versos* aparegué en 1909 —és a dir, es féu coincidir amb els actes de coronació de Llorente (Roca 2004: 65-70)— i té la peculiaritat de ser l'última que l'autor realitzà en vida. Conservà el títol i les cinquanta-nou composicions de l'anterior, i n'afegí vint-i-tres més, fins a arribar a les vuitanta-dos. Així mateix, incorporà un llarg pròleg-estudi del prestigiós erudit Marcelino Menéndez y Pelayo, considerat per Llorente com una vertadera autoritat de les lletres catalanes i castellanes (Valentino 1908), i una nova dedicatòria, aquesta vegada lírica, dirigida al poeta Frederic Mistral. L'endreça a Aguiló s'hi mantenia, però canviava d'ubicació, ja que passava al final del llibre, després de les «Notes del autor» i abans del «Missatge dirigit al Sr. Llorente per la Junta directiva de Lo Rat Penat pera celebrar el 50 aniversari de la publicació de sos primers versos valencians» i de la poesia «A mon mestre Teodor Llorente», del difunt Víctor Iranzo i Simon. D'altra banda, s'hi reproduïa la mateixa fotografia inicial.

En la línia de les anteriors, l'edició presentava una nova i ja típica «anomalia bibliogràfica»: a la portada del volum hom féu constar que es tractava d'una «Segona edició molt aumentada», quan en realitat era la tercera. Error de composició o voluntat expressa? En qualsevol cas, això ha provocat que alguns investigadors que s'han acostat d'una manera superficial a l'obra de Llorente hagen passat per alt la de 1902.

8. «Literatura valenciana. *Nou llibret de versos*. Escrit per en Theodor Llorente, Mestre en Gay saber. Valencia», *Las Provincias* (29 de juny de 1903).

Les vint-i-tres poesies que l'autor hi afegí eren: «Cansoneta amorosa», que fou ubicada a la segona part del volum; i totes les de la tercera: «Rahonament pera'ls Jochs Florals de *Lo Rat-Penat*», «¡Valencianeta!», «Inscripció antiga d'una rajoleta», «Primaveral», «Cansó de les empaperadores de taronges», «Viaje nupcial», «La barca nova», «Versos llegits en una festa de *Lo Rat-Penat* en obsequi de les Reynes dels Jochs Florals», «A una joveneta que per distraure á son pare, cego, li llegía mon *Llibret de versos*», «Vora'l barranch dels Algadins», «Visanteta. Cansó nova de un poeta vell», «Matinal», «Intima (En el meu hort de Museros)», «Ferits al cor», «La creueta de Mossen Jacinto», «Roses de dacsa (Romans anacreóntich)», «Ovelleta mansa», «A Natalia Paulowsky», «Romans de Visanteta quant aná á Saragosa», «El llibre de missa de la meua mare», «Valencia y Alacant» i «Mal ensomni».

Entre aquestes composicions, en trobem una de les més belles i representatives de la lírica llorentina. Es tracta de «Vora'l barranch dels Algadins», un clàssic del pairalisme valencià. A imitació d'aquesta, l'any 1959 Vicent Andrés Estellés redactà un poema titulat «Llorente» que a penes si és conegut i que constitueix un homenatge a l'autor del *Llibret de versos*. Fou publicat a *Las Provincias* set anys després (Andrés Estellés 1966: 25), i diu així:

Vora el barranc dels Algadins
la teua veu encara es dreça,
i encara és una promesa
de regnes alts i de daurats matins.
Remors de palmes i de pins,
el vers més teu encara avança
i sosté encara l'esperança
vora el barranc dels Algadins.

Vora el barranc dels Algadins
per a València es feu de dia.
Font i xiprer, allí naixia
un llarg amor sense confins:
una cançó que duia brins,
en tanta nit, de llums més clares.
I encara està com la deixares,
vora el barranc dels Algadins

Vora el barranc dels Algadins
va ser més nostre el teu accent.
Versos i palmes mou el vent,
i el vent està plé de camins.

València porta sempre dins
la teua veu, feta llavor:
la teua veu, clara i millor,
vora el barranc dels Algadins.

Vora el barranc dels Algadins
naix un futur plé de collites,
la brisa té el poder dels mites,
s'ompli d'alegres teuladins.
Sense saber-ho et duem dins;
el teu barranc ens creua el cor.
I creix la llum en branques d'or
vora el barranc dels Algadins.

Endreça

Vora el barranc dels Algadins,
la teua veu més pura i clara
encara sona, vibra encara,
anomenant-nos nous camins:
camins de palmes i de pins,
i d'esperances i esgarranys:
un vell camí de pols i afanys,
vora el barranc dels Algadins.

1.4 els *Llibrets de versos* de 1914

Cinc anys després, en 1914 i quan Llorente ja era mort, el «llibret» passà a ser *Llibrets de versos*, recollits i editats pel seu fill, Teodor Llorente Falcó. Els versos llorentins varen ser publicats en doble volum amb paginació independent, i potser per això l'editor decidí que calia introduir dues noves modificacions sobre el ja clàssic títol de *Llibret de versos*: d'una banda, abandonar l'adjectiu «nou» que havia figurat en les dues edicions precedents; i de l'altra pluralitzar el primer substantiu: «Llibrets». De manera que una única consonant indica que ens trobem davant d'una nova edició dels versos valencians de Llorente: la quarta, la primera que es publicava amb posterioritat a la defunció de l'autor.

Els volums, que abandonaven la fotografia que havia presidit les edicions anteriors, recollien les vuitanta-dues poesies reproduïdes en 1909, n'afegien tretze més —fins a arribar a les noranta-cinc—, i s'estructuraven en quatre parts: dues el primer

i dues el segon. Així mateix, incorporaven tota la resta d'elements complementaris: l'endreça a Mistral, el preàmbul de Menéndez y Pelayo, les notes de l'autor —amb la incorporació d'unes «Notes del editor»—, l'endreça a Aguiló, el missatge de la directiva de Lo Rat Penat i la poesia d'Iranzo. En consonància amb la indicació apareguda al volum de 1909, a la portada de tots dos llibrets Llorente Falcó féu constar que es tractava d'una «Tercera edició molt aumentada». Era la perllongació d'un error o la corroboració que son pare no tenia en compte l'edició de 1902?

Les tretze poesies noves, agrupades totes a la quarta part, eren: «Present de flors», «A María Ricard», «En l'álbum d'una joveneta mallorquina», «Xich de barca», «Filla de viuda», «Visanteta en los Jochs Florals», «Valencianisme d'un giquet d'escola», «Salutació als mallorquins», «Cant d'aucells», «A Balmes (En lo centenari de son naiximent)», «Conversa de Nadal», «Historia de l'antigor» i «Als poetes jovens (Ultima poesía valenciana)».

1.5 les *Poesies valencianes* de 1936

Vint-i-dos anys després, en 1936, fou també el fill del patriarca de la Renaixença valenciana l'encarregat d'editar el llibre *Poesies valencianes*, subtitulat «Obras completas de Teodoro Llorente», volum que fixava la totalitat de la lírica valenciana de l'autor coneguda fins a aquell moment en cent vint-i-una composicions. Recollia les noranta-cinc publicades en 1914 i n'afegia vint-i-sis de noves. Tant a la portada com a la coberta s'anunciava que es tractava de la «Quinta edició, aumentada ab una nova part de poesies no comprengudes en anteriors edicions». La qual cosa posava definitivament de manifest que les indicacions de 1909 i 1914 havien sigut errades bibliogràfiques que ara s'esmenaven de colp.

El llibre aparegué a principis de 1936, en el marc de la celebració del primer centenari del naixement del Poeta de València. I les diferències més remarcables que Llorente Falcó hi introduí respecte a l'edició anterior foren bàsicament dues: el títol, que bandejava definitivament el clàssic i originari *Llibret de versos* per a adoptar el novell *Poesies valencianes*; i el canvi de format, que apostava pel retorn al volum únic.

Així mateix, s'hi reproduïen la fotografia inicial —una de nova, però— i tots els elements de les edicions precedents, recordem-los: endreça a Mistral, preàmbul de Menéndez y Pelayo, notes de l'autor, notes de l'editor, endreça a Aguiló, missatge de

Lo Rat Penat i poesia d'Iranzo. I tres apartats nous: una cinquena part amb «Poesies no incloses en anteriors edicions per considerarles son autor de poca importancia o defectuoses» (que el poeta havia guardat en un «paquetet»), la necrològica de Llorente —traduïda al valencià— que havia aparegut a l'*Almanaque «Las Provincias» para 1912* i una «Advertència preliminar» —sense signar, però atribuïble a l'editor— en què s'explicava l'origen de les poesies incloses en aquella cinquena part, i que fins a aleshores havien restat inèdites. Llorente Falcó en justificava la inclusió en el fet que, si bé son pare no havia volgut publicar-les abans, també era cert que «l'autor haguera pogut desgarrar i fer desaparéixer dits originals, i en no fer-ho així és que algun apreci li mereixien». Aquest nou capítol estava integrat per poesies de joventut, «producte dels primers assaigs de l'escriptor en les lletres valencianes»,[9] i per cinc versions de poetes estrangers, les úniques composicions conegudes, juntament amb una altra de Víctor Hugo, que Llorente traduí al valencià.

Les vint-i-sis poesies no incloses als *Llibrets de versos* de 1914, i que ara recollia *Poesies valencianes*, eren: «En casa d'un antiquari», poesia inacabada que segons Llorente Falcó fou «lo darrer pensament poétich del trovayre valenciá», i que figura a la «quarta part»; i totes les de la «quinta part»: «Mon trist caminar», «L'amor del poeta», «Ple de suspirs el pit», «La fulla», «Imitació de Sannazaro», «La Poesía», «¡Venticinch anys!», «La meua amada», «Ensomit», «Patria, Fe, Amor», «Primavera», «La Musa valenciana», «Marius», «A la senyoreta donya Pepita Anglasell», «La Senyera», «Lo cant del lletí», «Els amants de Rimini», «A mon amich el poeta don Antonio Aparici», «Aubada», «Mireya», «Salutació a En Belenguer», «El jardí de la Reina mora», «El sant Graal» i dues poesies —més aviat fragments— sense títol.

En abril de 1947 Carles Salvador (1947) manifestava el seu malestar perquè, onze anys després de l'edició llorentina, el volum encara no s'haguera esgotat:

> Ahí están estas "Poesíes Valencianes" —un grueso volumen de 432 páginas (precio, 10 pesetas, mucho menos de lo que vale hoy su papel)— prologado por Menéndez y Pelayo, pidiendo lectores. Y los lectores no llegan, como deberían, en tropel.[10]

En la seua opinió, això era degut al fet que «las últimas promociones de lectores de versos no conocen a Llorente de una manera directa, substantiva. [...] La juventud se halla desconectada de la obra de nuestro gran poeta» (Salvador 1947). Potser per

9. «Advertencia preliminar», *Poesies valencianes*, València, 1936, p. 3.
10. Posteriorment, Salvador (2000: 252-255) va reproduir aquest article.

aquesta raó l'any anterior havia enllestit una antologia llorentina que, com sabem, no veié la llum fins a 1958.

Al fil d'aquell article, dos mesos després, Guillem Renart (pseudònim de Josep Giner) escrivia un nou comentari en què qualificava les *Poesies valencianes* com a «libro de "capsalera" del País Valenciano», i realitzava una nova reivindicació de l'autor: «Llorente es, nada más y nada menos, que un príncipe de la "Renaixensa" valenciana, un "Pater Patriae", un poeta que vivirá tanto como la lengua valenciana, inmortal por naturaleza divina» (Renart 1947).

1.6 la *Poesia valenciana completa* de 1983

Amb l'única excepció de l'antologia enllestida per Carles Salvador (1958), fou necessari que passaren quaranta-set anys abans que el conjunt dels versos valencians de Llorente conegueren una nova edició, ara titulada *Poesia valenciana completa* (1983). L'encarregat de conformar-la fou Lluís Guarner, reconegut estudiós de la nostra literatura contemporània, que per a la transcripció dels versos comptà amb l'ajut de Francesc Pérez i Moragón.

Durant la preparació de *Poesia valenciana completa*, que tenia en compte totes les edicions anteriors, Guarner aconseguí ampliar —amb l'ajuda de Joan Teodor Corbín Llorente, besnét del poeta— en divuit poemes més la de 1936, fins a arribar a les cent trenta-nou composicions. Així mateix, el corpus líric anava precedit d'un excel·lent estudi introductori de Guarner, que meresqué el «Premi de la crítica *Serra d'Or* 1983» i que, en la meua opinió, suposà un important punt d'inflexió respecte a la línia fèrria i monolítica que durant els anys 60 i 70 havien portat a terme la major part dels estudis sobre la Renaixença valenciana, i més concretament sobre Llorente. Dos anys després, precedit d'un «Pròleg per a catalans d'avui» i seguit d'una «Petita antologia ideològica» (que incloïa composicions com ara «València i Barcelona», «Als poetes de Catalunya», «La barraca» i «Mal ensomni»), aquell treball fou editat a Barcelona en format llibre (Guarner 1985).[11]

11. El volum, titulat *La Renaixença valenciana: Teodor Llorente*, s'encapçala d'una dedicatòria «en record del meu benvolgut nebot Manuel Sanchis Guarner, primer catedràtic de Lingüística Valenciana a la nostra Universitat. Ll. G., 1984».

A banda del canvi de títol, que recollia la voluntat ja expressada en 1936 per Llorente Falcó de publicar la totalitat de la lírica valenciana de son pare, i del magnífic «Pròleg», Guarner hi introduí algunes substancioses modificacions. D'entrada, suprimí les tradicionals parts en què havien vingut estructurant-se els versos llorentins, i els reordenà en set nous apartats, en atenció a la temàtica i la finalitat: «Líriques», «Records i contarelles», «Endreces i homenatges», «Commemoracions patriòtiques», «Floralesques», «Poesia popular» i «Jovenívoles, oblidades i traduccions». D'altra banda, integrà les notes de l'autor i de l'editor en un únic capítol titulat «Notes a les poesies», que ell mateix s'encarregà d'enriquir i d'ampliar. Hi afegí una notable col·lecció de fotografies personals i familiars de Llorente. I, finalment, suprimí la poesia d'Iranzo i la necrològica, i reproduí en apèndix les endreces a Aguiló i a Mistral i el preàmbul de Menéndez y Pelayo. El volum s'obria amb una breu però assenyada «Nota preliminar» que, en representació de la família del poeta, elaborà Joan Teodor Corbín Llorente, besnét i hereu intel·lectual del patriarca de la Renaixença valenciana, i un gravat de l'autor bastant defectuós en la seua reproducció.

Poques setmanes després d'aparéixer el llibre, Ricard Blasco en publicà una llarguíssima ressenya al núm. 19 de la revista *L'Espill*, corresponent a la tardor de 1983. Aquella era la reacció d'un estudiós que es resistia a variar el rumb clarament condemnatori que ell i d'altres intel·lectuals valencians havien imprés durant les dues dècades anteriors als estudis sobre Llorente i l'època. D'aquesta manera, el primer que feia Blasco era consignar l'oportunitat del llibre —«ja fa prop de cinquanta anys que l'obra llorentina no ha tornat a publicar-se completa, i, d'aquella impressió de 1936, no se'n troben exemplars» (Blasco 1983: 136)— i qualificar injustament l'estudi de Guarner com «un pròleg informatiu i didàctic, que frega el panegíric i, comprensiblement, no és gaire crític» (1983: 137).

No és estrany que a Blasco el pròleg li semblara «panegíric», si tenim en compte tot el que sobre Llorente havia escrit ell anteriorment, i el que només unes ratlles més avant reiteraria (1983: 137):

> Els lectors de *L'Espill* saben ja l'opinió que em mereix l'autoestima egoista de don Teodor, un aspecte que Lluís Guarner prefereix marginar, i sobre el qual no pense insistir. Sí que exposaré, en canvi, més avant per què Llorente em sembla un poeta paracrònic, d'influència negativa en el curs de la literatura valenciana, un altre caire de la seua personalitat no examinat per Guarner.

A continuació repassava algunes de les afirmacions que, en relació a la lírica llorentina, havien realitzat Fuster i Sanchis Guarner en les dècades precedents, i amb

les quals, no cal dir-ho, ell es trobava absolutament d'acord. Siga com siga, afirmar que Llorente fou un poeta «d'influència negativa en el curs de la literatura valenciana» pressuposa no haver entés la tasca que els valencians Miquel Duran de València, Daniel Martínez Ferrando, Enric Navarro i Borràs i Carles Salvador, entre altres, portaren a terme durant gran part del segle XX (Roca 2004: 127-138).

Amb tot, enmig de tant de comentari negatiu, a Blasco no li quedava més remei que reconéixer (1983: 140):

> toca a les generacions més joves —que ara tenen la possibilitat de llegir tot Llorente en l'edició que comentem— dictaminar si els judicis de Sanchis Guarner i Fuster són revisables i, comptat i debatut, dir-nos si don Teodor té una lectura «nova» i «diferent».

Temps després, al número de la revista *Saó* corresponent a desembre de 1983 aparegué una altra ressenya de Josep Iborra titulada «Els versos de Llorente». El primer que feia l'autor (1983: 31) era assegurar que

> resulta escandalós constatar que en els últims quaranta anys ningú no ha considerat necessari de reeditar els versos de Teodor Llorente. [...] Durant les últimes quatre dècades, Llorente ha quedat fora de l'abast dels lectors valencians: decatalogat [*sic*] i, d'alguna manera, «castigat». De fet Llorente, sovint citat, no ha estat més que una pura referència negativa: un nom, un tòpic de la nostra història moderna. ¿Quants, però, l'han llegit o han pogut llegir-lo?.

A continuació assajava algunes de les claus i dels motius de la maledicció que pesava sobre l'autor del *Llibret de versos*: «Aquest oblit, o aquest desinterés, té, naturalment, la seua explicació. Per als joves poetes que van entrar en escena pels anys quaranta, Llorente era un escriptor "passat"». I, en conseqüència, el patriarca havia quedat sense continuadors, sense enaltidors de la seua obra. Ja que, tal com continuava Iborra,

> els nous poetes que han vingut després han arrencat ja des d'una situació més normalitzada per a la nostra cultura i han estat moguts per exigències i formes poètiques que no toquen per cap costat la nostra tradició renaixentista. Han «passat» de Llorente: l'han ignorat. [...] El llorentinisme, durant tant de temps dominant, s'ha estroncat. A mesura que creixia la posició normalitzadora, ha aparegut, com a reacció, una dreta nova, que ha perdut l'interés per la cultura o la literatura «ratpenatesca». Com que només té la preocupació d'oposar el «valencià» al català, no ha pogut reivindicar Llorente: no li serveix.

La ressenya finalitzava d'una manera ben expressiva (32):

> Calia fer aquest esforç: ara tenim ja a l'abast tot l'opus llorentí. És un primer pas, important, que hauria d'estimular algú a estudiar Llorente com a poeta i, també, com a «patriarca»

> de la Renaixença. Si un dia es fa com Déu mana, potser entendríem moltes coses que ara no entenem, o molt per damunt, ¿qui era, realment, Llorente?

Per aquells dies, dos crítics literaris —Adolf Beltran i Enric Sòria, representants de les «generacions més joves» a què es referia Ricard Blasco— també es feren ressò de l'aparició de *Poesia valenciana completa* a través de dos suculents articles. El de Beltran, que aparegué al periòdic *Noticias al día*, aplaudia l'encert d'haver publicat un volum que oferia «la possibilitat de confirmar, modificar o extremar l'opinió sobre la seua producció [de Llorente], una opinió estètica, històrica o, fins i tot, sociopolítica» (Beltran 1983). Qualificava l'estudi introductori de Guarner com a «aclaridor», i el panorama que dibuixava la lírica llorentina, tot i no fascinar-lo, com a «atractiu i divers». Finalment, es preguntava si Llorente podria haver sigut una altra cosa, si li ho hagués permés la seua classe social; i sentenciava: «Tenim dret a criticar-lo, rebutjar-lo i odiar-lo. El que no podem fer —és una condemna coherent i real— és oblidar-lo».

Per la seua banda, el d'Enric Sòria —que, segons pròpia confessió, «no veurà la llum, supose» (Sòria 1991: 151)— quedà anotat al seu dietari. Amb data de 25 de novembre de 1983, hi constatava la qualitat de la lírica llorentina, sobretot «si atenem època i circumstàncies», i el fet d'haver trobat «ara i adés un ritme encertadíssim o alguna suau caricatura camperola». Amb tot, també advertia que els versos de Llorente rarament vibraven, i que, en conjunt, contenien «massa tòpic, massa retòrica afanyada». Finalment, destacava l'estima que el patriarca havia demostrat envers el valencià, i concloïa que, «a Llorente, el salvarà la llengua que escrivia i els lectors que, com ell, també l'estimen» (152). Nous lectors com ara Beltran i Sòria que, gràcies a aquella edició, tenien la possibilitat d'acostar-s'hi.

1.7 composicions no recollides al volum *Poesia valenciana completa*

Amb la ingent tasca compiladora que varen realitzar Teodor Llorente Falcó i Lluís Guarner, era ben poc probable que quedara cap composició llorentina que no haguera estat recollida al volum *Poesia valenciana completa*. Però, ni que només siga per a demostrar que la història i la filologia són dues ciències d'aproximació, i que sempre hi ha lloc per a la sorpresa, en els darrers anys he localitzat set poesies valencianes, inèdites o esparses, pràcticament desconegudes que no varen ser integrades a l'edició de 1983.

Cap d'aquestes composicions no és excessivament llarga ni significativa, la qual cosa, sens dubte, ha contribuït al fet que fins ara hagen passat desapercebudes. N'hi ha dues que no és possible datar, i les altres cinc són d'època tardana (1900-1909). Ni que siguen breus, però, aquestes composicions —quasi totes centenàries— són producte d'una circumstància en la vida de Llorente; i, com a tals, ens aporten informació tant de l'autor com del moment d'escriptura. En aquest sentit, ens trobem davant de set «troballes». I per això, acompanyades d'uns breus comentaris, pagava la pena de transcriure-les i agrupar-les ara. Estan ordenades per ordre cronològic i totes porten indicació, quan se sap, del lloc i el motiu pel qual varen ser escrites i/o publicades.

La primera no porta títol, fou reproduïda el 10 de maig de 1900 al núm. 7 de *La Ilustració Llevantina. Revista Artístich-Literària de Catalunya, València, Balears y Rosselló*, i és molt probable que fóra escrita expressament per a l'ocasió. Es tracta d'una poesia de record i agraïment adreçada als poetes catalans, i al·ludeix al moment en què Llorente participà com a president del consistori de mantenidors en els Jocs Florals de Barcelona de 1880. Fou inserida en un reportatge sobre els «Jochs Florals de Barcelona de 1900, any XLII de sa restauració», a l'apartat «Recorts y floretas» (p. 160), en què també participaren un grapat d'expresidents i Mestres en Gai Saber més, com ara Manuel Duran i Bas, Jaume Collell, Francesc de S. Maspons, Ramon Picó i Campamar, F. Romaní i Puigdengolas, Josep Balari i Jovany i Josep Franquesa i Gomis. Diu així:

> La més alta cadira, oh catalans poetes,
> un dia me donareu en vostres Jochs Florals;
> mes il-lusions volgudes quedaren satisfetes,
> y plens de vostra Festa mos somnis ideals.
> Pera tornarhi sempre, viure mil anys volguera;
> pera tornarhi sempre per caminals de flors,
> sense trovar obstacle, ni fita, ni barrera,
> que nos detinga els passos y nos separe'ls cors.

La segona poesia no fou impresa, sinó que ens ha pervingut manuscrita i col·leccionada dins d'un volum titulat genèricament «Biografías, retratos, semblanzas y dedicatorias de Teodoro Llorente» (pp. 215-216), en quart i amb il·lustracions, que es conserva a l'Arxiu biblioteca Llorente. Segons Joan Teodor Corbín Llorente, a qui devem la troballa, la lletra correspon a Pasqual Llorente Falcó, el fill major del fundador de *Las Provincias*, que degué copiar-la i inserir-la en el llibre. Precedida del

rètol «Autógrafo de Llorente», està dedicada «A José Segarra y Joaquin Juliá» i datada a «Valencia 20 Novembre 1903». És aquesta:

Me plau vostra existencia peregrina,
Pues coneixer be'l món es la gran ciencia.
L'águila voladora'l cel domina;
Pero torna á son niu. Feu també aixina.
No olvideu á Valencia.

Josep Segarra i Joaquim Julià varen ser dos periodistes i aventurers valencians inseparables, autors de diversos llibres de viatges, que amb el suport de les autoritats espanyoles i mexicanes repetiren la ruta seguida per Hernán Cortés durant la conquesta de Mèxic (Delgado 1996). L'exhortació lírica de Llorente s'acompanya, a més, d'una traducció castellana que, segons sembla, fou realitzada pel mateix Segarra[12], col·laborador d'*El Radical* i d'*El Imparcial*, «a quien dió notoriedad su viaje a pié realizado por Francia e Inglaterra y que reseñó en una conferencia del Ateneo de Madrid en 1902» (Ossorio 1903: 426). D'altra banda, cal advertir que, durant el banquet d'homenatge a Llorente que tingué lloc el juliol de 1903, Segarra fou la persona a qui Frederic Mistral encarregà llegir i lliurar a l'interessat la poesia d'adhesió que per a l'acte havia redactat el provençal.

La següent composició, també de cinc versos, porta un llarg títol en castellà: «Tarjeta postal para la tómbola del Asilo del Buen Pastor, en Barcelona». De manera que és molt probable que fóra escrita per a acompanyar alguna papereta o il·lustració religiosa amb finalitat benèfica. Aparegué a *Las Provincias*, a la secció «Algo de poesía», el 27 de juny de 1904:

¡Oh pares dels hórfnes [*sic*], molt nobles y honrats!
Una bona nova vos tinch vuy d'escriure.
Al saber les vostres fervents caritats,
ha overt [*sic*] los sants llabis ab un dols mitg-riure
la Verge divina dels Desamparats.

La quarta és cinc anys posterior, de 1909, i porta per títol «Valencia a la exposició». Emmarcada en els actes de l'Exposició Regional que aquell any celebrà la ciutat

12. La traducció fa així: «¡Hermosa vuestra errática existencia, / Pues conocer el mundo es la gran ciencia! / El águila caudal cruza el abismo, / Pero vuelve a su roca. Haced lo mismo: / ¡No olvideis á Valencia!». A banda de la firma de «José Segarra», s'acompanya de l'anotació: «*Amigos y conocidos*. Mégico 1908».

de València, fou publicada durant el mes de març a dos dels diaris de la ciutat. Primer a *El Mercantil Valenciano,* on aparegué el dia 21 sota l'epígraf «Himno á la exposición» i precedida del següent comentari:

> Dijimos días pasados que el Sr. Maura había ofrecido un premio al Conservatorio de Música para el Certamen internacional que celebra este año dicho instituto de enseñanza para conmemorar el trigésimo aniversario de su fundación. Según indicó el mismo Sr. Maura, la composición poética en que se ha de inspirar el músico ha de tener carácter regionalista y la había de escribir el ilustre poeta Teodoro Llorente, quien ya ha cumplido el encargo, entregando al presidente del Conservatorio una inspirada poesía que dice así.

Dos dies després, fou reproduïda també a *Las Provincias*, aquesta vegada sota el títol «Poesía de Teodoro Llorente para el Certamen Internacional de Música» i acompanyada d'aquesta introducció:

> Saben nuestros lectores que el presidente del Consejo de ministros ha ofrecido un premio al Conservatorio de Música para el Certamen Internacional que celebra este año dicho instituto de enseñanza para conmemorar el trigésimo aniversario de su fundación. El tema dado por el Sr. Maura es una composición musical inspirada en una poesía en valenciano de D. Teodoro Llorente, designada por nuestro poeta. Este, en vista de que sus composiciones publicadas no fueron escritas para ponerlas en música, y con objeto de facilitar más la obra de los concurrentes al Certamen, ha escrito *ad hoc* la siguiente poesía.

La composició fa així:

A l'ombra delitosa
d'un taronger,
canta donzella hermosa
son amor ver.

«Soch colometa blanca,
diu suspirant.
No está en la verda branca
lo dols amant».

«Per tot la primavera
brilla y sonriu,
y mon cor l'hora espera
de fer son niu».

«¿No escoltes ma complanta,
tendre amador?».

La donzella aixís canta
son ver amor.

La donzella es Valencia enamorada,
colometa que anyora'l colom seu.
Aixuga'l plor; no estás abandonada;
alsa els ulls; vorás vindre'l galán teu.

Té d'águila les ales; per corona
en son cap du tota la lum (sic) del sol;
es l'Avenç, que la forta má te dona,
y reyna de son reyne ferte vol.

La cinquena poesia no recollida al volum *Poesia valenciana completa* fou publicada sense títol. Enmig d'un ambient festiu i humorístic, Llorente la improvisà durant el banquet —un perol d'arròs amb fesols i naps— que, a propòsit de la coronació, li dedicaren els treballadors de la impremta Doménech el 5 de desembre de 1909. L'endemà fou integrada a l'article «Fiesta íntima», de *Las Provincias*, que es feia ressò d'aquells actes. La composició s'acompanyava de la següent introducció:

> Fue un obsequio, el que ayer se tributó a D. Teodoro Llorente, de los que más simpatías pueden despertar y más grato recuerdo tener. Se trata del homenaje que al poeta tributaba el personal de los talleres de la casa Doménech, donde se imprimen *Las Provincias*. [...] El Sr. Llorente, ante la reiterada petición de los laboriosos «ofrendadores» de aquel *perol* clásico, hubo de improvisar los siguientes versos, que fueron recibidos con el más delirante entusiasmo.

Són aquests:

Yo ya no soch més poeta
pero el cambi no me dol;
cante el gall, cante el canari,
cante el tendre rusiñol;
yo no més sé una paraula
¡perol!
Pera donarvos les grasies
fera un discurs cuansevol;
yo vos les done dienvos
¡perol!
No h'encontrat atra paraula
més elocuent baix el sol
¡perol, perol, y perol!

La sisena composició també ens ha pervingut manuscrita (lletra de Llorente) i es titula «Plany amorós». Escrita en un full solt i sense data de redacció, ha aparegut recentment entre els papers i documents que Joan Teodor Corbín Llorente conserva del seu besavi. Tant l'estructura com la temàtica amatòria remeten a l'època de joventut de l'autor. D'altra banda, el fet que el full en què està escrita porte, en el marge superior esquerre, la indicació d'un u permet pensar que la poesia primigènia era més llarga, i que en realitat ens trobem davant d'un fragment; de les primeres tres estrofes, concretament:

Ma bella estimada
me té enmatzinada
la sang del meu cor.
Son esguart m'agrada,
son bes me fa por,
com enganyadora
avespa traidora
a dins d'una flor.

Jo la contemplava
com qui veu brillar
en la volta blava
la estrela polar;
com roméu que mira
al fi del romiage
la que amor li inspira
celestial image,
que'ls ulls ad-ell gira
en el sacre altar.

¡Enjamai vinguera
la llum rïallera
de la primavera
á emblavir el cel;
enjamai poguera
á eixa llum tan clara
mon desig encendres;
enjamais tastara
en sos llavis tendres
la gustosa mel!

L'última de les poesies que ens ocupen fou publicada —sense cap comentari, data de redacció, ni explicació— al núm. 42 (p. 4) de *Valencia. Revista Mensual Ilustrada*

divuit anys després de mort Llorente, en setembre de 1929. El seu títol és «Lo reliquiari», i en podem dir que es troba en la línia d'altres composicions devotes llorentines, com ara «Inscripció antiga d'una rajoleta» i «Lo rosari de la viuda». Fa així:

En un altaret de plata
tinch un reliquiari d'or:
mon pit es l'altar, ingrata;
lo reliquiari mon cor.
Lo guarden de tot ultrage
angelets y serafins,
y es ta benvolguda image
la reliquia que hiá dins.

2. PROSA VALENCIANA DE LLORENTE (1879-1911)

El repertori de prosa valenciana de Llorente que, a dia de hui, coneixem està integrat per onze documents de caire periodístic i/o literari que podríem adscriure al gènere de l'assaig, que foren publicats entre 1879 i 1911, i que poden ajudar a esmenar la creença segons la qual Llorente només utilitzà el valencià per a escriure poesia. Així mateix, també resulten eloqüents des de dos punts de vista:

a) mostren el model lingüístic de prosa valenciana pel qual, en una època prenormativa, apostà un escriptor tan destacat i influent com Llorente;

b) ens informen sobre la ideologia i el pensament de l'autor al voltant de temes com ara la recuperació de la llengua escrita i les relacions culturals que els protagonistes de la Renaixença valenciana mantingueren amb els seus homòlegs catalans i balears.

A l'hora d'establir la catalogació no s'ha tingut en compte ni aquells texts de prosa que foren publicats una vegada mort l'autor, com ara les cartes en valencià que recullen els tres volums de l'*Epistolari Llorente* (1928, 1930 i 1936); ni aquells que no redactà originàriament en valencià, com les tres ressenyes que aparegueren a *La Veu del Montserrat* durant maig i juny de 1882, que Llorente havia escrit en castellà i que varen ser traduïdes al català per mossén Collell. Tampoc no s'ha considerat els que foren publicats sense la supervisió de l'autor, com ara el «Discurs presidencial» dels Jocs Florals de Barcelona de 1880, que aparegué al diari *La Veu de Catalunya* el 13 de novembre de 1909. Finalment, també s'hi ha deixat fora l'apartat «Notes de l'autor» amb què acompanyà les diferents edicions del *Llibret de versos*, per tractar-se d'uns

texts breus que únicament tenen sentit en relació amb les diferents poesies a què fan referència. D'aquesta manera, tots els escrits examinats foren publicats en vida del poeta i per indicació seua, o, si més no, amb el seu vistiplau. Amb la possibilitat d'esmenar o corregir allò que no haguera sigut del seu grat, en tot cas.

Atenent la forma, funció i lloc de publicació dels escrits, podem classificar la prosa valenciana de Llorente en tres grups:

1r. El primer estaria integrat per tres pròlegs de llibres publicats a València: l'«Endressa. Al senyor Don Marian Aguiló» que encapçala l'edició del *Llibret de versos* (1885); el «Prefaci» al *Llibre d'or dels Jochs Florals* (1895); i el pròleg al volum *Poesies* de Víctor Iranzo Simon (1900).

2n. El segon grup, per cinc articles periodístics de temàtica cultural que, de març a novembre de 1900, aparegueren sota el títol «Notes valencianes» a la revista *La Ilustració Llevantina. Revista Artístich-Literària de Catalunya, València, Balears y Rosselló.*

3r. I el tercer pel discurs d'obertura del curs 1879-1880 de Lo Rat Penat i per dues cartes-articles de temàtica lingüística i cultural que varen ser publicades a *El Cuento del Dumenche* (1908) i a *Lo Rat-Penat. Revista Mensual* (1911).

2.1 TRES PRÒLEGS

El primer dels texts és també el més conegut de tots. Es tracta de l'«Endressa. Al senyor Don Marian Aguiló» que obri el *Llibret de versos* (1885), una extensa carta-dedicatòria que, com hem tingut ocasió de comprovar, l'autor adreçà al seu mestre i amic. Encara que havia sigut escrita en 1884, fou signada el 13 d'abril de 1885, festivitat de Sant Vicent Ferrer, dia en què Lo Rat Penat retia a l'autor l'homenatge abans esmentat.

El segon pròleg és deu anys posterior. Es tracta del «Prefaci» al *Llibre d'or dels Jochs Florals*, publicat per Lo Rat Penat en 1895. Tot i ser un text anònim, és possible atribuir-lo a Llorente gràcies, sobretot, a dues referències aparegudes a l'*Almanaque «Las Provincias»*: la primera, de 1894 (p. 215), al·ludeix al procés de confecció del volum, i explica que

> Lo Rat-Penat [...] en la actualidad está terminando la publicación de un libro, que contendrá los retratos de todas las reinas que han sido de los Juegos Florals, las poesías premiadas

> en dichos certámenes con la flor natural y los premios ordinarios, todo ello precedido de un prólogo de D. Teodoro Llorente;

i la segona, escrita un any després, una vegada el llibre ja era al carrer, comenta que Lo Rat Penat «ha trabajado bastante este año [...]. Comenzó repartiendo a sus socios el *Llibre d'or dels Jochs Florals* [...]. Este hermoso libro, esmeradamente impreso por D. Federico Doménech, con un prólogo de D. Teodoro Llorente» (p. 121). Encara que cap de les dues cites no deixa lloc a dubtes, n'hi ha una tercera dada molt significativa: i és que el «Prefaci» fou reproduït a *Las Provincias* el 13 de febrer de 1895.

El tercer dels pròlegs és un llarg escrit que, sota el títol «Víctor Iranzo», encapçalà l'edició pòstuma de les *Poesies* (1900) valencianes de Víctor Iranzo Simon, mort per tuberculosi deu anys abans. Llorente hi traçava la semblança biogràfica i literària del malaguanyat poeta d'origen aragonés: explicava com s'havia endinsat en el conreu de la lírica valenciana, repassava el seu itinerari ratpenatista i analitzava les peces literàries més destacades. De la mateixa manera que el «Prefaci» al *Llibre d'or*, el pròleg «Víctor Iranzo» també fou reproduït a *Las Provincias* el 17 de juliol de 1900.

2.2 les «notes valencianes» de 1900

Els cinc articles que Llorente publicà sota el títol genèric de «Notes valencianes» entre el 10 de març i l'1 de novembre de 1900 en *La Ilustració Llevantina* constitueixen una col·lecció definida i unitària. Hi donava notícia de l'actualitat cultural (sobretot literària) valenciana, i tot sembla indicar que la col·laboració havia de produir-se cada deu dies, espai de temps en què foren publicats els tres primers articles (10, 20 i 30 de març de 1900). Però, per diversos motius i problemes, a partir del quart article es trencà aquell ritme, i els dos últims aparegueren el 30 d'abril i l'1 de novembre de 1900, respectivament.

Tractant-se d'una revista publicada a Barcelona, resulta eloqüent comprovar com Llorente introduí molt pocs canvis morfològics i/o lexicogràfics en els texts per tal d'acostar la seua prosa a la del parlar oriental. De manera que, en línies generals, podem afirmar que, en les col·laboracions catalanes, continuà utilitzant el mateix vocabulari i les mateixes formes verbals que feia servir quan publicava a València.

2.3 UN DISCURS I DUES CARTES-ARTICLES

El discurs d'obertura del curs 1879-80 de Lo Rat Penat, que Llorente pronuncià en tant que president de l'entitat cultural, és el seu escrit de prosa valenciana més antic amb què comptem actualment. Publicat a *Las Provincias* deu dies després d'haver sigut llegit, l'autor hi realitzà una defensa del valencià enfront dels qui el titlaven de llengua sense vida, un dels retrets més freqüents a l'època (Llorente 1879):

> *Llengua morta* es la llatina, una llengua que no parla avuy ningú, encara que pera certes coses se conserve en los llibres; mes ¡llengua morta la llengua valenciana! Ixcau al carrer, atengau als primers que pasen, y sabreu si es llengua morta; aneu de poble en poble per lo nostre reine de Valencia, y voreu que está tan viva com un paxarell.[13]

Vint-i-nou anys després, i a propòsit de l'enrenou generat per una de les seues poesies, «Mal ensomni», Llorente adreçà una epístola a Lluís Bernat, director d'*El Cuento del Dumenche*, que sota el títol d'«Una carta del mestre» fou reproduïda al núm. 6 de la publicació. D'aquest breu però substanciós escrit cal destacar la protesta que Llorente llançava contra els qui pretenien «prescindir de la ortografía valenciana, pera adoptar la castellana»: «això no podem admitirho els que cinquanta anys estém trevallant per el nostre renaiximent, donantlos la má als que enllá del Ebro parlen nostra mateixa llengua» (Llorente 1908: 2), assegurava.

L'últim document està carregat de simbolisme, ja que aparegué tan sols sis mesos abans de morir Llorente. Es tracta, novament, d'una carta, aquesta vegada adreçada al «Senyor Vicent Dualde, President de Lo Rat Penat». A finals de 1910, el màxim responsable de la societat d'amadors de les glòries valencianes decidí engegar una publicació que revitalitzara l'entitat valencianista, i per tal d'encapçalar el primer número demanà unes lletres d'ànim al vell patriarca. Lletres que el poeta aprofità per a manifestar la seua confiança en els jóvens, en el futur, i que varen ser publicades al primer número de *Lo Rat-Penat. Revista Mensual* (Llorente 1911: 1-2). És molt probable que es tracte del seu darrer escrit, ja que pocs dies després, l'11 de febrer de 1911, patí

13. Aquest discurs també fou reproduït a la revista *La Renaixensa*, Barcelona, 1879, pp. 489-495. De fet, els catalans valoraren molt positivament aquest discurs. La revista *Lo Gay Saber* publicava: «En un dels nombres de *Las Provincias*, corresponent á principis del passat Desembre, vegé la llum lo bell discurs que'l Sr. Llorente pronunciá en la inauguraciò del nou local que ocupa ara la societat literaria *Lo Rat-Penat*. Es com tots los travalls literaris del citat autor, un parlament que reuneix qualitats apreciabilíssimas» («Novas», *Lo Gay Saber*, 1, Barcelona, 1 de gener de 1880, any III, època II, p. 12).

un atac d'hemiplegia que el deixà invàlid de mitja part de cos. A partir d'aquella data, i fins la seua mort, dictà els texts, o bé als seus fills o bé al canonge Josep Sanchis Sivera, que romangué al seu costat durant els darrers mesos de vida, i que esdevingué el seu confessor i primer biògraf (Sanchis Sivera 1911).

2.4 consideracions a la prosa valenciana de llorente

La primera consideració afecta les dimensions d'aquests escrits, ja que, en termes globals, es tracta d'un repertori quantitativament reduït. Però, tenint en compte que al segle xix eren ben pocs els autors que escrivien en valencià culte, s'ha de dir que també és notablement significatiu.

La segona consideració és cronològica, ja que la major part dels texts (excepte els dos primers) pertanyen als darrers setze anys de vida de l'autor, al període 1895-1911. De fet, el ritme progressiu amb què Llorente s'incorporà a la redacció de prosa valenciana està en consonància amb el que experimentaren la resta d'escriptors de la Renaixença.

Així mateix, cal dir que, a banda de l'«Endressa» i la carta publicada a *El Cuento del Dumenche*, es tracta d'escrits d'encàrrec. Això resulta evident en el cas del discurs ratpenatista, dels articles de *La Ilustració Llevantina* i la presentació de *Lo Rat-Penat. Revista Mensual*; i sembla probable en el cas del «Prefaci» al *Llibre d'or* i del pròleg a les *Poesies* d'Iranzo, que ben bé podrien ser comandes sorgides del si de Lo Rat Penat.

També és eloqüent comprovar que, com hem apuntat al principi, les ocasions en què Llorente optà pel valencià a l'hora d'escriure en prosa s'emmarquen sempre en contexts culturals i literaris. Mai, però, en contexts polítics. En aquest sentit, a banda d'acusar una mena de diglòssia temàtica, el repertori permet saber que durant els darrers anys de vida Llorente tingué en ment la creació d'una Acadèmia de la Llengua que s'encarregara de netejar, fixar i determinar quina havia de ser l'ortografia del valencià literari. No era, però, un pensament que li vinguera de nou. Anys enrere, en 1878 i a propòsit de la fundació de Lo Rat Penat, ja havia manifestat la conveniència de crear

> una sociedad, academia, reunión o como quiera llamársele, de buenos valencianos, que se dedicase a estudiar y enaltecer todo lo de Valencia, comprendiendo la poesía y el arte, la historia y la ciencia, los monumentos y las instituciones, cuanto constituye la obra de un pueblo.[14]

En 1908, trenta anys després, reprenia la idea d'una Acadèmia «pera reglamentar i unificar nostra gramática, y *especialment la ortografía*».[15] Lluís Bernat li proposà que la fundara i la presidira. I Llorente adduí que més d'una vegada ho havia pensat, però que la «falta d'un acort previ» entre els escriptors valencians, dividits entre els que pretenien «prescindir de la ortografía valenciana, pera adoptar la castellana», i els que pretenien recuperar-la a partir de l'ús que n'havien fet els autors clàssics, «y que sense escepció, seguixen usant catalans y mallorquins en son espléndit y gloriós renaiximent» (Llorente 1908: 2), la feia, si més no momentàniament, inviable.

El projecte, però, no fou oblidat, i al cap de tres anys, a la carta adreçada al «Senyor Don Vicent Dualde», Llorente parlava novament de «la formació d'una *Academia de la Llengua Valenciana*, que estudie y resolga lo que deu ser nostre idioma literari, aclarint els nombrosos ductes que detenen y confonen als que avuy l'escriuen». Recordava que havien sigut moltes les vegades que els escriptors i poetes li l'havien proposada; però que, vell com estava, ja no li corresponia encapçalar-la. Assegurava que aquella era tasca dels jóvens, i que, mentrestant, s'havien de «mantindre, com provisionals, les regles gramaticals, y sobre tot, la ortografía que desde son naiximent ha usat en ses publicacions *Lo Rat-Penat*» (Llorente 1911: 2).

Llorente sempre apostà per un model lingüístic culte fonamentat en els clàssics. Ja que, davant de la manca de normativa, pensava que calia polir i alliberar la llengua dels errors i castellanismes que sovint hi incorporaven els escriptors més populistes. Per això es manifestà contrari a la castellanització ortogràfica de l'idioma i partidari d'un major estudi lingüístic: «Saber be la llengua, es la primera obligació del qui la escriu, y això es lo que més nos manca als escriptors valencians» (Llorente 1911: 2).

I és que, juntament amb el ressorgiment literari, una de les grans preocupacions de Teodor Llorente —en tant que escriptor valencià— fou dignificar la llengua escrita. Dos ideals que ja havia expressat en 1885 a l'«Endressa», a l'afirmar que els seus versos estaven «inspirats per la mateix idea d'enaltir la Patria valenciana, recordant ses

14. «La Societat del Rat-Penat», *Las Provincias* (13 de juliol de 1878). Reproduït a Llorente (2001: 287-290).

15. La cursiva és de l'original.

glóries y restablint el conréu lliterari de sa propia llengua» (Llorente 1885: 9); i que, dins de la màxima correcció lingüística, desitjava «qu'entenguen tots aquestes pobres poesíes» (12). És això el que explica que optara per un model lingüístic que conjugava popularisme i correcció, que defugia a la vegada els arcaismes i els barbarismes. Un equilibri que no sempre saberen mantenir els seus imitadors i sequaços.

Rafael Roca Ricart
Universitat de València

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Andrés Estellés (Roc), V. (1966) «Llorente», *Las Provincias* (30 de gener de 1966), p. 25.

B[eltran], A. (1983) «Valors i contradiccions de Teodor Llorente», *Noticias al día* (13 de novembre de 1983).

Blasco, R. (1983) «Sobre Llorente, el llorentinisme i la seua projecció paracrònica», *L'Espill*, 19, pp. 136-151.

Calvo-Acàcio, V. (1936) «L'equilibri mental i moral de Llorente», *La República de les Lletres*, 7, pp. 5-9.

Delgado Larios, A. (1996) «Exotismo, afán de aventuras e hispanoamericanismo: "La ruta de Hernán Cortés", de José Segarra y Joaquín Juliá, entre la azaña personal y la propaganda oficial», *Anuario de Estudios Americanos*, 53 (2), pp. 285-309.

Escartí, V. J. (2005) «Les idees de Constantí Llombart a través de *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí*», dins *Constantí Llombart i el seu temps*, a cura de V. J. Escartí, i R. Roca, València, Acadèmia Valenciana de la Llengua, pp. 137-165.

Estrela, J. E. (2005) «L'interés pel passat històric a *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí*», dins *Constantí Llombart i el seu temps*, a cura de V. J. Escartí, i R. Roca, València, Acadèmia Valenciana de la Llengua, pp. 167-183.

Guarner, Ll. (1983) «Pròleg» dins Llorente Olivares, T., *Poesia valenciana completa*, València, Edicions Tres i Quatre, pp. 17-90.

— (1985) *La Renaixença valenciana i Teodor Llorente*, Barcelona, Edicions 62.

Iborra, J. (1983) «Els versos de Llorente», *Saó*, 64, pp. 31-32.

Llorente Olivares, T. (1879) «Lo Rat-Penat. Discurso leido por D. Teodoro Llorente, presidente de esta sociedad, en la apertura del presente curso académico», *Las Provincias* (17 de desembre de 1879).
— (1885) «Endressa. Al senyor don Marian Aguiló, en la Biblioteca de la Universitat de Barcelona», *Llibret de versos*, València, Impr. de Doménech.
— (1897) «Mariano Aguiló», *Las Provincias* (10 de juny de 1897).
— (1913) *Llibret de versos*, col. Lectura Popular, núm. 13, Barcelona, Ilustració Catalana.
— (1906) *Poesies triades*, Barcelona, L'Avenç.
— (1908) «Una carta del mestre», *El Cuento del Dumenche*, 6, pp. 1-2.
— (1911) «Senyor Vicent Dualde, President de Lo Rat-Penat», *Lo Rat-Penat. Revista Mensual*, 1, pp. 1-2.
— (1936) *Epistolari Llorente*, vol. III, Barcelona, Balmes.
— (1958) *Antologia poètica*, a cura de C. Salvador, València, Sicània.
— (1996) *Poesia*, a cura de V. Simbor, València, IVEI.
— (1983) *Poesia valenciana completa*, a cura de Ll. Guarner, València, Edicions Tres i Quatre.
— (2001) *Escrits polítics (1866-1908)*, a cura de R. Roca, València, Diputació de València.
O[liver], M. S. (1913) «Don Teodor Llorente (1836-1911)», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans, 1911-1912*, Barcelona, p. 716.
Ossorio y Bernard, M. (1903) *Ensayo de un catálogo de periodista españoles del siglo XIX*, Madrid.
Puig i Torralva, J. (1885) «*Llibret de versos* de Teodor Llorente», *La Moma*, 9, pp. 74-75.
Renart, G. (1947) «Las poesías valencianas de Don Teodoro Llorente», *Las Provincias* (26 de juny de 1947).
Roca Ricart, R. (2001) «Estudi preliminar» a T. Llorente Olivares, *Escrits polítics (1866-1908)*, València, Diputació de València, pp. 9-66.
— (2004) *Teodor Llorente, el darrer patriarca*, Alzira, Bromera / Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana.
— (2007) *Teodor Llorente, líder de la Renaixença valenciana*, València, Publicacions de la Universitat de València.
Salvador, C. (1947) «Poesies valencianes de Llorente», *Las Provincias* (26 d'abril de 1947).

— (2000) *Papers de premsa*, a cura de V. Simbor, València, Institució Alfons els Magnànim, València.

Sanchis Sivera, J. (1911) «Biografía del laureado vate Teodoro Llorente y Olivares», *Lo Rat-Penat. Revista Mensual*, 7, pp. 290-370.

Serrano i Morales, J. E. (1902) «Motiu de esta edició» dins T. Llorente Olivares, *Nou llibret de versos*, València, Estampa de Federic Doménech, pp. v-viii.

Simbor, V. (1996) «Introducció» dins T. Llorente Olivares, *Poesia*, València, IVEI, pp. 7-31.

Sòria, E. (1991) *Mentre parlem. Fragments d'un diari iniciàtic*, Barcelona, Edicions 62, pp. 151-152.

Valentino (1908) «Recuerdos del "Cincuentenari dels Jochs Florals de Barcelona"», *Las Provincias* (25-V-1908).

ÀNGELS CAMPOS

L'EMISSOR COM A ORGANITZADOR DEL DISCURS ACADÈMIC*

1. INTRODUCCIÓ

En aquest treball analitzarem la intervenció de l'emissor com a organitzador dels textos acadèmics en tres llengües (català, castellà i anglés) i en tres disciplines (lingüística, dret i física). Més específicament, ens centrarem en l'anàlisi de les marques de primera persona (pronoms personals, possessius i desinències verbals) que l'emissor utilitza amb la funció discursiva d'escriptor, és a dir, les marques de primera persona mitjançant les quals intenta organitzar el text, tot remetent a parts anteriors i posteriors o, fins i tot a altres textos. Es tracta d'una funció discursiva de caràcter organitzatiu que es pot relacionar amb els dos estils d'escriptura que distingeix Hinds (1987): *writer-responsible* o *reader-responsible.* En el primer cas, *writer-responsible*, la responsabilitat sobre l'efectivitat comunicativa recau en l'emissor, com és el cas de l'anglés; en canvi, en les llengües *reader-responsible*, com el castellà, la responsabilitat és del receptor.

El nostre objectiu és, d'una banda, mostrar que la presència de la funció d'escriptor comporta un major grau de poder i de subjectivació en els textos; i d'altra banda, comprovar que, tot i que es considera la universalitat com a tret distintiu del discurs científic, hi ha diferències entre aquestes tres llengües i disciplines. En general, segons han demostrat alguns estudis de retòrica contrastiva, el català sol funcionar

* Vull agrair els comentaris i suggeriments, sempre valuosos, de la Dra. M. Josep Cuenca.

com a llengua pont entre el castellà i l'anglés i, igualment, les ciències socials solen considerar-se com a intermèdies entre les ciències humanes i les experimentals.

El corpus que ha servit com a base d'aquest estudi conté textos originals en català, castellà i anglés produïts per investigadors individuals i nadius en la llengua en què escriuen l'article. En concret, hem seleccionat ressenyes i articles de polèmica publicats entre 1989-2001 en revistes amb un nivell d'especialització alt pertanyents a les tres matèries esmentades, que representen les diferents branques de la ciència: ciències humanes, ciències socials i ciències experimentals, respectivament. Els textos fan un total de 367.330 paraules, on hem localitzat 424 marques de primera persona amb la funció d'escriptor.[1]

Hem intentat recollir el mateix nombre de paraules en les tres llengües i també en les tres disciplines, tot i que això implica que la quantitat de textos en cada llengua i en cada matèria siga diferent, a causa de les divergències que es produeixen en aquest sentit entre llengües i disciplines. Així, en anglés, els textos solen presentar menys extensió que en les altres llengües, en especial en les ressenyes. Pel que fa a disciplines, els textos de física solen ser molt més breus que els de les altres matèries, la qual cosa ens ha obligat a recollir una major quantitat d'articles d'aquesta disciplina. Així doncs, en la fase de recollida del material, hem pogut constatar que les diferències entre les diverses disciplines i llengües que havíem intuït es manifesten ja en la forma externa de les publicacions i en l'estructura dels articles.

Per estudiar aquest corpus, fem servir tres perspectives d'anàlisi que són complementàries: l'anàlisi del discurs, la lingüística cognitiva i la lingüística contrastiva. L'anàlisi del discurs i, en concret la teoria de l'enunciació, s'han aproximat a l'estudi de les marques de persona i han donat lloc a diversos treballs que ofereixen una classificació de les marques de primera persona tenint en compte els referents extralingüístics corresponents (Kerbrat-Orechioni 1980; Haverkate 1984). El nostre treball constitueix una ampliació d'aquesta perspectiva gramatical de l'anàlisi del discurs, ja que planteja una classificació de les marques de primera persona que no solament té en compte la persona gramatical i el referent extratextual a què remet, sinó també les funcions que l'emissor desenvolupa en el text, basant-nos en les propostes de Kuo (1999) i Tang i John (1999). Per a elaborar aquesta classificació de les funcions, ens ha resultat molt

1. El nombre de paraules total es distribueix de la manera següent: català, 125.188 mots; castellà, 126.113; anglés, 115.572.

útil la lingüística cognitiva i, sobretot la teoria dels espais mentals (*mental spaces*) (Fauconnier 1984), en la qual dos mons s'uneixen a partir d'un constructor d'espai (*space-builder*). En aquest sentit, ens interessa d'una manera especial l'aplicació discursiva que en fa Yael-Jannette Zupnik (1994), que concreta l'espai mental en la noció d'«espai discursiu». Així mateix, els conceptes de subjectivació i perspectivització de Sanders i Spooren (1997) són utils per a establir una gradació de la implicació de la persona amb el missatge.

No cal perdre de vista, però, que els objectius d'aquest estudi responen a la voluntat de la lingüística contrastiva, i en concret de la retòrica contrastiva que s'inicia en els estudis de Kaplan (1966) sobre organització discursiva.[2] Aquest enfocament ens recorda, com afirma Leki (1991: 123), que, quan escrivim, ens hem d'adaptar també a les pautes culturals de la llengua que fem servir. La preocupació per adaptar-se a les diferents normes d'escriptura es desenvolupa durant els anys 80, època en la qual s'inaugura una línia d'investigació basada en activitats acadèmiques i econòmiques, com a conseqüència de la internacionalització de l'activitat científica i de la mundialització de l'economia (veg. Fernández Polo 2001: 30). Aquesta nova perspectiva, basada en el contrast interlingüístic en l'àmbit científic o tècnic, es concreta en els estudis de Clyne (1987), Eggington (1987) o Hinds (1987), que prenen com a punt de referència l'anglés, que s'ha convertit en la llengua franca de la ciència i de la comunitat internacional en general. Com ja hem comentat, la distinció de Hinds (1987) entre retòrica *writer-responsible* i *reader-responsible* ens resultarà bastant útil per a interpretar les dades en l'apartat de discussió.

2. CAP A UNA CARACTERITZACIÓ DE LA FUNCIÓ *ESCRIPTOR*

Tal com hem apuntat en la introducció i seguint els models proposats per Kuo (1999) i Tang i John (1999), la classificació de marques de persona que hem elaborat, té en compte el referent extratextual i també la funció que desenvolupa l'emissor dins el text. Així, basant-nos en el nostre corpus, hem distingit set tipus de marques de

2. Fem la distinció de lingüística contrastiva, anàlisi contrastiva i retòrica contrastiva, seguint els criteris de Cuenca (2002). D'altra banda, cal matisar que, tot i que l'estudi de Kaplan es considera el primer estudi de retòrica contrastiva, Edwards (2002) assenyala Nida (1964) com la capdavantera en aquest enfocament.

persona (primera persona del singular i sis tipus de primera persona de plural), segons el referent extratextual.[3] A més, cadascuna d'aquestes marques pot desenvolupar diverses funcions discursives. En concret, en els nostres textos, hem diferenciat sis funcions discursives (escriptor, atacant, analista, declarant, experimentador i exemple), que exemplifiquem i definim en la taula següent:

FUNCIÓ DISCURSIVA	EXEMPLE
Escriptor Organitza el text	No es que neguemos la existencia de elementos universales en la estructura de las lenguas y en sus funciones. Los hay, *nos hemos* ocupado de ellos en nuestra *Lingüística Estructural* (2a ed., 1974, pàg. 842 ss.) (Lcast3)
Atacant Emet judici negatiu	After many hours spent reading selected topics in this immense book, *I* find *myself* both very impressed and somewhat disappointed by it. (resFang5)
Analista Explica o valora positivament	*Soy* de los que piensan que la adecuación entre el acontecimiento y su historia es un valor positivo en sí.
Declarant Constata un fet, sense valoracions	For the first time, *we have* in the literature a complete, through exposition of the negotiations that led to these Compacts of Free Association ... (resDang4)
Experimentador Participa internament d'un esdeveniment	Prompte *ens* avisa l'autor que la metàfora té, evidentment, validesa explicativa, però no és un mecanisme que depenga de l'individu [...] (resLcat3)

3. D'acord amb el referent extratextual, hem distingit un tipus de marca de primera persona del singular i sis tipus de marques de plural, que hem classificat de manera gradual des de la màxima individualitat fins la màxima col·lectivitat. Els sis tipus de nosaltres s'agrupen en: exclusiu, inclusiu i generalitzador. Dins els *nosaltres exclusius*, caldria incloure el *Nos*1, anomenat plural de modèstia, que remet únicament a l'emissor. De *nosaltres inclusius*, n'hem diferenciat diversos casos segons la implicació del receptor en el missatge. Així, el *Nos*2 inclou l'emissor i el receptor amb predomini del primer sobre el segon; el *Nos*3 remet a l'emissor i al receptor, amb predomini d'aquest darrer; i, finalment, el *Nos*4 es refereix a l'emissor i al receptor al mateix nivell, sense predominis. Per acabar, en el grup de *plurals generalitzadors*, hem inclòs el *Nos*5, que fa referència a l'emissor com a pertanyent d'un col·lectiu delimitat de persones, en el nostre cas, solen referir-se a *nosaltres com a científics*; i el *Nos*6, tipus de marca amb què l'emissor es presenta diluït en una comunitat universal, es tracta d'un plural que equival a *tothom* (Campos 2004: cap. 5).

Exemple Es presenta com a model per explicar un fet	Por ello, el hecho de establecer causas que impidan a los Tribunales juzgar un hecho penalmente ilícito podría ser objeto de rechazo social, [...] en aplicación de un razonamiento del tipo: si el Estado renuncia a castigar al criminal que *me* ha ofendido, *tendré que hacerlo yo*, porque lo cierto es que merece un castigo. (Dcast1)

Taula 1. Funcions discursives de l'emissor. Definició i exemples

La funció discursiva que ens ocupa en aquest article, és la que hem anomenat *escriptor*. Mitjançant aquesta funció, l'emissor fa evident la seua condició de persona que escriu un text i, com a tal, és capaç d'organitzar-lo: de remetre a parts anteriors i posteriors del text o, fins i tot, fer referència a altres obres que ha escrit. En altres casos, tot i que de manera més aïllada, aquesta funció s'usa per a justificar una estructura o un tipus de lletra o o per a expressar agraïments.[4]

(1) a. Davall *m'ocupo* d'un altre cas, encara més greu, de la mateixa cosa. (Lcat4)
b. Esta fue precisamente la perspectiva que *yo mismo* elegí en *mi* ponencia al I Coloquio Hispano-Portugués sobre Procedimiento Administrativo para comparar qué largo trecho va desde «el dicho al hecho» en la Ley comentada. (resDcast6)
c. Figure 3 shows the flow expected if this were the case. I do not think this flow is right, but *I include* it to make the dichotomy clear. (Fisang 1)

L'exemple (1a), ens mostra la situació prototípica en què l'emissor remet a altres parts del seu text; mentre que en (1b) l'emissor aprofita per a referir-se a altres obres seues. L'exemple (1c) és menys habitual, en aquest cas l'emissor intenta justificar la inclusió d'una taula.

Encara que, en els exemples de (1) la funció d'escriptor es vehicula mitjançant la primera persona del singular, en català i en castellà, és freqüent trobar aquesta fun-

4. Gallardo (2002), seguint Hyland (1994), té en compte tres funcions que es podrien incloure dins la nostra concepció d'escriptor: organització textual, referència endofòrica i reformulació. En canvi, d'acord amb la classificació de Tang i John (1999), la funció d'escriptor correspondria al que ells anomenen *architect* i també al *guide*.

A més, aquesta funció es relaciona amb el concepte de dixi discursiva de Fillmore (1971: 220): «by means of which a communicator can refer to a portion of the ongoing discourse».

ció associada a un plural exclusiu, que hem anomenat *Nos*1, i que correspon al que Haverkate (1984) anomena *plural de modèstia*.

(2) Como ya *hemos afirmado*, la introducción en nuestro Ordenamiento procesal penal de un sistema de caducidad de la acción penal que sustituya al actual de prescripción nos parece la opción más acertada. (Dcast1)

En l'exemple (2), l'emissor apareix representat sota una marca de primera persona del plural. Es tracta, però, d'un nosaltres fals que té com a referent extratextual l'emissor individual del missatge i, per tant, equival a una primera persona del singular.

La caracterització de les funcions i, en concret de la funció d'*escriptor*, en què ens centrem, s'ha fet d'acord amb dos paràmetres: d'una banda, l'espai discursiu en què s'inclouen i, d'altra banda, els diversos graus d'implicació que manifesta l'emissor amb el missatge. Així, hi trobem des de funcions que requereixen una implicació mínima, com ara la d'exemple, fins a aquelles funcions en les quals l'emissor s'hi compromet més i, per tant, es pot veure afectada la seua imatge social (Brown & Levinson 1987), com és el cas de la funció d'atacant.[5]

2.1. L'escriptor com a organitzador de l'espai del text: distinció dels espais discursius

La delimitació dels espais discursius es basa en el concepte d'espai mental de Fauconnier (1984: 16), que fa referència a una construcció no lingüística creada a partir d'una construcció lingüística. D'aquesta manera, gràcies al llenguatge, l'emissor és capaç de crear situacions que no necessàriament pertanyen al món fenomenològic, sinó que formen part d'una «realitat» no existent o de caràcter més abstracte, com un desig, un somni o una situació hipotètica. El pas de l'espai real a l'altre espai està marcat per construccions lingüístiques, que actuen com a activadors dels nous espais (*space builders*). Aquesta teoria dels espais mentals és aplicada per Zupnik (1994) al discurs polític, la qual cosa la porta a parlar de diferents espais discursius, concepte que defineix com «the domain of reality focused on in any stretch of discourse» (Zupnik

5. Tang & John (1999: S29) també es basen en la idea de continu en el qual situen les diverses funcions. Aquesta escala es mou entre una presència autorial menys poderosa i una presència autorial més poderosa.

1994: 432). A partir del seu estudi i en la línia que hem seguit en una anàlisi de les marques de persona en un debat electoral català (Campos, Marín & Cuenca 2003), distingirem dos grans espais discursius en els quals podem situar les marques de persona i sobretot les funcions que realitza l'emissor utilitzant-les: l'espai del text (ET) i l'espai científic (EC). A aquests dos espais, s'hi sumen dos subespais: l'espai del text que es comenta (ET') i l'espai científic hipotètic (EC').

La funció d'escriptor que ens ocupa en aquest estudi pertany a l'espai del text, que inclou aquelles marques i construccions que se situen en la realitat del discurs, és a dir, fa referència a aspectes relacionats amb les característiques físiques i espacials del text. L'escriptor, situat en l'espai del text, remet a qüestions que hi han aparegut o que apareixeran després. En aquest cas, els elements espacials com *anteriorment, posteriorment, en la secció x*... solen funcionar com a constructors d'espais, juntament amb verbs com *citar*:

(3) a. En aquest paper *miraré* [*Jo*-escriptor] de presentar algunes qüestions filosòfiques que, dins del pensament i del discurs lingüístic contemporani, han promogut i provocat diferents polèmiques i debats que arriben al mateix nucli fundacional dels objectius de les teories i dels programes lingüístics. Em *situaré* [*Jo*-declarant] dins la teoria dels Principis i Paràmetres, en el si de la gramàtica generativa.[...] (Lcat3)

b. This analysis of bank notes means that the illustration which *I* used [*Jo*-escriptor] earlier (pp 484, 504), involving a stranger who intercepts a bank note which I have thrown to you, is not about restitution. (Dang1)

Els dos exemples de (3) corresponen a l'espai del text; en el cas de (3a), el constructor d'espai és un sintagma que al·ludeix al text mateix que s'està construint, mentre que en (3b) s'utilitzen la indicació del número de pàgina i l'adverbi *earlier* per a remetre a un espai anterior.

Com hem vist anteriorment, dins l'espai del text, hi ha un subespai que fa referència a la realitat d'un altre text, que és el que és objecte d'estudi i crítica, i que activa un espai derivat: ET'. En ET', però, la funció més prototípica és la d'experimentador, mitjançant la qual l'emissor es presenta com a lector del text.[6]

6. Cal tenir en compte que aquest espai derivat està molt relacionat amb l'espai científic i, de fet, en el cas de les ressenyes, la identificació entre un espai i l'altre és quasi total, ja que l'espai científic és el text que es comenta. Així doncs, els dos espais es fonen sovint i hi trobarem funcions característiques de l'espai científic

2.2. la implicació de l'escriptor amb el missatge: teoria de la subjectivació

A més dels espais mentals, la caracterització de les funcions es relaciona amb un dels aspectes bàsics de la lingüística cognitiva, la noció de punt de vista. Així, en qualsevol text, l'emissor fa manifest el punt de vista des del qual analitza i produeix el seu discurs. Quan aquest punt de vista correspon a l'emissor i aquest se'n fa responsable explícitament, Sanders i Spooren (1997) parlen de subjectivació, que defineixen de la manera següent (Sanders & Spooren 1997: 85-86):[7]

> point of view becomes subjective if a speaker connects it explicitly to himself or to another subject. Thus subjectivity is brought about in two ways: as a connection to the speaker, which we call subjectification or as a connection to concrete or abstract persons other than the speaker, which we call perspectivization.

Segons la proposta de Sanders i Spooren (1997), en el cas de la funció d'escriptor, el grau de subjectivació seria menor que en la funció d'atacant, clara representant de la subjectivació, en la mesura que parlant es fa responsable del punt de vista. Els exemples següents mostren la diferència entre una funció i l'altra:

(4) El estado de la cuestión recoge, como ya *hemos indicado*, las distintas definiciones de interferencia. (resLingcast5)

(5) *Crec*, d'altra banda, que cal considerar aplicables als concursos i a les oposicions de Registradors allò que l'article indica, en relació als Notaris, sobre l'excepció de natura-

(expositivoargumentatives) i de l'espai del text que es comenta (experimentador), que es poden manifestar a través de marques de persona o de construccions d'impersonalització, tal com es veu en l'exemple següent:

(i) a. Així, **en l'assaig** *Knowledge of Language* (1984) *trobem* [*Nos*4-experimentador] les qüestions-marc següents:

(1) Què constitueix el coneixement del llenguatge?

(2) Com *s'adquireix* [impersonal reflexa] aquest coneixement?

(3) Com *s'utilitza* [impersonal reflexa-1a persona] el coneixement del llenguatge? (Lcat3)

7. A més dels espais mentals de Fauconnier, la idea del punt de vista també està relacionada amb els conceptes de *vantage point* i *orientation* de Langacker (1987). El *vantage point* fa referència al punt de vista des del qual es representen les coses; i *orientation* és el resultat de la representació des del *vantage point*.

lesa o veïnatge, l'especialització en Dret català i la igualtat en l'admissió de candidats. (Dcat1)

En (4) l'emissor no manifesta cap punt de vista i, per tant, no hi ha cap compromís amb el missatge; per contra, en (5) sí que hi ha l'expressió d'un punt de vista i l'adopció d'un compromís que, d'alguna manera, posa en perill la imatge de l'emissor.

Aquest concepte de subjectivació es pot representar d'acord amb la teoria dels espais mentals de Fauconnier (1984). Des d'aquest punt de vista, caldria distingir dos dominis: el domini pare (*parent*), que és el domini de la realitat de l'emissor, i un subdomini, que és el de realitat discursiva i que es fa evident a partir dels constructors d'espais (*space builders*). Així, en l'exemple (5), la primera persona del present d'indicatiu del verb *creure* (*crec*) seria un constructor de l'espai discursiu. En el pas entre aquests dos espais, s'estableix una escala de subjectivació vertical, segons que l'emissor es presente en primer pla o intente ocultar-se; i una escala horitzontal que fa referència a la neutralitat del missatge:

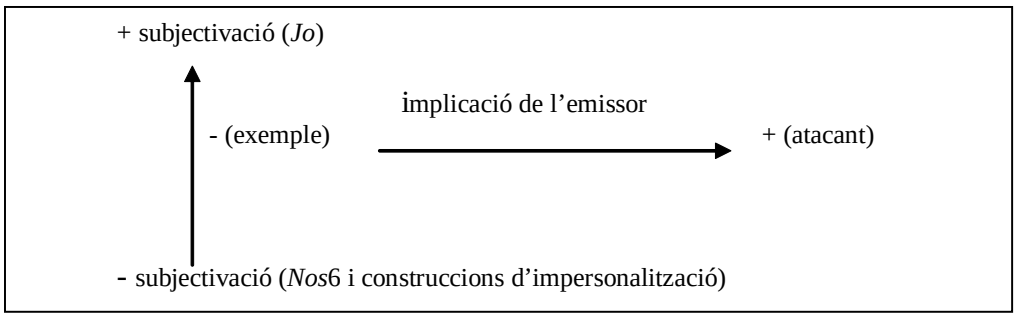

Figura 1. Conceptualització dels punts de vista

La figura 1 mostra dos eixos: d'una banda, el de major o menor subjectivació que està molt relacionat amb el tipus de marca gramatical de primera persona que vehicula les diverses funcions discursives; i, d'altra banda, el de major o menor implicació de l'emissor en el text, que forma un continu, en el qual la funció que ens ocupa presenta un alt grau d'implicació, tot i que una mica per sota de l'atacant.

2.3. L'emissor i les altres funcions discursives

Tenint en compte la caracterització que hem presentat anteriorment, en què l'escriptor era l'única funció de l'espai del text en els nostres articles i considerant també el grau de subjectivació, la figura 2 presenta de manera visual la distribució de les diverses funcions discursives en els dos espais, el del text i el científic i, alhora, permet relacionar la funció discursiva que ens ocupa amb la resta de funcions que hem distingit (vegeu § 2.1, taula 1).

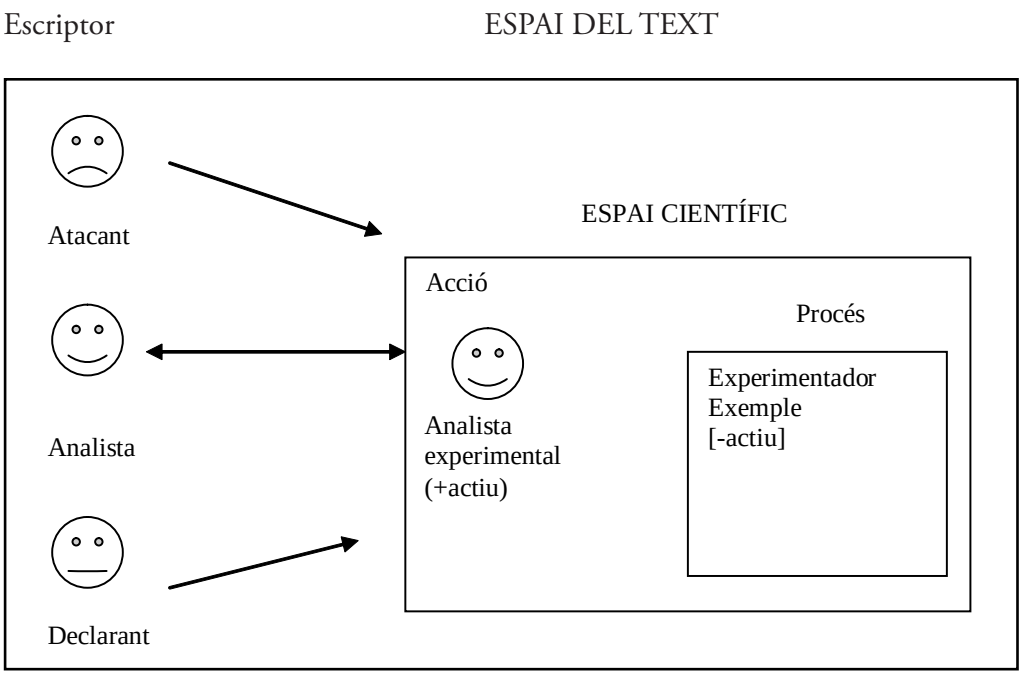

Figura 2. Organització conceptual de les funcions

D'acord amb aquesta figura, la funció més externa és la de l'escriptor. Dins el text, però fora de l'espai científic, hi ha les funcions argumentatives (atacant) i les expositives actives (analista i declarant). Dins l'espai científic, hi trobem les funcions expositives passives (experimentador i exemple) i la funció expositiva activa (analista experimental). L'escriptor és la funció que controla tot el text (incloent-hi els dos

espais: el del text i el científic) i, per això, hem considerat que és la funció que fa més evident el seu poder. Les funcions d'atacant, analista i declarant se situen en un nivell inferior que ja no controlen tot el text, sinó solament l'esdeveniment científic. A més, aquestes tres funcions impliquen una gradació de major a menor implicació de l'emissor amb el missatge, la qual cosa comporta també una progressió de major a menor poder: l'atacant, que és la funció més pròxima a la d'escriptor, manifesta major poder que la de declarant, que simplement es dedica a constatar un fet. Entre aquestes dues funcions, hi ha la d'analista, que pot operar com a persona que dóna una valoració positiva, o bé com a agent que desenvolupa una acció dins el mateix espai científic (analista experimental). Finalment, la funció d'experimentador se situa en una posició molt més interna, com a participant no actiu en el procés científic. Així doncs, les funcions més externes, com és el cas d'escriptor, són les que més s'aproximen a l'autor real i, per tant, les que mostren major ostentació del poder i major implicació del jo real amb el missatge. En canvi, les més interiors són les que menor autoritat i implicació manifesten.

3. RESULTATS: CONTRAST INTERDISCIPLINAR

Tenint en compte les disciplines, els resultats del nostre corpus, reflectits en la figura 3, mostren que les tres matèries formen una escala, en la qual el dret, com a representant de la ciències socials, ocupa un lloc intermedi, encara que la diferència amb els textos de física és molt reduïda (27,1% vs. 21,4%).

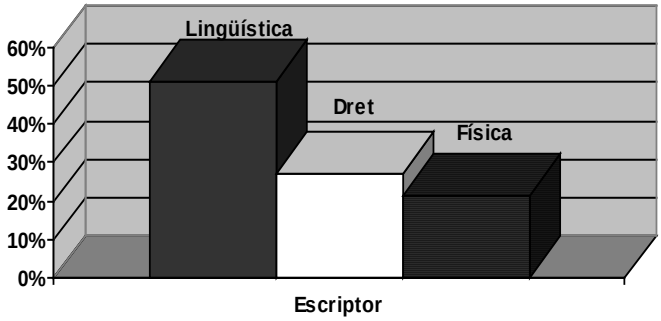

Figura 3. La funció d'*escriptor* en les tres disciplines

Així, segons els nostres resultats, els textos de lingüística atorguen major importància a l'espai del text que no pas els de les altres dues disciplines i aquest fet comporta que el 51% de les marques de persona amb la funció escriptor es concentren en aquesta matèria, on l'emissor ostentaria major poder.

Si analitzem les tres disciplines de manera separada en cadascuna de les llengües, observarem que les diferències entre les matèries es fan més evidents que no pas en els resultats generals que hem presentat en la figura anterior (figura 3). Així mateix, es pot comprovar que els resultats del corpus en castellà són els que més s'aproximen als generals, en la mesura que el dret es conserva com a disciplina de pont entre la lingüística i la física, tot i que les diferències entre les ciències socials i les experimentals s'evidencien més que en els resultats generals de la figura 3.

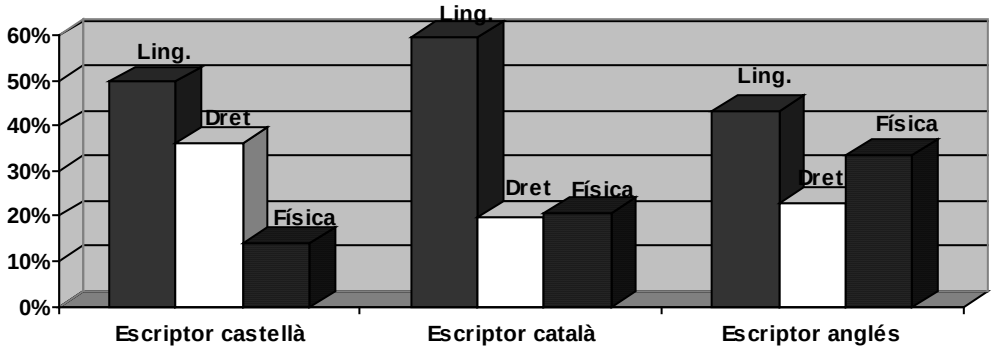

Figura 4. Funció d'*escriptor*. Resultats per llengües en les tres disciplines

A partir de la figura 4, podem comentar els resultats següents:

a) *En el nostre corpus en castellà*, s'observa que la funció d'escriptor és predominant en els textos de lingüística (49,7%), encara que els textos de dret també presenten una quantitat considerable de les marques organitzatives que estudiem (36,3%) i, d'aquesta manera, les diferències entre les ciències humanes i les ciències socials es redueixen. En els textos de física en castellà, per contra, l'emissor amb la funció d'escriptor té molta poca presència (14%), la qual cosa ens fa pensar en un major predomini de l'espai científic.

b) *En el nostre corpus en català*, la major quantitat de marques de persona amb la funció d'emissor es concentra en els textos de lingüística (59,6%), mentre que en

les altres dues disciplines els resultats són molt igualats i no superen el 21%. Així, d'acord amb el nostre corpus, i, tenint en compte la funció discursiva que analitzem, el dret i la física presenten característiques més semblants, ja que semblen atorgar més importància a l'espai científic i alhora presenten un emissor amb menys autoritat que no el dels textos de lingüística.

c) *Finalment, en els textos en anglés*, els percentatges resulten bastant sorprenents en la mesura que s'allunyen completament de la tendència general que observàvem en la figura 3, en la qual les ciències socials ocupaven un lloc intermedi. En aquest cas, encara que la funció pròpia de l'espai del text continua sent predominant en els textos de lingüística (43,4%), les diferències no són tan notables com en les altres llengües i, a més, els textos de física són els que més s'aproximen als de lingüística (33,6%) pel que fa a la funció d'escriptor.

4. RESULTATS: CONTRAST INTERLINGÜÍSTIC

Pel que fa a les funcions en relació amb les llengües, la funció organitzativa que estudiem presenta resultats interessants i confirma les hipòtesis de partida tal com es mostra en la figura 5. Tot i que les diferències entre les llengües no són gaire notables, sí que ens permeten observar unes tendències generals pel que fa al caràcter d'autoritat de l'emissor en cadascuna de les llengües.

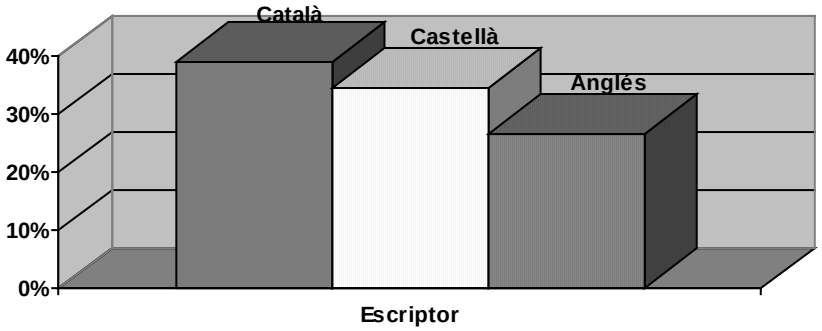

Figura 5. La funció d'*escriptor* en les tres llengües

En primer lloc, cal dir que la funció d'escriptor es manifesta amb bastant freqüència en els textos de totes les llengües, en especial en els articles de polèmica, que són més extensos que no les ressenyes. Ara bé, com es mostra en la figura 5, els textos en castellà són els que aporten un major protagonisme a l'espai del text mitjançant la funció d'escriptor. Segons les dades obtingudes, l'anglés (26,6%) i el castellà (38,9%) apunten tendències diferents, completament oposades. D'una banda, en els textos anglesos, l'emissor tendeix a fer un ús menys escàs d'aquesta funció, ja que prefereix manifestar-se en el text amb altres funcions com analista, la qual cosa mostra una preocupació pel receptor en la mesura que prefereix explicar per assegurar-se que el receptor entén el missatge que li vol transmetre. En canvi, en castellà, l'emissor sembla tenir una necessitat de marcar la seua autoritat de manera més clara com a constructor del text. Entre aquestes dues llengües, els resultats del català (34,5%) se situen en un lloc intermedi.

Si delimitem ara les diferències entre les llengües en cadascuna de les matèries, observem que les divergències entre les llengües es fan més notables i, en cap disciplina, segueixen el patró general que hem comentat anteriorment arran de la figura 5.

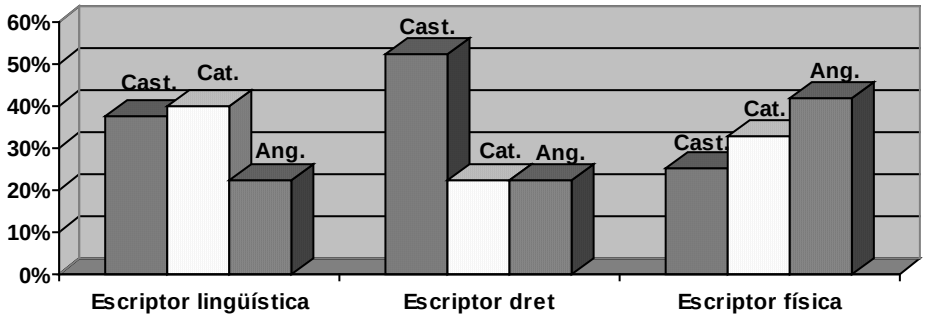

Figura 6. La funció d'*escriptor*. Resultats per disciplines en les tres llengües

La figura 6 ens porta a fer els comentaris que exposem tot seguit:

a) *En el corpus de lingüística*, el català i el castellà presenten resultats molt semblants, molt pròxims al 40%; en canvi, els textos de lingüística en anglés mostren una davallada quant a la funció organitzativa que analitzem (22,5%). Així doncs, en anglés, l'emissor no sembla tenir tant d'interés de presentar-se com a dominador del text, cosa que comportarà un augment de funcions d'anàlisi o explicació de conceptes.

b) *Pel que fa als textos de dret* que hem analitzat, els resultats que hem obtingut en les diferents llengües dibuixen una situació ben diferent a la que es produïa en lingüística. En les ciències socials, el català i l'anglés s'aproximen molt pel que fa a l'ús de la funció d'escriptor a través de marques de primera persona (22,2% i 22,6%, respectivament). Tanmateix, el castellà s'allunya totalment d'aquestes dues llengües i, amb un percentatge del 52,2%, dóna molta més importància a l'espai del text; alhora l'emissor fa palesa de manera més evident la seua autoritat sobre el discurs.

c) *Per acabar, en els textos de física del nostre corpus*, les diferències entre llengües es redueixen bastant i els percentatges s'aproximen molt més, tot i que resulta curiós que els resultats presenten una escala en la qual, contràriament a la figura dels resultats generals (figura 5), l'emissor dels textos de física en castellà mostra un menor interés de marcar el seu poder sobre el text, mentre que aquesta aparició de l'emissor com a dominador i organitzador del discurs és més habitual en els textos de física en anglés (41,7%).

5. DISCUSSIÓ

Abans de resumir les dades més destacades, és molt interessant que les interpretem i les relacionem amb altres estudis sobre aquest tema i també amb la realitat científica i cultural a què pertanyen les llengües i les disciplines analitzades.

La retòrica contrastiva ens proporciona un marc d'anàlisi molt interessant, en especial el treball de Hinds (1987) pot resultar ben aclaridor per a explicar els resultats obtinguts. Hinds (1987) estableix dos estils d'escriptura: *writer-responsible* i *reader-responsible*. D'una banda, una retòrica basada en l'explicació clara i detallada en què el màxim objectiu és que el receptor entenga el missatge. Aquest estil rep el nom de *writer-responsible* perquè l'emissor és qui té la responsabilitat en el procés comunicatiu. D'altra banda, un estil d'escriptura, *reader-responsible*, que relaciona la claredat expositiva amb una manca d'aprofundiment conceptual i en el qual el receptor ha de fer major esforç per a entendre el missatge. Així doncs, en aquest últim cas, seran molt freqüents les digressions, mentre que l'estil *writer-responsible* és molt més lineal. Es tracta d'una distinció que trobarem en altres treballs com Clyne (1994), el qual estableix la distinció entre les llengües *formal-oriented*, com l'anglés, que se centren en la forma i es preocupen perquè la construcció del text siga fàcil per al receptor; i les que estan basades en el contingut (*content oriented*), com les llengües centreeuropees,

més preocupades per mostrar l'erudició de l'escriptor mitjançant l'exposició dels contingut teòrics, sense tenir cura de l'estructura del discurs.

A pesar que les divergències entre llengües i entre disciplines són minses, cal que remarquem que sí que apunten cap a la nostra hipòtesi de partença, segons la qual el català seria una llengua de pont, i també les ciències socials constituirien una àrea de transició. D'acord amb les dades que hem obtingut, el català se situaria en un punt intermedi entre el castellà, llengua que es caracteritza per un sistema d'escriptura poc lineal, i l'anglés, en què les digressions són menys habituals. De la mateixa manera, la lingüística seria la matèria menys lineal, mentre que la física tendiria a seguir un model *writer-responsible*, en el qual la claredat expositiva fa que la intervenció de l'emissor com a organitzador del discurs siga innecessària.

En general, des del punt de vista de les disciplines, resulta interessant comentar que, en els textos de lingüística, l'emissor utilitza marques de primera persona per a vehicular la funció d'escriptor amb una freqüència major que no pas en les altres llengües. Així doncs, la lingüística és, en general, la matèria en la qual l'emissor referma la seua autoritat en el text, on es fa evident un predomini de l'espai del text per sobre de l'espai científic. Per contra, en el cas dels textos de dret, sembla que no hi ha tanta igualtat entre les llengües en aquest sentit. Els resultats més destacats són els dels textos de dret en castellà, on l'emissor reforça més la seua autoritat, molt probablement a causa d'una llarga tradició de la disciplina en aquesta llengua, però també a causa d'un estil d'escriptura molt pròxim al burocràtic i jurídic, que s'ha caracteritzat per la manca de claredat expositiva i, en definitiva, per un estil fosc que en dificultava la comprensió (*reader-responsible* o *content-oriented*).

Un dels casos més interessants, si considerem les disciplines, és el dels textos de física, en els quals observem que les diferències entre llengües tendeixen a mitigar-se. Així, en física, no hi ha cap llengua que presente un ús especialment notable de les marques de persona amb la funció escriptor, si bé l'anglés presenta un percentatge una mica superior a les altres llengües. La presència més destacada de la funció organitzativa en els textos de física anglesos podria portar-nos a les reflexions següents: la física és una disciplina amb escassa tradició en català i castellà, tal com ho prova la dificultat que hem tingut per a recollir textos que pogueren formar part del nostre corpus. La preeminència de l'anglés en aquesta àrea pot comportar un sentiment de superioritat entre aquesta comunitat científica, que es veu amb més poder i ho manifesta lingüísticament mitjançant l'ús més abundant d'aquesta funció discursiva.

Des del punt de vista del contrast interlingüístic, els textos en castellà obtenen resultats lleugerament superiors al català i, sobretot a l'anglés. Aquest resultat es pot

atribuir a dos motius: d'una banda, cal tenir en compte que els textos en castellà presenten major extensió que el de les altres dues llengües, i, tal com hem suggerit en aquest article, la major extensió dels textos pot provocar un augment de la proporció d'aquestes funcions; d'altra banda, l'estil d'escriptura del castellà sol ser menys lineal (*writer-responsible*) i aquest fet provoca en l'emissor la necessitat de remetre a parts anteriors i posteriors amb major freqüència.

6. CONCLUSIONS

Tot i que els resultats d'aquest treball estan subjectes al corpus que hem analitzat, pensem que es tracta d'un corpus representatiu, en els qual la funció d'escriptor és bastant habitual i del qual hem obtingut alguns resultats interessants que ara sintetitzem:

a) La funció d'escriptor està relacionada amb un interés de l'emissor de marcar l'autoritat en el text i també amb un estil d'escriptura poc lineal (*reader-responsible* o *content-oriented*). Tot i que els resultats també poden estar influïts per l'extensió del text i l'autoritat o el reconeixement de l'emissor en la comunitat científica.

b) En el nostre corpus, les diferències entre llengües i disciplines no són gaire notables, però confirmen la hipòtesi de partença, segons la qual el català ocupa una posició intermèdia quant a l'ús de marques de persona amb la funció organitzativa i, en el cas de les disciplines, els textos jurídics també ocupen un graó intermedi.

c) La consideració de les dues variables (llengües i disciplines) combinades ha donat lloc a alguns resultats destacats, com ara l'ús massiu d'aquestes marques en els textos de dret en castellà i també la tendència de l'anglés a igualar els resultats entre les tres disciplines, com si intentara imposar l'ús d'un model de llenguatge científic més universal, adequat per a totes les matèries.

A pesar d'aquesta tendència unificadora que hem observat en els textos anglesos, l'estudi del nostre corpus mostra que la pretesa universalitat científica continua sent una utopia i que les diferències de tradició i cultura continuaran fent-se evidents en els estils d'escriptura de les diferents llengües i les diverses matèries.

Àngels Campos
Universitat de València

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Brown, P. & S. C. Levinson (1978) «Universals in language usage: Politeness phenomena», dins Goody, E. N. (ed.), *Questions and Politeness: Strategies in Social Interaction*, Cambidge, Cambridge University Press, pp. 56-289.

Campos, A. (2004) «La inscripció de la persona en el discurs acadèmic: un estudi contrastiu català-castellà-anglés», Universitat de València, tesi doctoral. <http://www.tdx.cesca.es/TDX-0519105-131352/>.

Campos, A., M. J. Marín & M. J. Cuenca (2004) «Las marcas de primera persona en el debate electoral», dins A. Soares Da Silva *et alii* (eds.), *Linguagem, cultura e cognição: Estudos de Linguística Cognitiva,* Coimbra, Almedina, vol. ii, pp. 279-298.

Clyne, M. (1994) *Inter-Cultural Communication at Work: Cultural Values in Discourse*, Cambridge, Cambridge University Press.

Cuenca, M. J. (2002) «Anàlisi contrastiva, lingüística aplicada i lingüística teòrica», *Estudis de llengua i literatura catalanes/ xlv. Miscel·lània Joan Veny*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp.11-31.

Edwards, M. (2002) «Contrastive rhetoric and translation methodology», dins L. Iglesias, L. i S. M. Doval (eds.), *Studies in Contrastive Linguistics: Proceedings of the 2nd International Contrastive Linguistics Conference*, Santiago de Compostela, Universidad de Santiago de Compostela, octubre de 2001, pp. 363-370.

Fauconnier, G. (1984) *Espaces mentaux (Aspects de la construction du sens dans les langues naturelles)*, Paris, Minuit. [*Mental Spaces: Aspects of Meaning Construction in Natural Language*, Cambridge, Cambridge University Press, Cambridge, 1994.]

Fernández Polo, F. J. (2001) «La retòrica contrastiva: una panoràmica de l'àrea», *Caplletra*, 30, pp. 21- 45.

Gallardo, S. (2003) «La inscripción de los interlocutores en artículos científicos y libros de texto», *Actas del ix Congreso de la Sociedad Argentina de Lingüística*, Universidad Nacional de Córdoba, novembre de 2002. [CD-Rom.]

Haverkate, H. (1984) *Speech Acts, Speakers and Hearers*, Amsterdam, John Benjamins Publishing Company.

Hinds, J. (1987) «Reader versus writer responsibility: a new typology» dins U. Connor, i R. Kaplan (eds.), *Writing Across Languages: Analyses of L2 Text*, Massachusetts, Addison Wesley Publishing Company.

Hyland, K. (2000) *Disciplinary Discourses: Social Interactions in Academic Writing*, London, Longman.

Kaplan, R. (1966) «Cultural thought patterns in intercultural education», *Language Learning,* 16, pp. 1-20.

Kerbrat-Orechioni, C. (1980) *L'Énonciation de la subjectivité dans la langue*, París, Armand Colin.

Kuo, C. H. (1999) «The use of personal pronouns: role relationships in scientific journal articles», *English for Specific Purposes*, 18(2), pp. 121-138.

Langacker, R. W. (1987) *Foundations of Cognitive Grammar: Theoretical Prerequisites*, Standford, Standford University Press.

Sanders, J. & W. Spooren (1997) «Perspective, subjectivity, and modality from a cognitive point of view» dins W. A. Liebert, G. Redeker i L. Waugh (eds.), *Discourse and Perspective in Cognitive Linguistics*, Amsterdam, John Benjamins, pp. 85-111.

Tang, R. & S. John (1999) «The 'I' in identity: Exploring writer identity in student academic writing through the first person pronoun», *English for Specific Purposes*, 18, S23-S39.

REFERÈNCIES DEL CORPUS[8]

Adrados, F. R. (1991) «Semántica y sintaxis en la "Gramática funcional" de Dik», *Revista Española de Lingüística*, 21 (1), pp. 1- 10. (Lcast3)

Banacloche, J. (1997) «Algunas reflexiones críticas en torno a la prescripción penal», *Revista de Derecho Procesal*, 2, pp. 281-319. (Dcast1)

Case, W. B. (1996) «Ressenya a *Optical Coherence and Quantum Optics* de Leonard Mandel and Emil Wolf», *American Journal of Physics*, 64 (11), pp. 1439-1440. (resFang5)

De la Morena, L. (1997) «Ressenya a *Comentarios a la Ley de Régimen Jurídico de las Administraciones Públicas y Procedimiento Administrativo Común* de Jesús

8. Hi incloem solament aquelles referències del corpus que hem citat en l'article. En Campos (2004) s'inclouen totes les referències dels articles que formen el corpus i també una descripció ben detallada del tipus d'articles que en formen part.

González Pérez», *Revista Española de Derecho Administrativo*, 93, pp. 150-156. (resDcast6)

Diversos autors (1988) *Comentaris sobre l'Estatut d'Autonomia*, Vol. III, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, pp. 395-408, 409-420, 771-779. (Dcat1)

Laughlin, R. B. (1998) «A critique of two metals», *Advances in Physics*, 47 (6), pp. 943-958. (Fang1)

Layton, Robert (1990) «Ressenya a *Defining status: a Comprehensive Analysis of United States Territorial Relations* d'Arnold H. Leibowitz», *The International Lawyer*, 24 (4), pp.1161-1165. (resDang4)

Lorenzo González, G. (1995) «Una mostra d'antigenerativisme», *Els Marges*, 53, pp. 81-87. (Lcat4)

Navarro Veguillas, L. (1991) «Einstein y el efecto fotoeléctrico: algunas precisiones», *Revista Española de Física*, 5 (1), pp. 42-46. (Fcast2)

Poch, D. (1998) «Ressenya a *La interferencia lingüística en Valencia (dirección: catalán - castellano)* de J. L. Blas Arroyo», *Revista Española de Lingüística*, 28, pp. 457-460. (resLcast5)

Rabella, J. A. (1999) «Ressenya a *Estudis de filologia catalana i romànica* de Germà Colón», *Llengua i Literatura*, 10, pp. 505-509. (resLcat3)

Smith, Lionel D. (1991) «Three-party restitution: a critique of Birk's theory of interceptive subtraction», *Oxford Journal of Legal Studies*, 11 (4), pp. 481-519. (Dang1)

JOSEP R. GUZMAN

TRADUCCIONS I USOS SINTÀNTICS DE L'EXPRESSIÓ DE L'ABSTRACCIÓ*

1. INTRODUCCIÓ

El concepte de norma ha assolit un relleu extraordinari en l'estudi de les traduccions. La norma, o les normes traductores, cal entendre-la com un conjunt de tendències traductores lligades a una cultura i a un moment històric concret, tal com Toury ha estudiat en els seus treballs i ben particularment en *Descriptive Translation Studies and Beyond* (1995). No farem en aquest treball un repàs d'aquest concepte, només apuntarem que entre els components que poden contribuir a definir-la, caldria incloure la interferència, com també els complements que constitueixen la normalització i la creativitat. En aquesta recerca, el model de llengua de les traduccions esdevé un element cabdal a l'hora d'explicitar les variables que conjuminen precisament aquestes normes traductores. Un dels components de la norma literària en traducció es fa palmari amb l'anàlisi de les qüestions més controvertides al si de la gramàtica, en la mesura que aquestes poden condicionar l'elecció estilística del traductor.

Seguint aquests criteris, hem de convenir que l'expressió de l'abstracció, i la seua relació amb l'anomenat «article neutre», ha estat una d'aquestes qüestions

(*) Aquest treball ha estat realitzat amb un ajut del Ministeri d'Educació i Ciència, dels fons FEDER dins del projecte HUM2006-11524, i del Projecte de Bancaixa P1•1B2006-13. Vull expressar el meu agraïment al professor Josep Martines i a la professora Heike van Lawick per la lectura crítica, els suggeriments i les observacions que han enriquit aquest treball.

controvertides en la sintaxi catalana. Va ser Fabra, qui va establir-ne la normativa bandejant alguns dels usos orals (o en el seu moment literaris) que se'n feien i determinant l'ús de construccions específiques amb l'article *el*, o l'ús dels demostratius, entre altres possibilitats. Tanmateix, ha estat Solà (1972: 75-101; 1987: 219-238; 1994: 27-31 i 309-316) un dels que ha esmerçat més esforços en l'estudi del fenomen. Aquest, en l'estudi inicial de 1972, va establir-ne la triple divisió: abstracció, intensificació i modismes, que va mantenir en els estudis posteriors. Ha estat en el treball de 1994, en el qual recull l'anàlisi de 1972, on fa un repàs dels codis normatius (1994: 310-311), tot classificant de forma purament il·lustrativa les diverses possibilitats d'expressió de l'abstracció en relació amb el valor neutre. A més, analitza més acuradament el problema de l'ús abusiu d'*allò* i l'aparició d'un altre cas com és el de la substantivació d'adjectius masculins singulars.

Igualment, cal subratllar diversos manuals (Ruaix 1975, 2: 52-54; Lacreu 1990: 106-111; Badia 1994: 453-454) que també han tractat el tema, tot i que més des de la perspectiva de cercar possibles «solucions» normatives, i en algun cas de forma més taxativa que en altres. Brucart (2002: 1472-1477) fa una breu síntesi de l'estat de la qüestió en les pàgines de la *Gramàtica del català contemporari* i reprén la divisió formulada per Solà; amb tot, manifesta certes discrepàncies pel que fa a la ubicació d'alguna construcció en l'apartat de la intensitat i no en la dels modismes, tal com el mateix Solà també ja havia qüestionat (1994: 34).

Més recentment, Josep Martines, ha représ la tasca i ha estudiat intensament el tema. Aquest ho ha fet amb tres treballs força sucosos. El primer, un de 2005, especialment relacionat amb els usos sintàctics de l'expressió de la intensitat. El segon, un altre estudi (en premsa a) que esmerça els seus esforços en l'anàlisi de l'expressió de l'abstracció. En aquest estudi, encara que l'interés de l'autor no s'encamina cap a la reflexió teòrica, val a dir que fa un repàs molt interessant de les funcions del «*lo* neutre» en espanyol, i també de la relació entre l'article determinat i els clítics. Finalment, el tercer estudi (en premsa b), que s'endinsa directament en la relació entre traducció i expressió de l'abstracció, realitza un estudi contrastiu de l'ús de l'abstracte en Ausiàs Marc i la traducció espanyola de Baltasar de Romaní. En aquest estudi analitza, d'una banda, l'ús de l'abstracte en l'original, tot i sense saber encara el grau de freqüència d'ús d'aquest recurs en la llengua antiga, com afirma l'autor. D'altra banda, el treball estudia la capacitat d'un bilingüe del s. xvi per a fer servir un recurs idiomàtic singular de l'espanyol. A l'encop, l'estudi presenta la dificultat de discernir què és abstractiu

i què és un masculí més o menys genèric, tal com nosaltres mateixos hem observat en aquest treball. Tanmateix, cal assenyalar, que aquests estudis es basen sobretot en la recerca diacrònica, per tal d'arribar a conclusions sobre els usos d'aquestes construccions en els textos antics i projectar la seua ombra sobre els usos contemporanis. D'aquesta manera, es tracta d'evitar l'ús exclusiu de la intuïció dels parlants com a mitjà per a determinar el caràcter genuí d'expressions i d'usos que, malauradament, de vegades són fruit, més aviat, de la interferència del model de la llengua espanyola, com també recorda l'autor.

Per la nostra banda, aquest treball forma part d'un estudi més ambiciós de caire sincrònic i traductològic que estudia els usos sintàctics de l'expressió de l'abstracció, la intensitat i determinats modismes, tot tenint en compte la relació amb els textos originals, per tal d'anar completant el quadre que suposen les normes traductores, en el context del final del segle XX i l'inici del XXI, de les traduccions publicades per les editorials valencianes. No obstant això, en aquestes pàgines ens limitarem a donar una nova pinzellada i a fer un tast d'alguns dels usos sintàctics en l'expressió de l'abstracció des d'una perspectiva sincrònica. És un treball específicament descriptiu i s'allunya tant de qualsevol plantejament d'interdicció normativa, com també de reflexions teòriques, que deixem per a futurs treballs en aquesta mateixa línia. L'objectiu, doncs, del nostre treball és determinar, d'una forma quantitativa i qualitativa quines són les formes emprades en el català literari actual que serveixen per a expressar l'abstracció i que podrien remetre a un ús del denominat neutre. En altres paraules, les preguntes que ens formulem són: 1) Bandejades les formes amb *lo*, quines són les formes estilístiques en les traduccions al català? i 2) Es pot determinar una preferència o una prevalença en l'ús d'aquestes construccions?

Per portar a terme la nostra tasca, ens basem en:

1) El concepte d'abstracció tal com el va definir Solà l'any 1972, quan va dividir el camp d'estudi de l'anomenat neutre.

2) Les traduccions realitzades en el període 1990-2000 i publicades per editorials valencianes, que constitueixen el corpus COVALT (*Corpus Valencià de Literatura Traduïda*), tal com el descriurem en l'apartat següent.

La raó que justifica aquesta darrera selecció és múltiple. D'una banda, els traductors, de l'altra, els textos traduïts i, finalment, els possibles receptors d'aquests textos. Pel que fa als traductors, resulta un fet generalment acceptat que la llengua que empren es troba sempre més ancorada en la norma que no la dels creadors o, el que

és el mateix, que els traductors tenen la tendència a utilitzar sempre les formes més estandarditzades i normativitzades i que menys malfiança generen entre els lectors. Si el traductor ha de ser tan poc visible com siga possible, una de les eines per a evitar la visibilitat és la utilització de les formes menys marcades, òbviament, tot depenent del text que cal traduir. Respecte als textos, la gran majoria corresponen a publicacions de caire juvenil (malgrat que hi trobem certes excepcions) que van destinades (i aquest és el tercer aspecte), a un determinat sector de població —encara que no de forma exclusiva, però sí de forma prioritària— com és l'estudiantat de secundària.

Així doncs, resumint, direm que analitzarem aquelles estructures que des d'un punt de vista interpretatiu correspondrien al valor neutre d'abstracció dins del corpus COVALT. Per a la qual cosa, en primer lloc, passarem revista al corpus emprat, amb una descripció dels elements constituents i de les eines emprades per espellucar-lo. Seguidament, farem una anàlisi qualitativa i quantitativa de les formes trobades i, finalment, formularem unes conclusions arran de les dades obtingudes.

2. EL CORPUS COVALT I ALFRACOVALT

El corpus COVALT és un corpus paral·lel multilingüe[1] construït amb obres narratives i les traduccions corresponents publicades per editorials valencianes entre 1990 i 2000 (Burdeus & Verdegal 2005). Ara bé, junt amb aquestes obres s'inclouen també algunes adaptacions d'obres que difícilment s'encabirien dins d'un corpus paral·lel, com *Moby Dick* o la *Lletra escarlata*, per citar alguns exemples, la traducció de les quals ha estat significativament escurçada per situar-la dins d'un tipus de col·lecció dirigida al jovent de secundària.

1. D'acord amb la terminologia formulada per Baker (1995: 230), els corpus paral·lels són corpus formats per textos originals en una llengua i les seues traduccions corresponents. Aquests corpus poden estar integrats per textos en dues llengües, i en aquest cas parlarem de corpus bilingües, o formats per més llengües, i en aquest darrer cas parlarem de textos multilingües.

LLENGUA	TOTAL	TO	TC	TES
Anglés	63	38	40	10
Alemany	11	10	10	1
Francés	44	22	25	6
Gallec	14		14	
Català (adaptació)	6		6	
Basc	13		13	
Àrab	5		5	
Italià	13		13	
Llatí	1		1	
Portugués	3		3	
desconegudes	9			6
TOTAL	182	70	130	23

TO: Text original; TC: Traducció al català;
TES: Traducció a l'espanyol

TAULA I. *Resum quantitatiu del corpus COVALT*

Com es pot observar a la Taula 1, les llengües dels textos originals són molt variades i les podem classificar en tres grups pel nombre d'obres traduïdes en aquest període: 1) llengües com l'anglés i el francés amb una representació molt significativa, especialment l'anglés; 2) llengües com l'alemany, l'italià, el gallec o el basc que sumen poc més de deu obres; i 3) llengües com el llatí, l'àrab o el portugués, amb una presència encara menor. Un cas especial el representen les obres que són actualitzacions d'escrits inicialment en català (com ara, *Història de Jacob Xalabín*, *Blandín de Cornualla*, *El Llibre de les bèsties*, la *Crònica* de Muntaner, el *Curial i Güelfa* o *Dafnis i Cloe*) que també han estat incloses al corpus.

Pel que fa a la llengua de l'obra de destinació, les llengües emprades en la traducció són el català i l'espanyol, tot i que en el nostre corpus, atés l'escàs nombre de publicacions en aquesta darrera llengua, aquestes obres s'han deixat de banda fins que més endavant es faça una ampliació del corpus. Com es veu a la Taula I, les diferències pel que fa a la llengua d'arribada de les publicacions de les editorials valencianes en aquest període són força significatives. Mentre que en aquest període es van publicar 130 obres traduïdes al català (incloses les actualitzacions esmentades), 23 ho van ser

a l'espanyol. Malgrat l'existència d'aquestes 130 obres, el corpus COVALT se centra bàsicament en els textos la llengua original dels quals prové de l'anglés, l'alemany o el francés, amb un total de 118 obres, és a dir, més del 65%. Les raons que recomanen aquesta decisió tenen relació amb les característiques d'alguns dels textos publicats. Així, en la gran majoria dels casos, les obres publicades en gallec, o basc, són llibres de caràcter infantil, amb lletra gruixuda i moltes il·lustracions. Un fet sorprenent és l'aparició de textos bàsicament traduïts a l'espanyol on no existeix cap constància de la llengua original o del text original, la qual cosa dóna també una idea, en part, de com funciona la publicació en certes editorials, ja que aquest fet no és únicament imputable a editorials valencianes marginals.

Fets aquests esclariments, hem d'indicar que per a aquest treball hem utilitzat un total de 80 obres traduïdes al català (vegeu Apèndix) on s'inclouen —a banda de les obres que constitueixen actualment el corpus COVALT estricte, això és, aquelles que tenen com a llengua original el francés, anglés o alemany— també adaptacions, com per exemple, *Dafnis i Cloe*, per citar-ne una. Totes aquestes obres sumen un total de 2.265.966 paraules, 97.052 frases i 4.095 paràgrafs; aquest volum expressa la dimensió significativa del corpus, si més no per aconseguir l'objectiu formulat en l'apartat anterior.

Una vegada descrit a grans trets el corpus COVALT, assenyalarem que aquest corpus ha estat buidat bàsicament amb mitjans informàtics, en concret utilitzant l'eina AlfraCOVALT. AlfraCOVALT és un programa específic de gestió del corpus COVALT (Guzman i Serrano 2006). Aquesta eina s'emmarca dins dels instruments de concordança. Existeixen dues diferències significatives entre aquesta eina i altres programes de concordança, o fins i tot amb programes que poden permetre la utilització de funcions semblants, com ara certes memòries de traducció. La primera d'aquestes diferències rau en el fet que els textos no necessàriament han de ser idèntics, és a dir, un dels textos pot incloure una introducció, un pròleg, etc., que poden ser absents en l'altre. Això no obstant, el programa, ara per ara, troba dificultats en la recerca de correlacions amb obres amb més d'un 50% (51,3%) de text diferent (això afecta especialment les adaptacions, on un text molt extens queda reduït a poc més d'un centenar de pàgines). La segona de les diferències es percep en la baixa necessitat de verificació manual de les concordances. En la gran majoria dels programes de concordança cal verificar manualment l'alineament entre el text traduït i el text original (Bowker & Barlow 2004). Aquesta condició no és pràcticament necessària amb AlfraCOVALT,

atesa la seua fiabilitat superior al 98%, cosa que l'allunya de molts programes amb un marge d'error molt més significatiu (Tiedeman 2003) sense que els textos hagen estat prèviament alineats.

Ara bé, tal com hem comentat en les línies anteriors, per a aquest treball hem utilitzat únicament els textos en català; en conseqüència, moltes de les funcions del programa no han estat utilitzades, més ben dit, només ho han estat aquelles que permetien la recerca estadística dels textos. Subratllarem que aquestes darreres funcions del programa són més aviat d'ús intern i no estan implementades en cap dels seus menús, ja que la funció del programa AlfraCOVALT és la de realitzar concordances entre parelles de textos, original i traducció, com ja ha estat assenyalat.

3. TAXONOMIA DELS USOS SINTÀCTICS DE L'EXPRESSIÓ DE L'ABSTRACCIÓ EN EL CORPUS COVALT

Tal com hem comentat a l'inici del treball, en aquest apartat delimitarem la taxonomia dels usos sintàctics de l'expressió de l'abstracció en el corpus COVALT per establir després, en l'apartat següent, els aspectes més relacionats amb la quantificació de l'ús. En general, podem dir que la taxonomia d'aquests usos sintàctics és molt diversa. L'expressió de l'abstracció abasta formes i fórmules estructurals que no es limiten a unes poques categories gramaticals o a unes estructures específiques. Ben al contrari, la seua utilització depén, òbviament, de la tria personal. Però hi ha altres factors que en condicionen l'escolliment, com ara el registre o l'àmbit d'ús. Podríem parlar clarament de factors estilístics i, en el nostre cas, també caldria afegir-hi l'opció del text font i el grau de fixació de la forma emprada en la traducció. A l'hora de parlar dels usos, pot resultar també significatiu no únicament la constatació de la presència d'un determinat ús, sinó també el fet contrari, és a dir, que no apareguen en tot el corpus certes opcions, malgrat que siguen normatives i que fins i tot no es puguen denominar desuetes.

Brucart (2002), seguint Badia (1994) i Solà (1972; 1994), presenta les expressions abstractives al voltant de l'article neutre i n'estableix diversos tipus formats amb estructures que poden designar qualitats abstractes o constituir una marca d'abstracció i, en definitiva, una marca de substantivació. És a dir, parlem d'una construcció generalitzadora per oposició a la individualització i a la concreció. Josep Martines,

en el seu treball (en premsa a) també classifica els recursos en dos apartats: un primer format per l'article masculí més adjectiu, participi, possessiu, adverbi o relatiu; i un segon que classifica altres recursos, on inclou els demostratius neutres, l'ús de la forma *cosa*, la utilització del femení o els noms abstractes.

Per la nostra part, entre les fórmules que hem espigolat hi ha hagut: l'article masculí que acompanya un adjectiu qualificatiu, una oració relativa, els possessius dependents, substantius que representen formes genèriques o no; les formes neutres més adjectiu o participi i el relatiu i, finalment, les contruccions al voltant de *cosa* o equivalents.

3.1 article masculí + adjectiu qualificatiu

L'estructura formada per l'article masculí i l'adjectiu qualificatiu és una construcció amb caràcter abstracte, de la qual Fabra (1956: 35) ja posava exemples, com ara *l'incomprensible, el bo, el cert,* etc. Solà (1972: 92) recordava la validesa de la construcció en la majoria dels casos. Però també cal indicar la dificultat de distingir, en nombroses ocasions, entre el paper de determinació o el d'abstracció. Aquest mateix ús és també admés per Ruaix (1983: 53) amb exemples com *el natural i el sobrenatural, l'important*, etc. No obstant això, Badia (1994: 454) considera, al seu torn, poc recomanable exemples com *el difícil*, atès que poden donar lloc a confusió. Lacreu (1990: 106) apunta també algun exemple d'aquest ús, com ara: *L'assaig de Burke tracta sobre el sublim i el bell*. Al corpus COVALT atestem una sèrie d'exemples amb aquesta mateixa estructura [1-5]:

[1] I va dir: «A alguns artistes els passa **el mateix** que a molts filòsofs quan contemplen el món. (Brecht 1993);
[2][...] la porta plegable s'obrí just **el necessari** per a deixar pas a un cos humà, [...] (Stevenson 1992)
[3] **L'únic** que sap fer bé de veritat és gitar-se amb els clients i estafar el seu vell senyor (Hein 1990)
[4] ¿resistiria la multitud enfollida **el suficient** com per no llançar-se sobre l'aeronau, i deixar escapar l'ocasió de fer-se amb Robur el Conquistador? (Verne 1994)
[5] [...], però que si algú pensava **el contrari** ho diguera sense por; (Hugo 1997)

Fabra apunta també la possibilitat de l'existència d'aquesta construcció ampliada amb un sintagma preposicional, com ara*, l'odiós de la seva conducta*, tanmateix, el

despullament del nostre corpus no ha aportat cap exemple que responga a aquesta estructura.

3.2 allò + adjectiu / participi

La llengua disposa d'una construcció abstractiva que és la composta pel demostratiu neutre *allò* + adjectiu [6-8] o participi [9][10]. Aquesta construcció és ben coneguda i acceptada però poc recomanada pels gramàtics per la possibilitat de trobar-nos amb un ús abusiu del demostratiu neutre (Solà 1994: 28-29) i, com assenyala també Brucart (2002: 1474), pel conflicte interpretatiu, anafòric o díctic, dels demostratius i el caràcter genèric abstracte dels sintagmes on apareixen, com es podrien donar en l'exemple [7] o, fins i tot filant prim, en [6].

[6] A la fi, el seu musell fregà **allò deliciós** i temptador del plat, [...] (Curwood 1994)
[7] No us he amagat ni **allò bo** ni **allò dolent** (Voltaire 1998)
[8] No faces això o **allò altre** (Saki 1994)
[9] [...] que **allò desconegut** continue sent desconegut [...] (Brecht 1993)
[10] Cada vegada accepte menys aquesta obstinació d'un cert cristianisme per revestir de pecat i de prohibició tot **allò relacionat** amb l'amor físic. (Vázquez 2000)

A l'encop, amb les dades que ens forneix el nostre corpus, no trobem cap cas de combinació dels neutres *això* o *açò* amb participi o amb adjectiu.

3.3 el + que

La construcció de relatiu amb l'article masculí, *el que*, ha estat recomanada gramaticalment —pel que fa a la substitució del *lo* neutre— (Fabra 1956: 35; Solà 1972: 125; Lacreu 1990: 108; Badia 1994: 362), tot i reconéixer la possibilitat de donar lloc a frases ambigües, com en part es poden trobar al nostre corpus:

[11] I jo no dic que **el que** ha llegit no siga veritat (Doyle 1992)
[12] El vell antiquari sabia **el que** feia (Gautier 1993)
[13] [...], vaig indicar-li el ganivet i l'alumne em mostrà de seguida **el que** tenia a la mà que li havia donat jo moments abans[...] (Itard 1997)

En [11] i [12] es fa palesa l'ambigüitat. Aquesta ambigüitat és possiblement major en [11], ja que pot referir-se de forma més clarament tant a un antecedent masculí com a un neutre. No obstant això, en aquest cas, com en la immensa majoria, l'ambigüitat desapareix pel context, però es manté si la desambiguació no es realitza d'una forma immediata com passa amb [13], on efectivament la referència apunta a un antecedent masculí, a diferència d'[11] i fins i tot de [12]. Resulta obvi que hi ha contextos que, tot i no tenir una influència específica sobre l'ús de l'abstracció [14-18], poden remetre sense dubte a formes neutres que en l'àmbit de la traducció poden tenir un cert interés.

[14] [...] i sobre aquesta base vaig construir **tot el que** havia de dir (Melville 1995)
[15] De manera que va dir a l'arquitecte **tot el que** volia, (Stevenson 2000b)
[16] I **açò** és **el que** vaig saber després del dinar (Allais 1993)
[17] **Això** és **el que** diu de nosaltres (Doyle 1992)
[18] [...] era **allò el que** les feia abocar-se cada dos minuts a la barana de l'escala [...] (Joyce 1992)

A l'hora de perfilar el valor abstractiu de la construcció article másculí + *que*, observem que hi ha estructures més directament relacionades amb aquesta construcció amb valor neutre. Així, entre aquestes, podríem esmentar la combinació perífrasi verbal + *el que* [19][20]; darrere d'una conjunció com *però* [21] o *si* [22]; quan *el que* fa la funció de subjecte [24][25]; o quan aquesta construcció apareix darrere de preposició [26-30]:

[19] [...] de vegades **arribaven a ignorar el que** sentien (Yourcenar 1994)
[20] Aleshores **es va produir el que era** de preveure (Doyle 1994)
[21] **Però el que** ara em punxa el cor és més punyent que tot això (Longo 1993)
[22] **Si el que** un vol és evitar el perill, més val que deixe de volar del tot [...] (Doyle 1992)
[23] **El que** és plaent al paladar, no està fet per al qui menja? (Wilde 1998)
[24] **El que** és ara no té res a veure amb la meua història (James 2000)
[25] Jo ja havia oblidat **el que** és pensar en una dona (De Luca 1993)
[26] Però aquell covard no féu res **del que** jo havia pensat. (Aventin 1999)
[27] Vaig arronsar les espatlles i vaig respirar quan, per fi, havíem arribat **al que** anomenaven la cambra dels efectes personals. (Rinser 2000)
[28] [...] vaig replicar, sense fixar-me **en el que** deia i sense apreciar en aquell moment, [...] (Poe 1998)

[29] És un jove de bona presència, estatura mitjana i, **pel que** sembla, té al voltant dels trenta anys. (Doyle 1992)
[30] Cérvols, antílops, cérvoles, conills, llebres, etc., es precipitaven a milers **cap al que** ells creien la salvació, [...] (Allais 1993)

Al seu torn, en el nostre corpus, també apareix alguna estructura que fa referència sempre a un antecedent masculí, com per exemple la forma comparativa amb *com + el que* [31-33]:

[31] Però, tan prompte **com el que** l'havia encarregada apareixia a pagar amb alegria la petita quantitat acordada [...] (Hoffmann 1996)
[32] a penes no va ser objecte d'un interés **com el que** va rebre d'altres tripulacions de vaixells menors [...] (Melville 2000)
[33] [...] un afecte profund com el mar, vast com el cel, **com el que** podria sentir un déu. (Nerval 1991)

3.4 allò / això / açò + que

L'expressió de l'abstracció amb l'ús dels demostratius neutres com a introductors d'oracions de relatiu fent referència a un antecedent no humà, o simplement general, ha estat considerada com un «recurs fàcil» per alguns autors com Lacreu (1990: 108). De fet, a més, aquí se suscita el mateix problema que ja havíem apuntat en parlar de la construcció demostratiu neutre + adjectiu.

[34] Em sap greu dir **açò que** estic a punt de dir, ja que li causarà un dany irreparable, [...] (Twain 1993)
[35] **Això que** dic no té certament com a finalitat reduir la importància de l'obra d'un gran escriptor [...] (Yourcenar 1994)
[36] Per cert, em pregunte què és **allò que** desprén una olor tan forta en l'home (Haggard 1993)

Tot i així, amb l'aparició de *tot* [37-39] augmenta el caràcter abstractiu enfront de la concreció, però aquesta no resulta una condició suficient, com es percep al següent exemple: «Afegim a tot això que un depòsit de meat-land s'instal·larà pròximament a París» (Allais 1993), i en molts casos una interpretació com a demostratiu no queda absolutament descartada.

[37] Per a mi, la religió dóna a la vida un aspecte de falsa severitat, en realitat, ofega la vida a força de negar **tot allò que** té de positiva. (Vázquez 2000)
[38] **Tot això que** veus són netsukés. (Thies 1992)
[39] I per allà arriba, per confirmar **tot açò que** et dic, el meu bon amic Bill, amb la seua ullera de llarga vista i la seua casaca blava. (Stevenson 2000c)

A aquestes formes es podria afegir també *ço que*, que tots els gramàtics esmentats accepten, però que igualment reconeixen amb la mateixa intensitat el caràcter arcaic que hi té aparellat. Hem d'indicar que aquesta construcció ha estat la més freqüent en la documentació de registres durant l'Edat Mitjana. Això no obstant, com subratlla Josep Martines en el seu treball sobre la traducció d'Ausiàs March feta per Baltasar de Romaní, cau en freqüència al segle xv, amb un avanç abassegador de la construcció /l/ 'm abs'+ *que*. Tanmateix, en el nostre corpus no podem atestar-ne cap cas, atés que sens dubte els usuaris de la llengua en contextos actuals també la perceben com a desueta o estranya.

En aquest apartat caldria incloure l'estructura formada pel demostratiu neutre més un sintagma preposicional [40][41], que també apareix al nostre corpus:

[40] L'home semblava que ho entenia, vam riure molt amb **allò del** nom. (Stevenson 1999)
[41] Què és **això del** secret de Tot? (Leroux 1997)

3.5 cosa que/ la qual cosa / prep + què

Els gramàtics esmentats en els punts anteriors han remarcat quines són les estructures per tal d'expressar l'abstracció quan tota una frase resulta l'antecedent de la relativa. Entre els recursos assenyalats cal indicar: l'ús de *cosa* relatiu [42], d'ús universal; *la qual cosa* [43] o el plural, *les quals coses*, (Fabra 1956: 105); la preposició + *què* [44][45]; i, finalment, *què* o simplement *que* àton (Fabra 1956: 105; Solà 1972: 131). *Cosa* ha estat un recurs força útil i antic, fins i tot Martines (en premsa a) el presenta com el més freqüent en l'ús formal actual per al «relatiu d'antecedent global (oracional o neutre)».

[42] [...] i fou degut al fet que la petita havia viscut al bosc amb una companya, **cosa que** li permeté, d'alguna manera, desenvolupar les facultats intel·lectuals; (Itard 1997)

[43] [...] i jo era un caminant metòdic, **la qual cosa** marcava una diferència en els nostres costums. (James 2000)
[44] No teníem ni idea **de què** podíem fer per ajudar el capità (Stevenson 2000c)
[45] Em sembla com si de tot allò **a què** m'obliga el meu destí fóra responsable la meua ànima immortal [...] (Hoffmann 1996)
[46] Admirava sovint l'agilitat amb què la seua pensa copsava l'aliment espiritual que li fornia i tot allò **de què** ella es podia apropiar (Gide 1993)

Així, en el nostre corpus, junt amb formes amb un gran rendiment, com *cosa que* o *la qual cosa*, hi ha altres estructures com la construcció preposició + *què* que tenen molt poca significació, i d'altres que no en tenen cap. Pel que fa a la primera, la combinació apareix amb les preposicions *de*, *per*, *en*, *a* i *amb*. Tanmateix, la seua rendibilitat és molt escassa, com esmentàvem suara, ja que, en el cas de la preposició *a*, els únics exemples del nostre corpus es troben vinculats al demostratiu neutre *allò*. Quelcom semblant s'esdevé amb la construcció *de* + *què* que, amb l'excepció de [44], els pocs casos que hi trobem tenen com a referent el mateix demostratiu neutre. No trobem cap cas de *amb, en* o *per* i, a més, amb la particularitat que aquesta darrera preposició, tot i el reconeixement de l'ús pels clàssics (Solà 1972: 166), és una construcció que genera una gran confusió amb la interrogativa, que és l'única existent en el nostre corpus. Les altres formes que resten (*les quals coses, què* o *que*), i que els gramàtics han codificat com a formes que s'encabirien en aquest apartat, no tenen cap presència en el nostre corpus.

3.6 ARTICLE + POSSESSIU DEPENDENT

Malgrat el fet que la construcció amb possessiu independent[2] ha tingut un gran arrelament i que continua en el llenguatge popular, tal com remarca Martines (en premsa a), aquesta fórmula ha estat rebutjada com a poc recomanable per diversos autors com Badia (1994: 455). Al seu torn, la construcció amb possessiu dependent ha estat clarament acceptada (Badia 1994: 455; Ruaix 1975, 2: 53; Lacreu 1990: 110; etc.). Entre les formes anotades cal assenyalar la construcció article (plural) + possessiu (plural) + *coses* [47-49] —o la forma amb el possessiu postposada al substantiu: *les coses meues*—

2. Aquella construcció on l'estructura és art + possessiu.

i on possiblement el matís abstractiu vinga determinat pel substantiu. És precisament amb aquest mateix caràcter com caldria entendre algunes altres construccions amb possessiu dependent amb un substantiu que pot permetre una interpretació genèrica, com ara *El teu fort és l'handbol* (Lacreu 1990: 110), o en el nostre corpus [50]-[53]:

[47] I, ara, puja a la teua habitació i recull **les teues coses**. (Sommer-Bodenburg 2000a)
[48] Va posar-se la capa blava, recollí **les seues coses** i es prepara per a marxar i captar almoina. (James 2000)
[49] No es tracta de creure que totes **les nostres coses** són millors... (Vázquez 2000)
[50] Començava a pensar que **el meu lloc** es trobava en el circuit de la prostitució (Aventin 1999)
[51] **El meu treball** consistia a ajudar-los a fer els deures, [...] (Sommer-Bodenburg 2000b)
[52] Per això crec que **el seu camí** és, segurament, seguir-te (Le Guin 1998)
[53] **El meu cas** és especial (Stevenson 1992)

Tal com havíem esmentat, en el nostre corpus no encepeguem amb la construcció de possessiu independent, ni sense article ni amb article, amb un valor abstractiu. Igualment, tampoc no es troba en tot el corpus construccions amb l'estructura del possessiu postposada al substantiu *coses*: article masculí (plural) + *coses* + possessiu (de la persona que siga): *les coses meues*, ni tan sols amb la combinació *les coses d'ells.*

3.7 article / ø + substantiu (no forma genèrica)

L'expressió de l'abstracció, en un sentit general —hem de conjuminar que sota aquest títol entenem també els sentits categoritzadors, generalitzadors o desindividualitzadors, entre d'altres, que poden assolir els substantius fruit del context o del matís lèxic—, amb la utilització d'un substantiu pot representar-se de dues formes: 1) tot emprant un substantiu que no resulte una forma genèrica i que provinga de l'adjectiu corresponent [54], i 2) amb la utilització d'aquells substantius que tinguen algun tret lèxic categoritzador. En el primer cas, Fabra (1956: 35) apunta l'exemple de *la inutilitat de* i Lacreu (1990: 108-109), entre d'altres: *la lletjor* i *la bellesa* o *la bondat de la maldat*. En aquests casos es constata un ús del femení, atés el matís d'abstracció general que hi aporta, tal com va apuntar Mariner, en els estudis de l'any 1968 i de l'any 1973 i recollits posteriorment (1975a; 1975b). I en el segon cas, Lacreu aporta

com a exemples: *Van jurar que mantindrien el pacte* o també *Tots comenten l'encert*. Aquest ús categoritzador del masculí també ha estat subratllat per Mariner (1975b: 88). Vet ací que en el nostre corpus trobem també algun exemple d'aquest tipus [55], tot i que generalment en femení. Finalment, cal afegir que també hi apareix algun cas de la possibilitat d'utilització d'una forma no personal del verb, l'infinitiu, per tal de designar abstraccions o processos com s'esdevé a [56]

[54] Va intentar ajuntar-lo novament, però, malgrat **la suavitat** amb què ho va fer, els seus tremolors el van trair,... (London 2000)
[55] Tot i que **la investigació** era ara per ara un desastre, ... (Wilson 1998)
[56] Però, **suposar** que el capità es llançaria per aquest riu barrat per les cataractes em semblava impossible (Verne 1994)

3.8 ARTICLE + FORMES GENÈRIQUES

Aquesta estructura és subratllada per tots els gramàtics com una de les possibles formes d'expressió de l'abstracció amb la utilització de substantius d'ordre general, en la major part dels casos femenins, tal com hem apuntat en l'apartat anterior. Entre els noms genèrics que hem analitzat cal destacar: *cosa*, *idea*, *cas, mal, tema*, *fet*, *qüestió, assumpte, problema,* etc. Totes aquestes formes poden aparéixer soles [57-63]:

[57] Això és precisament **la cosa** que em cal —cridà—, [...] (Wilde 1998)
[58] Finalment, el vaig deixar amb **la idea** que jo era un cavaller distingit; (Tieck 1993)
[59] [...] i amb els sentiments tan torbats, que no gosava d'abordar **el tema** que em turmentava. (Gide 1993)
[60] [...] i està previst que passegen per tota la ciutat sobre dos ases de Núbia per recalcar **el fet** que el seu pare ha estat nomenat secretari de les Colònies. (Saki 1994)
[61] Li vaig dir que, en comptes d'accelerar **la qüestió**, permetia que tot seguira el seu curs normal, sense presses. (Stevenson 2000b)
[62] [...] i va decidir que ho investigaria després de desfer-se de **l'assumpte** que portava entre mans. (London 1998)
[63] Perquè com que ni la meua dona, ni tampoc els meus fills, sabien que **el problema** que ens ocupava tenia a veure amb una cega, no s'explicaven la cura [...] (Gide 1993)

Aquest mateix sentit d'abstracció apareix en les formes plurals, de les quals només (per no ser massa prolixos) n'apuntarem unes quantes [64-69]:

[64] D'alguna manera, **les coses** que havia vist m'inhabilitaven de moment per anar a l'església. (Melville 1995)
[65] [...] calia recórrer a les facultats de l'intel·lecte, i demanar-li comptes, si puc dir-ho així, de **les idees** que li havien proporcionat aquests sentits.
[66] Cal recordar succintament **els fets** que en aquell moment van atraure sobre l'esmentat Robur l'atenció de tot el país. (Verne AM)
[67] parlaven sense mesura de **qüestions** que els semblaven personals [...] (Hawthorne LE)
[68] [...] féu que vingueren al seu costat els dos palestins que s'encarregaven de tots els **assumptes** de la cort. (Itard 1997)
[69] El vell gnom va furetejar entre les seues antigalles buscant les **possibilitats** que em podia oferir [...] (Gautier 1993)

Val a dir que la distribució, com esmentarem després en les dades quantitatives, no és uniforme. Així, per exemple, amb la forma plural de *tema* no trobem més que tres casos i tots tres relacionats amb l'estructura: article + forma genèrica + adj (participi), com ara [70]:

[70] s'havia acostumat, [...] a actuar davant dels pares en qualitat d'experta especial en **els temes** referents a Gregor, [...] (Kafka 1996)

Quelcom semblant s'esdevé amb altres estructures, com per exemple: article + adj + forma genèrica [71]:

[71] **L'altra cosa** que vaig estipular fou que si vencíem, m'havien d'entregar l'home blanc de nom John Every (Haggart1993)

O amb sintagmes preposicionals [72]:

[72] Això explicava **la idea de** la imitació particular en què no es tracta tant de copiar servilment [...] (Verne 1994)

Hi ha un cas especial format per article + forma genèrica + participi, en la mesura que aquesta forma serveix clarament per la traducció de formes, com article + participi, que es dóna sovint en altres llengües i que en el nostre cas representa una possible fórmula alternativa a una estructura que presenta certa prevenció en l'ús formal [73-76]:

[73] Però ara recorre les habitacions l'alè d'aquells encontres, en l'estrèpit de **les coses malmenades** pels llamps pugen aquelles veus. (De Luca 1993)
[74] És possible que no haja pogut deixar a banda les velles **idees rebudes** sobre el pecat, [...] (Wilde 1998)
[75] Els **temes considerats**, [...], eren simplement els que constitueixen la conversa corrent dels nord-americans cultes de bona família [...] (Wilde 1998)
[76] [...] i provoca una mena de contradicció en les conseqüències que es deriven dels **fets exposats** en aquesta memòria. (Itard 1997)

Apuntarem en aquest cas, tot i que és un aspecte que hem deixat per a un futur treball, que aquest ús reprodueix senzillament l'estructura del text original, com es pot observar en el de l'obra de Jean Itard:

> Cette étonnante variété dans les résultats rend, en quelque façon, incertaine l'opinion qu'on peut se former de ce jeune homme, et jette une sorte de désaccord dans les conséquences qui se présentent à la suite des **faits exposés** [el subratllat és meu] dans ce mémoire.
> (http://www.gutenberg.org/etext/20966)

O en l'obra de Oscar Wilde

> The **subjects discussed** [el subratllat és meu], as I have since learned from Mr. Otis, were merely such as form the ordinary conversation of cultured Americans of the better class, such as the immense superiority of Miss Fanny Devonport over Sarah Bernhardt as an actress.
> (http://www.gutenberg.org/etext/20599)

3.9 ALTRES ESTRUCTURES

Per concloure aquest apartat, assenyalarem que existeixen algunes estructures formades per *article* + *adverbi* o per *article* + *adjectius determinatius* que també poden assolir un valor abstractiu tal com subratllen alguns estudis esmentats anteriorment (Lacreu 1990: 108-110; Solà 1972: 92). Formes com ara *sempre* o *el molt*, *el massa*, o fins i tot *l'altre*, per citar només uns quants exemples, tenen la facultat d'assolir un valor abstractiu. No obstant això, vet ací que, malgrat el possible ús formal, cal indicar que no n'existeix cap cas en tot el nostre corpus.

4. ANÀLISI QUANTITATIU I DISCUSSIÓ DELS USOS SINTÀCTICS DE L'EXPRESSIÓ DE L'ABSTRACCIÓ AL CORPUS COVALT

Una vegada presentada la taxonomia dels usos sintàctics de l'expressió de l'abstracció, analitzarem quina és la presència que tenen al nostre corpus (Taula 2), a fi de determinar si estilísticament existeix alguna d'aquestes formes que tinga una prevalença sobre la resta.

Estructures emprades		Ocurrències
Article masculí + adjectiu qualificatiu		108
El que		2294
	(amb això/ allò/ açò) [antecent]	203
	Perífrasi verbal +	188
	Però +	48
	Si +	5
	[subjecte]	153
	Preposició +	441
	Tot +	375
Allò +		659
	Adjectiu / participi	52
	que	606
	[tot]	162
Això + que		15
	[tot]	8
Açò + que		15
	[tot]	3
Això + de		73
Allò + de		40
Cosa que		24
La qual cosa		105
Prep + què		23
Article masculí + possessiu + coses		28
Article masculí + possessiu + substantiu		12
Article + substantiu (no forma genèrica)		1027
	Provinent d'un adjectiu	980
	Amb trets lèxics generalitzadors	47
Verb infinitiu		5
Article + forma genèrica		1046
	+ que	518
	+ sintagma preposicional	303
	[adjectiu / participi]+ f. genèrica	192
	+ participi	33

TAULA 2. *Ocurrències dels diversos usos sintàctics en l'expressió de l'abstracció en el corpus COVALT*

En analitzar la *Taula 2*, es percep ràpidament que la fórmula que sembla superar la resta pel nombre d'ocurrències és aquella que Lacreu qualificava com «el recurs més fàcil», *el que*. De fet, dels 1931 casos en què *el que* apareix tot sol en el nostre corpus, o el que és el mateix, sense combinació amb cap preposició, 1853 casos són amb valor abstractiu, és a dir quasi la totalitat. I pel que fa al conjunt dels recursos, aquests 1853 casos amb les ocurrències darrere de preposició (2294), dupliquen clarament qualsevol altre recurs emprat. Analitzant més acuradament el context d'utilització del recurs, cal assenyalar que la distribució no és homogènia pel que fa a alguns dels subapartats en què l'hem classificada. Així, de les 203 ocurrències en les quals *el que* té formes neutres com a antecedent, la diferència d'ús entre totes tres formes també és molt significativa; mentre que amb *això* com antecedent es donen 179 ocurrències, minven a 17 en el cas d'*açò* i són escassament 7 quan parlem d'*allò*.

Tal com havíem presentat en l'apartat tercer d'aquest treball, existeixen alguns contextos en què la construcció *el que* sempre té un valor abstractiu en el nostre corpus; el més significatiu és el de la construcció *tot el que*. En aquest context, els 375 casos que apareixen en el nostre corpus tenen valor abstractiu. Quelcom semblant s'esdevé amb la contrucció *però el que*, que també sempre assoleix un valor abstractiu. La qual cosa s'escau també en els 32 casos en què la forma *el que* es troba integrada en la proposició iniciada per la conjunció —però *vegeu* el que *fa la vanitat* (Daudet Tartarí de Tarascó). En el cas de la construcció preposició + *el que*, la gran majoria dels 441 casos corresponen a la contracció de la preposició *de* + *el que*, amb 387 casos, la totalitat dels detectats amb aquesta contracció. La resta pertanyen, entre d'altres, a la contracció *al* + *que* (32 ocurrències de les 39 detectades), *amb* + *el que* (31 casos), *en* + *el que* (23 casos), *sobre* + *el que* (18), i poc més d'una vintena amb l'estructura *pel que*. Certament aquesta darrera forma presenta gairebé 400 ocurrències, i quasi la totalitat corresponen a l'estructura *pel que* + verb.

La segona estructura amb més representació al nostre corpus per a expressar el valor abstractiu correspon a l'*article* + *substantiu*, i on aquest substantiu pot resultar una forma genèrica o no. El primer dels casos, quan resulta una forma genèrica, és lleugerament superior al segon: 1046 enfront dels 1027 que representen els substantius que no són formes genèriques. Val a dir que existeix una diferència molt sensible en les ocurrències entre les diverses formes amb caràcter genèric, tal com s'observa a la Figura 1.

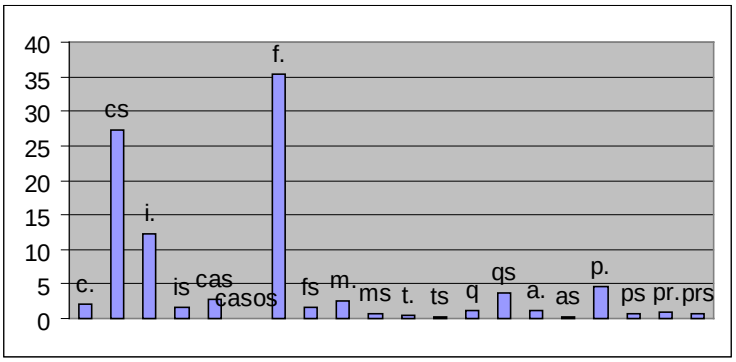

c.: cosa; cs: coses; i.: idea; is: idees; cas: cas; f.: fet; fs: fets; m.: mal; ms: mals; t.: tema; ts: temes; q: qüestió; qs: qüestions; a.: assumpte; as: assumptes; p.: possibilitat; ps: possibilitats; pr.: problema; prs: problemes;
FIGURA 1. *Ocurrències de les formes genèriques al corpus COVALT*

Entre aquestes formes es detecta que la construcció amb el mot *fet,* en singular, o *coses*, en plural, són les que es dóna amb més profusió, ja que en el primer cas apareix amb un percentatge superior al 35% i *coses* amb un percentatge lleugerament inferior al 30%. O el que és al mateix, totes dues superen el 60% d'ocurrències de la utilització de formes genèriques per a l'expressió de l'abstracció.

Al seu torn, la construcció de l'article més substantiu, quan aquest no representa una forma genèrica, també dóna lloc a certes precisions. Vet ací que les dades ens forneixen un ús abassegador (superior al 95%) de formes provinents d'adjectius, com ara, i sense voler ser exhaustius: *dolçor, blancor, grisor, fredor, foscor, incertesa, rojor, fermesa, feblesa, delicadesa, duresa, bellesa, tristor, amargor, esdevenidor, solidesa, espessor, llargària, tendresa, tristesa, lleugeresa, rapidesa, grandària, pal·lidesa, tossuderia, banalitat, brutalitat, crueltat, claredat, debilitat, dificultat, dignitat, divinitat, facilitat, fatalitat, ferocitat, generositat, gravetat, immensitat, immortalitat, inutilitat, profunditat, realitat, religiositat, utilitat, veritat, santedat, bondat*, etc.

Pel que fa als substantius amb trets lèxics generalitzadors n'hem trobat poc menys d'una cinquantena amb mots com *pacte, codi, comentari, procés, acord, oferta, oferiment*, etc., que poden ser utilitzats en el sentit de *lo* pactat, *lo* codificat, etc.

La tercera construcció que podem destacar pel nombre d'ocurrències és la formada amb els demostratius neutres, els quals representen també un percentatge important,

al voltant del 19% del total de les ocurrències. Tanmateix, més del 80% pertanyen al demostratiu neutre *allò*, i d'aquestes, també més del 75% amb valor abstractiu formen part de l'estructura amb *que* (606 casos). Fins i tot amb un ús superior al que resulta de la utilització d'aquesta forma com a demostratiu (451 casos). Com a contrapartida, es fa més palés el contrast amb els altres neutres *això* o *açò*, atés que les diferències són molt significatives, i el valor demostratiu se subratllaria més amb *això* o *açò*. Resulta interessant que en la combinació amb la preposició *de,* els resultats siguen una mica diferents, de manera que no tenim cap cas amb la forma *açò*, en tenim 73 amb *això* i 40 amb *allò.*

Tot i la importància que té per a expressar l'abstracció amb una frase sencera com a relativa de les formes *cosa*, *la qual cosa* o preposició + *què*, al nostre corpus les dades indiquen que no és així, ja que no representen més enllà d'un 3% de les ocurrències. A més, la forma fixada *la qual cosa* resulta ser la predominant, i els casos d'utilització de *cosa* o de preposició + *què* són gairebé els mateixos. Aquesta estructura, preposició + *què*, es troba vinculada a uns pocs casos amb les preposicions, *a* i *de*, ja que dels gairebé 1200 casos que presenta la preposició *per* + *què,* en el nostre corpus, cap té un valor abstractiu. El mateix s'esdevé amb la preposició *en* + *què* amb 743 ocurrències, cap d'elles tampoc no té valor abstractiu, o amb *amb* + *què* amb 290 casos.

L'estructura d'article masculí + adjectiu també té una presència purament testimonial (poc més del 2,5%), i pràcticament tots els casos es concentren entre els adjectius *únic, mateix, suficient* o *contrari*. Cal indicar que, mentre que l'estructura *l'únic* + que representa gairebé el 97 % dels casos, aquesta no es dóna en cap cas amb *el mateix* + que.

Havíem apuntat en l'apartat anterior la inexistència de casos de possessiu independent, i quelcom semblant s'escau amb el possessiu dependent. La majoria dels casos estan relacionats amb l'estructura de *Les* + [possessiu] + *coses* amb la distribució que apareix a la Taula 3.

Les	meues	teues	seues	nostres	vostres	coses
	3	4	17	3	1	

TAULA 3. *Distribució del possessiu dependent en l'estructura* Les [*possessiu*] coses

A banda del substantiu *coses*, les escasses ocurrències apareixen lligades al terme *problema* (6), una altra forma genèrica, o a un altre terme també genèric com *objectiu* (4).

5. CONCLUSIONS

Hem de convindre que l'estudi de les normes traductores resulta una peça cabdal en l'estudi traductològic i, a més, en tant que aquestes normes es troben ancorades en l'espai i el temps, és a dir, vinculades a les cultures i a períodes històrics concrets, les anàlisis dels diversos components que les integren esdevenen un fet principal. En la mesura, doncs, que aquestes normes són patrons de conducta, una de les variables que les congrien és el model de llengua de les traduccions, i aquest model s'afaiçona també a partir dels usos estilístics dels traductors, especialment, d'aquells aspectes més controvertits de la llengua. Com ho demostren els diversos treballs sobre aquest tema, un d'aquests aspectes controvertits ha estat els usos sintàctics de l'expressió de l'abstracció. Així doncs, el nostre objectiu en aquest treball era realitzar-ne un estudi, i per a la qual cosa hem partit de la divisió formulada per Solà l'any 1972 i de les formes utilitzades en la llengua literària en textos traduïts a la fi del segle xx. El resultat ha estat que, a despit de les diverses possibilitats per a expressar l'abstracció, els recursos estilístics emprats són molt menors i es concentren en poc més d'un parell d'estructures. És a dir, formes recomanades pels gramàtics, com ara la construcció article + adjectiu + complement preposicional, *ço que*, o article + adjectiu determinatiu, per citar només uns pocs exemples, resulten completament inexistents o amb molt poca presència; i això per a un corpus de més de dos milions de paraules i gairebé cent mil frases resulta molt significatiu. Les raons d'aquesta manca d'ús són molt variades, probablement responen en uns casos als traductors, però possiblement també als receptors de les traduccions que perceben les formes com desuetes i, en uns altres casos, com a interferències.

Igualment, podem dir que trobem estructures que, tot i que han tingut, o fins i tot es podria pensar que tenen, una gran rellevància, amb les dades que ens forneix el corpus COVALT, resulten bastant escadusseres. Estructures com ara les formades per *cosa* + *que*, o *la qual cosa*, per exemple, que han tingut, i tenen, una forta presència en la llengua catalana, tenen al nostre corpus una presència testimonial. Com a contra-

partida direm que es revela de manera conspícua el fet que la forma més utilitzada, i a més de forma aclaparadora, és aquella que els gramàtics apunten com el recurs més fàcil a l'hora d'expressar l'abstracció: *el que*. A continuació, ho són els substantius, bé provinents d'adjectius (i de forma destacada amb la utilització del femení) o bé de formes genèriques. En aquest darrer cas, no resulta tampoc gens estrany fer palès que la forma buida *fet* siga de bon tros la més utilitzada, i que la segona siga un genèric tan palmari com el plural de *cosa*. Finalment els demostratius neutres, i de forma particular el neutre *allò*, també són dels que presenten un pes superior. Pel que fa a aquesta darrera estructura i en concret en la combinació amb un adjectiu, al nostre corpus es donen molt pocs casos (43), la qual cosa suposa també que els usuaris de la llengua la perceben com una mica estranya i aquest fet l'aproparia als suggeriments que fa Martines desaconsellant-la per a l'ús hodiern (en premsa a).

Vet ací que amb els resultats obtinguts no ens pot passar per malla una altra idea que no siga la de parlar d'unes formes molt estandarditzades, i on aspectes com la creativitat apareixen força disminuïts. Més aviat, sembla donar suport a l'afirmació d'un ús de la llengua que s'allunya del risc, i potser de la creativitat, probablement per por a qualsevol tuf que recorde la interferència amb alguna altra llengua i, ben concretament, l'espanyol.

Tot i així, caldria veure altres tipus de discurs per confirmar si les conclusions que establim en el discurs narratiu, tindrien uns resultats semblants en altres tipus de discursos on uns altres components tenen un pes superior com, per exemple, l'oral en els textos audiovisuals. Igualment, caldria comparar aquests resultats amb els que es podrien obtenir amb els textos narratius de literatura no traduïda.

Josep R. Guzman
Universitat Jaume I

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Baker, M. (1995) «Corpora in translation studies. An Overview and some suggestions for future research», *Target*, 7/2: pp. 223-250.

Burdeus, M. D. & J. Verdegal (2005) «Claves para una sociología de la traducción de narrativa a partir de COVALT (1990-2000)», *META*, 50/4. [Edició electrònica.]

Brucart, J. M. (2002) «Els determinants», dins Joan Solà, Maria Rosa Lloret, Joan Mascaró & Manuel Pérez Saldanya (dirs.), *Gramàtica del català contemporani*, ii, pp. 1435-1516.

Badia i Margarit, A. M. (1994) *Gramàtica catalana. Descriptiva, normativa, diatòpica, diastràtica*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana.

Bowker, L. & M. Barlow. (2004) «Bilingual Concordancers And Translation Memories: A Comparative Evaluation», *Second International Workshop on Language Resources for Translation Work, Research and Training*. <http://www.ifi.unizh.ch/cl/yuste/lr4trans-2/WKS_PAPERS/8.pdf>

Fabra, P. (1956) *Gramàtica Catalana*, Barcelona, Teide.

Guzman Pitarch, J. R. & A. Serrano (2006) «Alineamiento de frases y traducción: AlfraCOVALT y el procesamiento de corpus», *Sendebar*, 17, pp 169-186.

Lacreu, J. (1990) *Manual d'ús de l'estàndard oral*, València, Institut Ineteruniversitari de Filologia Valenciana & Universitat de València.

Mariner, S. (1975a) «El femení d'indeterminació», dins S. Mariner, *Estudis estructurals del català*, Barcelona, Ed. 62.

— (1975b) «Situació del neutre romànic en l'oposició dels gèneres» dins S. Mariner, *Estudis estructurals del català*, Barcelona, Ed. 62.

Martines, J. (2005) «La llengua antiga i els usos sintàctics contemporanis: l'expressió de la intensitat», *Jornades de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans a l'Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana*, pp. 31-97

— (en premsa a) «L'expressió de l'abstracció i de la intensitat: l'article determinat masculí i altres recursos antics i vius». <http://www.ua.es/institutos/inst.filovalen/Annex%20TEMA%202.doc>

— (en premsa b) «Sintaxi històrica i estudi de les traduccions. Les Poesies d'Ausiàs Marc i la traducció de Baltasar de Romaní». [Versió en català del treball en premsa a *Pour une histoire compareé de la traduction des classiques valenciens et la tradition française*, Ecole nationale des Chartes (Univ. Sorbonne), col·lecció «Études et rencontres».]

Ruaix, Josep (1986[2]) *El català/2. Morfologia i sintaxi*, Moià, Ruaix.

Solà, Joan (1972) *Estudis de sintaxi catalana/1*, Barcelona, Ed. 62.

— (1987) *Qüestions controvertides de sintaxi catalana*, Barcelona, Ed. 62.

— (1994) *Sintaxi normativa: estat de la qüestió*, Barcelona, Columna.

Tiedemann, J. (2003) *Recycling Translations Extraction of Lexical Data from Parallel Corpora and their Application in Natural Language Processing*, Upssala, Acta Universitatis Upsaliensis.

Toury, G. (1995) *Descriptive Translation Studies and Beyond*, Amsterdam/Filadèlfia, John Benjamins.

APÈNDIX

Allais, A. (1993) *Els porquets*, Alzira, Bromera. [Traduït per Doménech Ardit.]

Aventin, C. (1999) *En la foscor de la nit*, Alzira, Bromera. [Traduït per Francesc Machirant Boscà.]

Baum, L. F. (2000) *El meravellós màgic d'Oz*, Alzira, Bromera. [Traduït per Josep Franco Martínez.]

Brecht, B. (1993) *Històries del Senyor Keuner*, València, Edicions 3 i 4. [Traduït per Anacleto Ferrer.]

Cauvin, P. (1998) *E=mc2, amor meu*, Alzira, Bromera. [Traduït per Ferran, Usach Muñoz.]

Chesterton, G. K (1997) *El jardí secret i altres contes*, Alzira, Bromera. [Traduït per Salvador, Montaner.]

Conrad, J. (1991) *Tifò*, Alzira, Bromera. [Traduït per Remei Bataller.]

Curwood, J. O. (1994) *El rei dels óssos*, Alzira, Bromera. [Traduït per Remei, Bataller.]

Cyrano de Bergerac, S. (1992) *Viatge a la lluna*, València, Edicions 3 i 4. [Traduït per Enric Casasses Figueres.]

Daudet, A. (1995) *Tartarí de Tarascó*, Alzira, Bromera. [Traduït per Pasqual Alapont.]

De Luca, E. (1993) *Pedres de volcà*, València, Edicions 3 i 4. [Traduït per Joan F. Mira Castera.]

De Quincey, T. (1995) *Confessions d'un opiòman anglés*, Alzira, Bromera. [Traduït per Enric Sòria Parra.]

Doyle, A. C. (1991) *El paràsit*, València, Edicions 3 i 4. [Traduït per Enric Casasses Figueres.]

— (1992a) *La vall de la por*, Alzira, Bromera. [Traduït per Remei Bataller.]

— (1992b) *Sherlock Holmes i els planols de Bruce Partington*, Alzira, Bromera. [Traduït per Víctor Oroval Martí.]
— (1996) *Sherlock Holmes i el constructor de Norwood*, Alzira, Bromera. [Traduït per Gerard Bataller / Remei Bataller.]
Faville, B. (1999) *El supervivent*, Alzira, Bromera. [Traduït per Víctor Oroval Martí.]
Flaubert, G. (1994) *Herodies*, Alzira, Bromera. [Traduït per Josep Lozano Lerma.]
Gautier, Th. (1993) *Peu de la mòmia; Arria Marcella*, Alzira, Bromera. [Traduït per Josep Lozano Lerma.]
Gide, A. (1993) *La simfonia pastoral*, Alzira, Bromera. [Traduït per Josep Lozano Lerma.]
Green, J. (1990) *El Viatger en la terra*, Alzira, Bromera. [Traduït per Marisa Bolta Bronchú.]
Haggard, H. R. (1993) *La venjanca de Maiwa*, Alzira, Bromera. [Traduït per Antoni Torregrosa.]
Hawkins, A. H. (1992) *El presoner de Zenda*, València, Edicions 3 i 4. [Traduït per Enric, Casasses Figueres.]
Hawthorne, N. (1995) *La lletra escarlata*, València, Edicions 3 i 4. [Traduït per Joan Gari.]
Hein, Ch. (1990) *El tanguista*, València, Edicions 3i4. [Traduït per Heike van Lawick.]
Homer (1994) *L'Odissea*, València, Edicions 3i4. [Traduït per Víctor Gómez Labrado.]
Hoffmann, E. T. A. (1996) *La senyoreta de Scudery*, València, Edicions 3i4. [Traduït per Josep Roderic Guzman Pitarch.]
Hugo, V. (1997) *Pena de mort*, Alzira, Bromera. [Traduït per Jesús Cortés.]
Irving, W. (1994) *L'enamorat fantasma*, Alzira, Bromera. [Traduït per Josep Marco Borillo.]
Itard, J. (1997) *El petit salvatge*, València, Edicions 3i4. [Traduït per Eliseu Climent Raga.]
— (edició digital) *De l'éducation d'un homme sauvage ou des premiers développemens physiques et moraux du jeune sauvage de l'Aveyron*. <http://www.gutenberg.org/etext/20966>
James, H. (2000) *El fantasma que pagava lloguer*, Alzira, Bromera. [Traduït per Josep Ballester Roca i Juan Consol.]

Joyce, J. (1992) *Els morts*, València, Edicions 3i4. [Traduït per Joan Talens.]
Kafka, F. (1995) *Carta al pare*, Alzira, Bromera. [Traduït per Heike van Lawick.]
— (1996) *La metamorfosi*, Alzira, Bromera. [Traduït per Enric Sòria Parra i Heike van Lawick.]
Le Guin, U. K. (1998) *El món de Rocannon*, Alzira, Bromera. [Traduït per Carles Ayuso.]
Leroux, G. (1997) *La butaca maleïda*, Alzira, Bromera. [Traduït per Francesc Machirant Boscà.]
London, J. (1995a) *El creuer del Dazzler*, Alzira, Bromera. [Traduït per Remei Bataller.]
— (1995b) *La crida del bosc*, València, Germania. [Traduït per Tomasa, Plata Vinuesa.]
— (1996) *Clau blanc*, Alzira, Bromera. [Traduït per Josep Franco Martínez.]
— (1998) *La crida salvatge*, Alzira, Bromera. [Traduït per Joan Pellicer Borràs / I. Fernández Bas.]
— (2000) *Els aventurers de l'àrtic*, València, Edicions 3 i 4. [Blai Beneyto Pellicer.]
Longo (1993) *Dafnis i Cloe*, València, Edicions 3 i 4. [Traduït per Concepció Pont i Gallego.]
Lovecraft, H. P. (1992) *L' horror de Dunwich*, Tabarca, València. [Traduït per Elisabeth de Mateo.]
Mahfuz, N. (1994) *El lladre i els gossos*, Alzira, Bromera. [Traduït per Isaïes Minetto.]
Maupassant, G. de (1991) *Mademoiselle Fifí i altres contes*, València, Edicions 3 i 4. [Traduït per Anna Montero Bosch.]
— (1994) *L'horlà*, Alzira, Bromera. [Traduït per Joan Carles Asins / M. Català.]
Melville, H. (1995) *Bartleby, l'escrivent*, València, Germania. [Traduït per Pilar Aguilar.]
— (2000) *Billy Budd, el mariner*, Alzira, Bromera. [Traduït per Jesús Cortés.]
Mérimée, P. (1994) *Carmen*, Alzira, Bromera. [Traduït per Josep Lozano Lerma.]
Nerval, G. de (1991) *Història del califa Hakem*, València, Edicions 3 i 4. [Traduït per Enric Casasses Figueres.]
Pennac, D. (1995) *Gossot-Gossarro*, València, Tàndem. [Traduït per Rosa Serrano Llacer.]
Poe, E. A. (1997) *El pou i el pèndol*, Alzira, Bromera. [Traduït per Josep Franco Martínez.]

— (1998) *Els misteris de París*, València, Edicions 3 i 4. [Traduït per Ramon Cohen.]
— (1999) *L'escarabat d'or*, Alzira, Bromera. [Traduït per Gerard Bataller.]
Proust, M. (1995) *La mort de Bergotte*, València, Germania. [Traduït per Eduard Verger.]
Rinser, L. (2000) *Dietari de presó*, València, Tàndem. [Traduït per Heike van Lawick.]
Roth, J. (1995) *Fugida sense fi*, Alzira, Bromera. [Traduït per Heike van Lawick.]
Saki (1994) *Tobermory*, Alzira, Bromera. [Traduït per Doménech, Ardit.]
Schwob, M. (1999) *La croada dels infants*, València, Universitat de València. [Traduït per Vicent Josep Escartí.]
Sommer-Bodenburg, A. (2000a) *El món subterrani*, Alzira, Bromera. [Traduït per Josep Franco Martínez.]
— (2000b) *Històries de por*, Alzira, Bromera. [Traduït per Francesc Martí.]
Stendhal (1993) *Vanina Vanini*, Alzira, Bromera. [Traduït per Josep Lozano Lerma.]
— (1994) *La duquessa de Pagliano*, València, Rotgle. [Joan Carles Asins.]
Stevenson, R. L. (1992) *El Club dels suïcides*, València, Edicions 3 i 4. [Traduït per Enric Casasses Figueres.]
— (1999) *Les desventures de John Nicholson*, Alzira, Bromera. [Traduït per Josep, Marco Borillo.]
— (2000a) *El cas misteriós del doctor Jekyll i Mr. Hyde*, Alzira, Bromera. [Traduït per Josep, Franco Martínez.]
— (2000b) *El diable de la botella i l'illa de les veus*, Alzira, Bromera. [Traduït per Joan, Pellicer Borràs i J. Manuel Carpí.]
— (2000c) *L'illa del tresor*, Alzira, Bromera. [Traduït per Josep Franco Martínez.]
Swift, J. (1994) *Gulliver a Lil·liput*, Alzira, Bromera. [Traduït per Víctor Oroval Martí.]
Thies, P. (1992) *M'he enamorat d'un tigre*, València, Tàndem. [Traduït per Begoña Mezquita.]
Tieck, L. (1993) *Vida del cèlebre emperador Abraham Tonelli*, Alzira, Bromera. [Traduït per Heike van Lawick.]
Twain, M. (1993) *L'home que va corrompre Hadleyburg*, Alzira, Bromera. [Traduït per Josep Marco Borillo.]
Vázquez Freire, M. (2000) *Àngels en temps de pluja*, Alzira, Bromera. [Traduït per Josep Franco.]

Verne, J. (1994) *Amo del món*, Alzira, Bromera. [Traduït per Juli Camarasa Casterà.]

Voltaire (1998) *La princesa de Babilònia*, Alzira, Bromera. [Traduït per Jesús Cortés.]

— (1999) *L'ingenu*, Alzira, Bromera. [Traduït per Josep Franco Martínez.]

Weill, S. (1996) *Escrits sobre la guerra*, Alzira, Bromera [Traduït per Anna Berenguer.]

Wilde, O. (1995) *El retrat de Dorian Gray*, València, Edicions 3 i 4. [Traduït per Carolina Quílez Knowles.]

— (1998) *L'ànima del pescador i altres,* València, Tàndem. [Traduït per Josep Ribera.]

— (2000) *El crim de Lord Arthur Savile*, Alzira, Bromera. [Traduït per Víctor Oroval Martí.]

— (Edició digital) *The Canterville Ghost*. <http://www.gutenberg.org/etext/20599>

Wilson, E. (1998) *Pànic a Vancouver*, Alzira, Bromera. [Traduït per Àlan Greus Bosch.]

Yourcenar, M. (1994) *Alexis o El tractat del combat inútil*, València, Tàndem. [Traduït per Antonia Pallach i Rosa Serrano.]

JOAQUIM MARTÍ MESTRE

LA FORMACIÓ DEL PLURAL I LA SITUACIÓ DEL GÈNERE EN EL *CURIAL E GÜELFA* DINS DEL CONTEXT DEL SEGLE XV

1. Com és sabut, en català els mots masculins acabats en *-s* en singular, recrearen des de ben aviat un plural en *-es*, el qual es documenta des del segle XII. Aquests plurals devien tenir un origen analògic a partir dels mots amb *-e*, *-es* per al singular i el plural respectivament (cf. Bergh 1937: 4-6, 76-83; Moran 1997: 311-314). Per exemple, per analogia de *nostres arnés*, plural de *nostre arnés*, el mot amb radical en *-s* adoptaria també el plural *-es*: *nostres arneses*. D'aquesta manera, s'assolia la distinció formal entre el singular i el plural en aquests mots, evitant-ne el sincretisme, que podia resultar enutjós en la comunicació. Al mateix temps, dotant el plural d'una marca formal s'eludia la manca d'iconicitat resultant de la identitat formal entre la categoria semànticament marcada (el plural) i la no marcada (el singular), i es passava a una situació més natural de màxima iconicitat entre el singular i el plural, que passava ara a estar també marcat formalment (tipus *arneses*) per relació al singular (tipus *arnés*), amb un afix flexiu afegit que identifica de forma inequívoca el plural, derivant-lo fàcilment del singular. A més a més, el plural en *-es* contribuïa a regularitzar i estabilitzar el sistema nominal, d'acord amb la tendència romànica a diferenciar formalment entre singular i plural.

Ben aviat sorgiren les formes de plural en *-os*, documentades des del segle XIII, que primer entraren en competència amb els plurals masculins amb *-es* i després anaren substituint-los progressivament. Els primers exemples dels plurals masculins amb *-os* es documenten en mots amb una *ó* tònica, i és precisament en aquests mots on primerament s'estengueren. Per això, actualment es reconeix generalment que degueren originar-se en els mots que tenien una vocal labiovelar tònica (*ó*, *ú*) per assimilació de

Caplletra 43 (Tardor 2007), pp. 89-124

la *e* de la desinència (tipus *amargoses* > *amargosos*) (cf. Badia 1981: 274-276; Coromines 1983: 312; Moran 1997: 315-320; Martí i Castell 2002: 55; Moll 2006: 168-169).

A poc a poc, per analogia, els plurals en *-os* s'estengueren a tots els mots masculins acabats en singular en [s], més enllà de les formes fonètiques originàries, i independentment del timbre de la vocal tònica. Aquesta extensió degué ser afavorida per la tendència a diferenciar formalment el gènere masculí del femení en el plural d'aquests mots (cf. Coromines 1983: 312; Veny 1993: 145; Martí i Castell 1981: 71; Martí i Castell 2002: 55), és a dir, com hem vist més amunt amb aquests mateixos mots però per relació al nombre, per tal d'evitar el sincretisme en l'expressió del gènere, i construir un paradigma més transparent. Segurament també hi va contribuir, com ha assenyalat Moran (1997: 324), la conveniència d'acabar amb el polimorfisme *-es* / *-os* per als plurals masculins, particularment en els adjectius (*orgullosos*, *franceses*), on, a més a més, una d'aquestes dues formes (*-es*) coincidia amb la desinència del femení. Així mateix, la diferència formal entre el masculí *-os* i el femení *-es* s'adequava millor a les característiques del sistema morfològic del gènere, d'acord amb la tendència del català a diferenciar formalment entre tots dos gèneres, i atorgava, per tant, una major estabilitat al paradigma.

S'han fet aportacions al procés de desplaçament dels plurals en *-es* pels corresponents en *-os*, fent referència tant al ritme cronològic del canvi com als factors hipotètics que hi pogueren estar implicats. Amb tot, encara resten per aclarir o per desenvolupar alguns punts.

Pel que fa a la datació del fenomen, Fouché (1924: 8) opinava que la terminació masculina *-es* desaparegué en els textos antics rossellonesos des de la segona meitat del segle xv, i en el seu lloc aparegué la terminació *-os*. Bergh (1937: 72) assenyalava que la desinència *-os* acabà per suplantar l'altra cap a la fi del segle xv. Faluba (1980: 183), després de treballar amb un grup de textos catalans dels segles xiii, xiv i xv,[1] afirma que «el procés de substitució de *-es* per *-os* arrenca com a mínim del segle xiii i no es compleix plenament sinó en els darrers decennis del segle xv», i afegeix «que *-os* tenia ja unes posicions prou sòlides cap al 1300, i que *-es* presentava encara una considerable vitalitat a mitjan segle xv». Veny (1993: 145) diu que el morfema de plural

1. En concret, té en compte la *Crònica* de Bernat Desclot (manuscrit de finals del xiii o principis del xiv), la *Crònica* de Jaume I (manuscrit acabat el 1343, a partir de l'estudi de Fahlin, 1944-1945), l'*Epistolari de Pere III* (1344-1366), l'*Scipió e Aníbal* d'Antoni Canals (obra escrita cap al 1400, manuscrit del segle xv) i el *Curial e Güelfa* (obra que considera escrita entre 1443 i 1460).

masculí *-es* era el tractament més general al segle XIV. La majoria d'autors coincideixen a afirmar que el plural masculí en *-os* no es generalitzà fins al segle XV (cf. Bruguera 1991: 59; Rabella 1998: 207; Diéguez 2001: 106; Martí i Castell 2002: 55). Igualment, Moran (1997: 323), després d'observar els resultats de diversos estudis,[2] conclou que «les formes en *-os* ja eren majoritàries al segle XV», i que el procés «sembla ja consumat al començament del segle XVI».

Sobre els possibles factors implicats en el canvi, Faluba (1980: 183) parla d'un «procés força vacil·lant, a vegades fins i tot caòtic, influït segurament per factors geogràfics, estilístics i d'altres, el caràcter precís i la interacció dels quals no coneixem encara prou bé». Comparant els resultats de les desinències masculines *-es* i *-os* en el *Libre dels feyts* de Jaume I (manuscrit de 1343), en la *Crònica* de Bernat Desclot (manuscrit de cap al 1300) i en les cartes de Pere el Cerimoniós (1344-1366), observa un major percentatge dels plurals en *-os* en la *Crònica* de Desclot que en els altres dos textos, a pesar de ser fins i tot una mica anterior. A més a més, en la *Crònica* de Desclot els mots masculins amb *ó* tònica sempre adopten la desinència *-os*. En aquest sentit, Faluba considera el text del *Libre dels feyts* com a «menys espontani, més normalitzat» que el de Desclot, i creu que el seu copista té com a norma correcta el plural *-es*. A partir d'ací apunta la possibilitat d'una reacció, entrat el segle XIV, que comptaria amb el suport de la Cancelleria, contra la nova desinència *-os*, la qual va ser «admesa més generosament en textos anteriors (Desclot) o coetanis, però de caire més popular», i en aquest sentit cita el *Blanquerna* de Llull. Per la seua part, Ponsoda (1996: 199), a propòsit de la forma *presos* del *Llibre de Cort de Justícia* de Cocentaina, suggereix la possible influència de l'aragonés com a element que ajudés a accelerar aquests plurals en *-os*.

En el conjunt dels textos on aquest fenomen s'ha estudiat fins al moment, veiem que no se n'ha fet encara un seguiment prou detallat, amb un corpus suficientment representatiu i equilibrat de documents. La major part dels textos considerats pertanyen als segles XIII i XIV, mentre que s'han analitzat pocs documents del segle considerat com a final del procés (el XV). A més a més, en la selecció del corpus documental caldria no oblidar la possible influència de factors geogràfics i estilístics, a la qual es referia

2. En concret, té en compte el treball citat de Faluba (1980) i les dades aportades per Bruguera sobre la *Crònica* de Jaume I, per Veny (1993 [1971]) sobre un text lleidatà del segle XIV, per Miralles (1984) sobre un llibre de cort mallorquí d'el segle XIV, per Rabella (1998) sobre un procés criminal del mateix segle, per Colón (1987) sobre el *Libre del Consolat de Mar* (final del segle XIV) i per Farreny (1986) sobre uns processos de crims del segle XV.

Faluba, i incloure la variació en la tria dels documents. Caldria analitzar, així mateix, com veurem, la intervenció possible d'altres factors, com, per exemple, els contextos lingüístics dels mots afectats, o els diferents tipus de mots implicats.

Si tenim en compte els resultats coneguts a hores d'ara procedents dels estudis lingüístics, els plurals amb *-os* dels mots acabats en [s] en singular eren encara molt minoritaris al segle XIII, i apareixien aleshores sobretot, si bé no exclusivament, en mots amb una *ó* tònica (cf. Kniazzeh, Neugaard 1977: 15; Coromines 1983: 312; Ponsoda 1996: 198-199; Martí i Castell 1981: 70-71; Martí i Castell 2002: 55; Diéguez 2001: 106-107).[3] Al segle XIV s'incrementa de forma notable el nombre d'ocurrències de la desinència *-os*, que s'estén analògicament i de forma habitual als mots amb vocals tòniques no velars. Si bé en aquesta centúria semblen predominar encara generalment els plurals en *-es* (cf. Faluba 1980; Veny 1993: 145), en alguns textos hom parla de «vacil·lació» o d'alternança entre els morfemes de plural masculí *-es* i *-os*, sense referir-se explícitament a predominis de l'un o de l'altre (cf. Miralles 1984: 199-200; Colón, Garcia 1987: 80-81), i en algun text pertanyent al registre col·loquial, com ocorre en un procés criminal barceloní dels anys 1374 a 1377, en la majoria de casos es troba el plural en *-os*, amb un sol exemple de la desinència *-es*, en el substantiu *meses* (cf. Rabella 1998: 207).

Sobre el segle XV, com ja hem dit, comptem amb un menor nombre d'estudis, però en tots aquests s'observa un predomini del plural en *-os*, amb una presència variable del morfema *-es*. Així, en uns processos de crims de Lleida els masculins acabats en *-s* afegeixen *-os* en el plural, tret del substantiu *meses* / *messes* (cf. Farreny 1986: 148). En l'*Scipió e Aníbal* d'Antoni Canals (obra escrita cap al 1400, ms. del segle XV) hi ha, segons el recompte de Faluba (1980: 185), 27 casos de *-es* i 36 de *-os*. Aquest autor

3. Així ocorre, en efecte, en les *Vides de sants* rosselloneses, en els *Usatges* de Barcelona, i en el *Llibre de contemplació en Déu* de Ramon Llull. Per la seua part, en els llibres de Cort de Justícia de Cocentaina (1269-1295) i de València (1279-1321), tot i que la major part dels plurals en *-os* es troben en mots amb la vocal tònica *ó*, s'hi documenten també alguns exemples amb les vocals tòniques *á*, *é*. En concret, en el *Llibre de Cort de Justícia* de Cocentaina en el mot *presos*, que hi conviu amb *preses*, i en el de València en *excessos* (a. 1321), *mesos* (substantiu) (a. 1316), *pedaços* (a. 1282) i *presos* (a. 1280, 1321), si bé algunes d'aquestes formes figuren en documents del segle XIV, i no del XIII. Curiosament en tots dos casos es tracta de documents valencians, on es troben elements lingüístics aragonesos, i en la major part de mots corresponen a formes aragoneses i castellanes també amb *-os*, a excepció del substantiu *mesos*, que, de fet, apareix en un text de principis del segle XIV. Recordem, en aquest sentit, la possibilitat, apuntada per Ponsoda (1996: 199), que la influència de l'aragonés ajudés a accelerar aquests plurals. Així mateix, en el manuscrit del *Llibre de les Costums de Tortosa* (1272), on hi ha «una certa vacil·lació entre *-es* i *-os*» en aquests mots, hom ha destacat la notable presència de castellanismes o aragonesismes (cf. Duarte 1991: 9, 20).

s'ocupa també de la situació del *Curial e Güelfa*, obra que situa cronològicament «entre 1443 i 1460». Abans fa referència al recompte anterior de Par (1928: 21-22), el qual hi va comptar 43 plurals masculins en *-os* i 20 en *-es*, amb unes quantitats, segons Faluba (1980: 180), «força incompletes». En la pràctica, Faluba localitza en aquest llibre, seguint l'edició d'Aramon i Serra (1930-1933), 167 casos de la desinència *-os* i 38 de *-es*.

Nosaltres hem tornat a fer un recompte dels plurals en *-es* i en *-os* del *Curial*, basant-nos ara en l'edició de Ferrando (2007), i hem arribat a uns resultats molt semblants als de Faluba, amb algunes lleus variacions. En concret, hi localitzem 193 casos dels plurals masculins en *-os* de mots acabats en *-s* en el singular, i 37 mots amb el plural en *-es*. Aquestes xifres en percentatges representen *-es*: 16,1%, i *-os*: 83,9%.[4] Més detalladament, *-eses* (masc.) 28; *-erses* (masc.) 9. En els mots següents: *angleses* (162, 169, 176, 184, 191), *aragoneses* (171 [2], 172 [2], 175), *genoveses* (309, 321, 342), *franceses* (169, 176 [2], 177, 188, 191 [2], 192 [3], 234), *corteses* (164), *preses* (312), *diverses* (44, 202, 224, 232, 240, 262 [2], 279, 357), *arneses* (53, 117).

Pel que fa als plurals masculins en *-os* de mots acabats en *-s* en el singular, *-esos*, *-essos* 41; en els substantius *mesos* (83, 174, 209, 339), *arnesos* (106, 109, 126, 171), *envessos* (329), i en els adjectius i participis *empesos* (44, 50), *mesos* (48, 65, 208, 308, 309, 329, 339), *sotsmesos* (49), *presos* (50, 125, 130, 182, 276 [2], 305, 365, 382), *tramesos* (124, 125, 303, 343), *atesos* (143, 170, 356), *comesos* (282), *entesos* (348), *espessos* (358), *encesos* (113), *francesos* (188, 278); en *-ersos* 1: *versos* (289); en *-asos*, *-assos*, *-aços* 41, en els substantius *laços / llaços* (76 [2], 78, 95, 172, 200, 279), *braços* (82 [2], 124, 178, 197, 232, 233, 280, 282, 329 [3], 336, 337, 354, 362, 364, 376, 380, 381), *solaços* (47, 219), *pedaços* (369), *passos* (81, 171, 187, 207, 232, 262, 338, 354, 355), i en els adjectius i participis: *escassos* (364), *romasos* (49); en *-alsos*, *-alços* 7: *falsos* (68, 78, 129, 310 [2], 371), *descalços* (89); en *-osos*, *-ossos*, *-oços*, *-orsos*, *-olsos* 103, en els substantius: *corsos* (48, 118, 364 [3], 365 [3]), *polsos* (71, 82), *ossos* (79, 226, 310 [3], 311 [2], 328, 331, 335, 336, 369), *morsos* (231), *troços* (239, 270, 338), i en els adjectius i participis: *envejosos* (42, 47, 167, 231, 370, 371), *abdosos* (46, 68, 98, 101, 113, 114, 137, 157, 194, 196, 197, 205, 215 [2], 219, 232 [2], 236, 279, 312, 340, 354), *preciosos* (71, 73, 74, 86, 111, 118, 124, 204, 225, 241, 282, 373, 381, 382, 383,

4. La diferència respecte al recompte de Faluba es troba en els punts següents: Per error, en el recompte de Faluba figuren dos casos d'*amorosos* i dinou de *braços*, quan, en realitat, en el text n'hi ha quatre del primer i vint del segon. D'altra banda, no arreplega la forma *pedaços* (una ocurrència) ni el mot *abdosos* (22 aparicions). Finalment, seguint l'edició d'Aramon i Serra, compta tres casos d'*arnesos* i tres d'*arneses*, mentre que en l'edició de Ferrando (2007: 53, 106, 109, 117, 126) n'hi ha quatre d'*arnesos* i dos d'*arneses*.

384), *luminosos* (72, 376), *desijosos* (78), *amorosos* (83 [3], 371), *amargosos* (106), *valerosos* (112, 162, 231, 271), *poderosos* (114), *maravellosos* (177, 184, 354), *lagrimosos* (226, 369), *freturosos* (228), *dubtosos* (228), *pomposos* (230), *tempestuosos* (248, 307), *dolorosos* (257), *ociosos* (275), *fangosos* (292), *rossos* (302), *saborosos* (330), *cobejosos* (331), *fastijosos* (347), *gloriosos* (383), *dolços* (330), *superbiosos* (268).

En els mots següents es documenta només la desinència *-es*: *angleses* [5], *aragoneses* [5], *genoveses* [3], *corteses* [1], *diverses* [9]. En aquests alternen *-es* i *-os*: *arneses* [2] - *arnesos* [4], *franceses* [11] - *francesos* [2], *preses* [1] - *presos* [9]. Es comprova que en els gentilicis predomina *-es*, així com també en l'indefinit *diverses*. La majoria dels mots masculins amb *-es* són adjectius i participis (7 mots), amb un sol substantiu, *arneses*. D'altra banda, tots els plurals masculins en *-ses* es troben en mots amb la vocal tònica *é*, cap no té una *ó* tònica. Els mots masculins amb *ó* tònica presenten tots en el plural el morfema *-os*. La situació del *Curial* mostra, doncs, ja un estat avançat en el procés d'extensió de la desinència *-os* en detriment de *-es*, la qual en aquesta novel·la només es conserva en els mots amb *é* tònica, segurament afavorida per la coincidència de timbre.

A continuació compararem els resultats del *Curial* amb altres textos del segle xv, basant-nos sobretot en el material informatitzat del CICA, i tenint en compte també alguns altres textos. D'aquesta manera tractem de cobrir el dèficit de textos del segle xv considerats fins ara en l'estudi dels plurals en *-es* i en *-os*, precisament en el segle en què aquests darrers acaben per desplaçar els primers, i així poder conéixer millor la seua evolució en aquesta centúria. Tractarem de confirmar si al llarg del segle xv s'observen diferències significatives en la distribució de *-es* i *-os* derivades de la diferent datació dels documents, dels diferents textos, dels distints contextos lingüístics i dels diferents mots. Intentarem, així, comprovar si, a través d'aquest corpus documental, es poden observar alguns factors que condicionen la distribució dels plurals *-es* i *-os* al segle xv. En aquest sentit resulta útil disposar d'un corpus informatitzat de textos, si bé cal comptar també amb els desequilibris en la procedència geogràfica dels textos, que s'hauran de tractar de solventar en un futur. Fruit de la tasca comparativa, veurem si és possible ubicar cronològicament el *Curial* tenint en compte la distribució d'aquestes terminacions nominals.

Comencem per la situació en els textos de la primera meitat del segle XV en el CICA.[5] En una carta de 1402 de l'*Epistolari de la València medieval I* apareix el plural arcaïtzant *caffiçs*, amb una *-s* merament gràfica: «cent ·LX· cabaçes de forment, que són ·XL· *caffiçs* de nostra mesura». Hi ha també un possible cas de *cors* 'cossos' en el *Tractat de confessió* d'Antoni Canals (original 1413, còpia 1420): «e lexant la vestidura dels *cors* corruptible», però resulta anòmala per la manca de concordança de l'adjectiu, *corruptible*, i no l'esperable *corruptibles*, la qual cosa fa pensar si no serà una errada per «del cors corruptible», si bé l'errada també podria afectar l'adjectiu, o bé interpretar-se *corruptible* com a complement de *vestidura*. Finalment, en *La flor de les històries d'Orient* (original 1380-1399, còpia 1400-1424) apareix quatre vegades el mot *terçs*, però en singular, conseqüència segurament del caràcter arcaic d'aquest tipus de plural a principis del segle XV: «Lo *terçs* manament», «les donà al *terçs*», «lo *terçs* fill de Hoccotan», «aprés del *terçs* jorn».

Quant als plurals masculins en *-es* (*-ses* / *-ces*), en total comptem 265 casos en els textos de la primera meitat del segle XV del CICA, amb la distribució següent:

1) Amb la vocal tònica *é* (*-eses*, *-esses*, *-erses*): 220 (83 en oriental, 106 en valencià, 31 sense localització certa). D'aquests casos, 29 corresponen al substantiu *meses*, 8 a *arneses*, 3 a *entrameses*, 1 a *paveses*, 4 a *interesses*, 1 a *processes*, i la resta a adjectius i participis.

2) Amb la vocal tònica *á* (*-ases*, *-aces*, *-alses*): 23 (oriental, 13; valencià, 9; desconegut o incert, 1).

3) Amb la vocal tònica *í* (*-isses*, *-ices*): 2 (oriental, 1; valencià, 1).

4) Amb la vocal tònica *ó* (*-oses*, *-olces*): 19 (oriental, 3; valencià, 14; desconegut o incert, 2).

5) Amb la vocal tònica *ú*: 1 (valencià).

Observem el predomini evident dels mots amb la vocal tònica *é*, la qual devia afavorir, per la seua semblança de timbre, la *e* de la desinència *-es*. Fixem-nos que en

5. Hem cregut convenient no tenir en compte en aquesta ocasió el *Regiment de sanitat a Jaume II* d'Arnau de Vilanova, perquè, tot i tractar-se d'una còpia de la primera meitat del segle XV, l'original està datat a principis del segle XIV (1305-1310). D'altra banda, preferim incloure l'anònim *Recull d'exemples i miracles ordenat per alfabet* entre els textos d'origen desconegut o incert, a pesar que en el CICA figure com a valencià, ja que compta amb una sèrie de singularitats lingüístiques que no solen ser habituals en els textos valencians de l'època. Així mateix, incloem els *Sermons* de sant Vicent Ferrer entre els textos valencians, donat l'origen de l'autor i la presència de nombrosos mots i expressions valencians (cf. Schib 1977).

aquest cas, amb la vocal tònica *é*, a pesar del predomini general del plural masculí *-os* sobre el corresponent en *-es*, els números s'hi aproximen bastant: 256 casos del plural en *-os* (53,7%) i 220 del plural en *-es* (45,2%) en el conjunt dels textos del CICA de la primera meitat del segle xv, limitant-nos als mots amb la vocal tònica *é*.

Així mateix, cal parar esment en els escassos mots masculins amb vocal velar tònica que mantenen el plural en *-es*. A més a més, aquests mots pertanyen al primer quart del segle xv, i es troben en obres d'un registre culte. En l'*Epistolari de Ferran I d'Antequera* (1413-1416): *profitoses*, *sospitoses*, *superbioses*; en l'*Epistolari de la València medieval*: *pomposes* (a. 1420), *profitoses* (a. 1423), *religioses* (a. 1424), *relegioses* (a. 1403), *envejoses* (a. 1402), *affectuoses* (9 ocurrències) (a. 1400-1405), *repulses* (a. 1421), i en el *Tractat de confessió* d'Antoni Canals (original 1413, còpia 1420): *amargoses*. A aquests cal afegir l'adjectiu *dolces* del *Recull d'exemples i miracles ordenat per alfabet*, text de data incerta.[6] Igualment, cal tenir en compte els contextos on es troben aquestes formes, els quals segurament afavorien la desinència *-es*, a pesar de la *ó* tònica: especialment en contacte o pròxims a substantius o adjectius acabats en *-e* àtona en singular, que formen el plural en *-es*, i amb els quals concorden, com també amb l'article *els*, o fins i tot pròxims a mots femenins en *-a* final que formen també el plural en *-es*, o a mots masculins amb el plural en *-es*, encara que no hi mantinguen una relació sintàctica directa, així com a la desinència verbal *-en*, a altres mots amb una *é* tònica o precedits d'una preposició amb la vocal *e* (*per*) o de la conjunció *e*:

«Yo·ls hé dita vostra intenció e·lls finalment recus*en* e don*en* per *sospitoses* tots los quatre jutg*es*»; «posant lo fre en la boca *dels superbioses*»; «car los metg*es* di*en* que-ls melons ascostumar-los [?], me són molt *profitoses*»; «E com nosaltres sobre açò·ns congoxàssem, però sens algun nostre moviment, mas ab suavetat e ab paraul*es* gracios*es*, micer Pere de Falchs, ab sa trompa e audàcia acostumada e ab los pits inflats, ab sos gests e comports *pomposes*»; «Havets vist, molt *religioses* frar*es*, servidors elets de Déu e nostr*es* cars amichs»; «Molt plaqu*en* a Déu e mitigu*en* la furor d'Aquell oracions de devots e honests *relegioses*»; «No ha paregut de vostra saviea suspirar a tals cos*es*, que saben a trencament de pau e bona amistança. Però entenem siats stat decebut per dita d'*envejoses* qui us han donat a entendre les dit*es* cos*es* ésser de juheus o neòphits»; «On, senyora molt virtuosa, com açò redunde en gran decorament e honorificència de aquesta ciutat e regne, e no sapiam veure que de nostra nació dej*en* ésser *repulses* de

6. Es conserva en un manuscrit de mitjan segle xv (cf. Ysern 2004: 148).

tal benefici, pus confluex*en* en aquell axí en gran habundància, e, per ventura, major que d'altr*es* parts, e fer lo contrari parria fos secció de vostr*es* naturals e sotsme*ses*», «vostr*es affectuoses* servidors»; «vostr*es affectuoses* e agradabl*es* servidors»; «vostr*es* humils e *affectuoses* vassalls»; «vostr*es* humils vassalls e *affectuoses* servidors»; «vostr*es* humils e *affectuoses* servidors»; «de vostr*es amargoses* sentiments»; «En los quals arbr*es* staven divers*es* natur*es* d'aucells, que cantav*en* cants molt *dolçes* e plaents»; «los quals hi han trets e trah*en* los molts avers que ací·s lev*en* e los que y vén*en* de les partid*es* d'Espanya, e n'í port*en* de altr*es* parts, necessaris e *profitoses* als de ponent, a què no dari*en* recapte los mercaders nostrats».

La distribució dels plurals en *-os* és la següent:

1) Amb la vocal tònica *é* (*-esos*, *-essos*, *-ersos*, *-erssos*): 256 (oriental, 128; valencià, 98; origen incert o desconegut, 30).

2) Amb la vocal tònica *á* (*-asos*, *-assos*, *-aços*, *-ansos*): 89 (oriental, 32, valencià, 30, incert i desconegut, 27).

3) Amb la vocal tònica *í* (*-isos*, *-issos*, *-iços*): 8 (oriental, 4, valencià, 3, incert o desconegut, 1).

4) Amb la vocal tònica *ó* (*-osos*, *-ossos*, *-oços*, *-orsos*, *-orços*, *-olços*): 264 (oriental, 75, valencià, 87; desconegut o incert, 102).

5) Amb la vocal tònica *ú* (*-usos*, *-ussos*): 21 (oriental, 7; valencià, 9; incert o desconegut, 5).

S'observa, doncs, un predomini prou evident dels plurals en *-os* (70,6%) en la primera meitat del segle XV, segons els textos del CICA. Aquests plurals, a més a més, es troben en mots amb qualsevol vocal tònica, i amb totes les vocals tòniques predominen ja sobre les formes amb *-es*. Amb tot, els plurals en *-es* encara mantenen, en el conjunt dels textos, uns percentatges relativament importants (29,3%), majors que en el *Curial* (16,1%).

En els textos de la segona meitat del segle XV del CICA es documenten 117 casos de plurals en *-es* en els mots masculins acabats en *-s* en el singular, tots amb la vocal tònica *é* (*-eses*, *-esses*, *-erses*) (48 en oriental, i 69 en valencià). Es tracta sobretot de gentilicis (52 casos), del substantiu *meses* (*messes*) (40 casos) i dels adjectius *diverses* (vuit casos) i *universes* (dotze casos). En concret, són: *aragoneses* (3), *biarneses* (3), *franceses* (22), *genoveses* (11), *genovesses* (3), *jenoveses* (2), *jenovesses* (1), *barceloneses* (5), *admeses* (1), *meses* (part.) (2), *preses* (4), *sahoneses* (1), *cartagineses* (1), *diverses* (8), *universes* (12), *meses* (subst.) (37), *messes* (subst.) (3), *interesses* (2). Es confirma com els mots amb la

vocal tònica *é* són els que millor mantingueren la desinència de plural masculí en *-es*, gràcies a la coincidència de timbre.

Amb altres vocals accentuades, en els documents de la segona meitat del segle xv presents en el CICA ja no es troba el plural masculí en *-es* en aquests mots, sinó sempre *-os*. El cas de *feroces* que apareix en el *Tirant* i *fferoces* en l'*Spill* de Jaume Roig, corresponen al plural del cultisme antic *feroce* (cf. *DECat*, iii, 970; *DCVB*).[7] El plural *sequaces* documentat en els *Capítols de greuges de la ciutat d'Oriola* (1455) també podria correspondre al singular *sequace*,[8] que apareix en el mateix text: «pochs dies ha passats que Jacme Terrés, fill de Jacme Terrés, habitador de la dita ciutat de Oriola, *sequace*, familiar e comensal del dit don Loís» (CICA), el qual deu explicar-se com un llatinisme (del llatí sequax, -acis). De fet, en les *Lletres reials a la ciutat de Girona* es documenta el plural en *-os*, *secasos* (1484) (CICA), que ja figurava en Bernat Metge (*secaços*) (*DECat*, vii, 745).

De manera que a la segona meitat del segle xv en els textos del CICA els plurals masculins en *-es*, els quals apareixen ara només en vocables amb la vocal tònica *é*, representen un 6,5% (117 casos), i els corresponents en *-os* un 93,5% (1680 casos). Si tenim en compte només el context vocàlic tònic on figuren els mots amb *-es*, és a dir, els mots amb la vocal tònica *é*, aleshores els plurals en *-os* representen un percentatge del 86% (721 casos), enfront del 14% dels formats amb *-es*. Siga com siga, s'observa un increment percentual molt notable dels plurals en *-os* a la segona meitat del segle xv, en detriment de les formes amb *-es*, les quals, a més a més, es limiten al seu context fonètic més favorable: els mots amb la vocal tònica *é*.

Els percentatges varien segons els textos, tant a la primera com a la segona meitat del segle xv. En aquesta variació és pertinent el factor cronològic, de manera que els textos més primerencs solen presentar més casos del morfema de plural masculí *-es*, superiors a la mitjana del conjunt dels textos, i els més tardans, un índex més baix, encara que hi ha excepcions. En la primera meitat de la centúria segueixen aquesta tendència l'*Epistolari de Ferran i d'Antequera* (a. 1413-1416): *-os* 57,1%, *-es* 42,9% i *El cavaller i l'alcavota* (a. 1410): *-os* 65,2%, *-es* 34,8%. En les cartes del segle xv del primer volum de l'*Epistolari de la València medieval* (a. 1400-1412) fins i tot predominen

7. És el cas també de les proses mitològiques de Roís de Corella, on juntament amb *feroces* es troba el singular *feroce* (cf. Martos 2001: 210, 230, 253).

8. No figura al *DCVB* ni al *DECat*.

àmpliament els plurals en *-es* (83,9%) sobre els plurals en *-os* (16,1%), mentre que en el segon volum del mateix *Epistolari* (1412-1449) s'inverteixen els termes de la proporció, si bé el percentatge de *-es* continua essent important: *-os* 62%, *-es* 37,9%, superior a la mitjana. Així mateix, en les *Lletres reials a la ciutat de Girona* de 1406 a 1424 els percentatges són del 50% per a *-es* i per a *-os* (però tan sols amb un exemple de cadascun), i en les del període següent (1425-1449), *-os* representa ja el 100% del total. Es troben els percentatges en unes xifres pròximes a la mitjana, si bé una mica inferiors, en dos textos de la dècada dels quaranta, la qual cosa es pot explicar pel seu caràcter més tardà: el *Regiment dels officis de la insigne vil·la de Algezira* (a. 1446): *-os* 78,1%, *-es* 21,9%, i el *Llibre de Cort de Justícia de València* (a. 1441-1442): *-os* 72,7%, *-es* 27,2%. Es mantenen en unes xifres pròximes a la mitjana el *Tractat de confessió* d'Antoni Canals (original 1413, còpia 1420): *-os* 76,3%, *-es* 23,6%, i el text breu de la part de la *Doctrina pueril* de Llull corresponent a la còpia de 1390-1410: *-os* 80%, *-es* 20%.

Els percentatges de la desinència *-es* són sensiblement inferiors a la mitjana, sense superar el 10%, en: *La flor de les històries d'Orient* (original 1380-1399, còpia 1400-1424): *-os* 91,6%, *-es* 8,3%; els *Aforismes* d'Hipòcrates (principis segle XV): *-os* 95%, *-es* 5%; el *Recull d'exemples i miracles ordenat per alfabet* (còpia 1450 ?): *-os* 90%, *-es* 10%, i els *Sermons* de sant Vicent Ferrer (vol. IV) (original 1410-1415, còpia 1445-1449): *-os* 91,6%, *-es* 8,3%. Fins i tot en alguns textos relativament breus només es troba la desinència *-os*: *Les corts de Jerusalem* (a. 1388-1413), el *Llibre de Sent Soví* (còpia 1400-1424), i en el més extens *Memorial del pecador remut* de Felip de Malla (vol. I) (original 1420-1430, còpia 1425-1449). En alguns d'aquests textos potser cal comptar amb el seu caire més popular, com pot ser el cas, entre altres, dels *Sermons* vicentins, del *Recull d'exemples i miracles* o dels *Aforismes*, però no sempre és així, com ocorre en l'obra de Felip de Malla, o, ja fora del CICA, en uns pergamins de privilegis de la ciutat de Balaguer (1407-1458), on només comptem quatre casos del plural en *-es* (10%), tots en un mateix document de 1419 (*compreses*, *excesses*, *processes*), i 36 del morfema *-os* (90%) (cf. Domingo 1997: 186-188).

Si tenim en compte la procedència dialectal dels textos del CICA de la primera meitat del segle XV, se'n pot apreciar alguna diferència, si bé no massa marcada i amb poca seguretat de reflectir una tendència real. En efecte, en els textos valencians els percentatges de *-es* són una mica majors que en els orientals (vuit punts percentuals). És a dir, oriental: *-es* 100, 28,9%; *-os* 246, 71,1%, i valencià: *-es* 131, 36,6%; *-os* 227, 63,4%. A més, com hem vist, en català oriental hi ha alguns textos on el plural en *-os* representa el 100% dels casos, cosa que no ocorre en els documents valencians analitzats.

En els textos de la segona meitat del segle xv del CICA el major percentatge de la terminació del plural masculí *-es* correspon al *Sumari d'Espanya* (1475-1499), amb un 27,4%, i a l'*Epistolari de la València medieval*, amb un 25,8%. En el segon text la gran majoria de mots amb aquesta desinència es localitzen entre 1450 i 1464, amb un sol cas posterior (*universes* a. 1471). En la resta de textos el percentatge baixa considerablement. Així, en les *Cartes triades dels Borja* (1493-1494) *-es* representa un 12%, amb només tres ocurrències (el gentilici *franceses* i el substantiu *meses*), en el *Manual de Consells de Gandia* (1485-1500): *-es* 10,5% (bàsicament en el substantiu *meses*), en el *Regiment preservatiu e curatiu de la pestilència* (1490): *-es* 8,3%, amb un sol cas (el substantiu *meses*); en l'*Spill* de Jaume Roig: *-es* 3,5%, amb dos casos del substantiu *meses*; en el *Tirant lo Blanc* només es documenten amb *-es* els gentilicis *cartagineses* i *franceses*, i en les *Lletres reials a la ciutat de Girona* es troba tan sols el mot *diverses* en una carta de 1459. En la resta de textos del CICA de la segona meitat del segle xv ja només figura la terminació de plural *-os*, com també en un *Epistolari del segle xv* on es recullen cartes privades (cf. Martorell 1926), en documentació referent a l'Estudi General de Lleida (cf. Lladonosa 1970) i en l'*Speculum prioris* (1483) (cf. Altisent 1925). En el *Capbreu del vescomtat de Castellbò* (1493-1494) només recollim amb la desinència masculina *-es* dos mots(*los contumaces*, *los dits mases*) (cf. Baraut 1982), on a més a més el primer és un cultisme on la terminació amb *e* podria estar afavorida pel llatí contumace. Igualment, en les proses mitològiques de Roís de Corella només es documenta amb *-es* el substantiu *meses*,[9] a més del cultisme *audaces* (cf. Martos 2001: 211-212, 261), on, a l'igual que en *sequaces* i *feroces*, vists més amunt, hi ha segurament influència llatina. En el *Dietari* de Jaume Safont, la major part corresponent a la segona meitat del segle xv, apareixen alguns casos minoritaris de *-es*, tots en mots amb la vocal tònica *é* (cf. Sans i Travé, 1992). En la *Vita Christi* d'Isabel de Villena (1497) es documenta un sol cas de la terminació masculina *-es*, en el mot *piadoses*, on aquesta desinència podria estar afavorida per la terminació anàloga del femení *les làgrimes*, que apareix en el context immediat: «los *piadoses* apòstols ab les làgrimes per la cara» (cf. Alemany *et alii*, 1996).

Així, doncs, es confirma el descens considerable de la desinència de plural masculí *-es* a la segona meitat del segle xv, per relació als anys anteriors, descens més

9. «sis *meses* ya passaven que entre l'estat dels dos reys la victòria, ab duptoses ales, egualment volava» (261), on podem comprovar la proximitat contextual a altres mots amb el plural *-es* i amb la desinència verbal *-en*.

acusat en els textos més tardans. A més, es comprova com en molts documents *-os* representa el 100% o s'hi aproxima molt. Pel que fa a les hipotètiques diferències dialectals que s'apuntaven en els documents consultats de la primera meitat del segle XV, no podem confirmar-les ara, car el descens de la terminació *-es* afecta igualment els textos orientals com els nord-occidentals i els valencians.[10] Així mateix, com ja hem dit, es redueix la varietat de mots diferents que adopten la terminació *-es*, la qual es concentra sobretot en els gentilicis, en el substantiu *meses*, en l'adjectiu *universes* (molt localitzat en determinats textos administratius) i en l'indefinit *diverses*, segurament per tradició.[11]

En els textos de la primera meitat del segle XV del CICA es trobaven encara diversos mots masculins en els quals predominaven els plurals en *-es* sobre els equivalents en *-os*: *aragoneses* (2) - *aragonesos* (0), *genoveses* / *jenoveses* (17) - *genovesos* / *jenovesos* (12), *arneses* (8) - *arnesos* (4), *diverses* (47) - *diversos* (16), *meses* (subst.) (30) - *mesos* / *messos* (16), *sotsmeses* / *sotsmesses* / *sotmeses* (33) - *sotsmesos* (9), *ateses* / *atteses* (3) - *atesos* (1), *seneses* (gentilici) (2) - *senesos* (0), *jaqueses* (gentilici) (2) - *jaquesos* (0), *entrameses* (3) - *entramesos* (1), *interesses* (4) - *interessos* (1), *expresses* (1) - *expressos* (0). En algunes d'aquestes veus, fins i tot, el predomini de les formes en *-es* és numèricament important, com és el cas de *diverses*, de *sotsmeses* (*sotmeses*) i del substantiu *meses*. En *admeses* (8) - *admesos* (8) estan igualades les xifres. En altres veus, tot i ser més nombrosos els exemples dels plurals en *-os*, també tenen una presència significativa les formes en *-es*: *preses* (22) - *presos* (57), *compreses* (2) - *compresos* (3), *remeses* (2) - *remesos* (3), *trameses* (13) - *tramesos* (18), *remeses* (2) - *remesos* (3), *meses* (participi) (9) - *mesos* (25). Fixem-nos que entre aquests mots masculins amb el plural en *-es* trobem la majoria dels mots que en el *Curial* formen, així mateix, el plural en *-es*.

En canvi, a la segona meitat del segle XV són ja molt excepcionals els mots en els quals predominen els plurals en *-es*, que generalment es veuen superats pels corresponents en *-os*: *aragoneses* (3) - *aragonesos* (18), *genoveses* / *jenoveses* / *genovesses* / *jenovesses* (17) - *genovesos* (58), *biarneses* (3) - *biarnesos* (5), *franceses* (22) - *francesos* (26), *admeses*

10. I fins i tot un text oriental del darrer quart del segle XV, el *Sumari d'Espanya*, és el que presenta un percentatge més elevat de la desinència *-es*, contràriament al que s'observava generalment en els textos orientals de la primera meitat del XV.

11. Rabella (1998: 207) ja assenyalava, a propòsit del substantiu *meses*, l'únic plural masculí en *-es* d'un procés criminal barceloní del segle XIV i d'uns textos processals lleidatans del segle XV, que aquesta forma «devia posseir una tradició d'ús destacable». Això en devia afavorir un manteniment més prolongat en els textos.

(1) - *admesos* (151), *meses* / *messes* (subst.) (40) - *mesos* (64), *meses* (part.) (2) - *mesos* (14), *preses* (part.) (4) - *presos* (95), *diverses* (8) - *diversos* (32). Aquest predomini només s'observa en alguns gentilicis poc freqüents: *sahoneses* (1) - *sahonesos* (0), *cartagineses* (1) - *cartaginesos* (0), en el substantiu *interesses* (2) - *interessos* (1), i en l'adjectiu *universes* (12) - *universos* (0).

A més a més, en molts casos els contextos sintàctics on apareixen aquests mots deuen afavorir la terminació *-es*, pròxims a altres substantius i adjectius acabats en *-es* en plural, a la desinència verbal *-en*, o a altres mots amb *e* tònica, en contacte amb l'article *els*, les preposicions *de* i *per* o la conjunció *e*: «per tenir-hi hòmens d'estat catalans e *aragoneses* fels a la casa d'Aragó», «lo dit En Guillem Ramon tramès per los missatgers *aragoneses*», «e no trobaren les fustes dels *genoveses*», «E perquè aquells vos sien *admeses*», «féu portar Cipió les spies dels *cartagineses* per la ost dels romans», «protestant de tots dans, damnatges, *interesses* e messions», «se serien ajustats ensemps e departidament per *diverses* lochs de la dita ciutat», «Tenia moltes cobles de *diverses* insturments», «Recorda·ns per diverses letres e en *diverses* temps haver scrit». El substantiu *meses* va molt sovint precedit dels numerals *quatre* i *tres*; l'adjectiu *universes* es troba generalment en la fórmula administrativa «Als molt honorables *universes* e sengles oficials», precedit i seguit de mots amb la terminació plural *-es*. El participi *preses* es refereix tant a un substantiu masculí com a un de femení, que resten representats en el morfema de plural invariable *-es*: «vullau proveyr e servar manera que la dita *cadena* e *picher* sien de continent *preses* de poder del dit Pero Gonçálvez, o de altra qualsevol persona en poder de la qual seran trobats».

El sincretisme de gènere entre el masculí i el femení en els plurals en *-es* dels mots acabats en singular en [s] durant molt de temps no degué ser un problema massa greu per a l'estabilitat del sistema, ja que la possible ambigüitat podia solucionar-se pel context. Pensem, per exemple, en el plural dels adjectius acabats en *-e* àtona en singular, que és el mateix (*-es*) per a tots dos gèneres (*altres*, *amples*, *vostres*, *abstractes*, etc.). Així, el plural en *-es* que ara ens ocupa va poder mantenir-se durant un temps important, a pesar de la competència, almenys des del segle XIII, dels plurals en *-os*. A més a més, veiem que en èpoques tardanes, com era el segle XV, on ja predominava la desinència *-os*, els plurals en *-es* fins i tot eren més freqüent en els adjectius i participis que en els substantius, encara que això possiblement es devia només a la major freqüència i varietat dels adjectius i participis, i més encara dels que tenen una *é* tònica, respecte als substantius.

Ara bé, alguns contextos lingüístics, com els que hem anat veient, amb la terminació plural *-es* o amb una *e*, devien afavorir els plurals invariables en *-es* dels mots masculins acabats en [s]. Possiblement resultava més còmode per a l'emissor l'ús dels participis i adjectius plurals en *-es* quan aquests, en una enumeració, es referien tant a substantius masculins com a femenins, ja que d'aquesta manera restaven representats els dos gèneres en el morfema de plural invariable *-es*. Vegem, per exemple, aquests dos fragments del segle XV procedents de l'*Epistolari de la València Medieval*: «e qualsevol coses, mercaderies e havers que d'aquells haja *preses*» (I, p. 67), «*atteses* los gests, comports e paraules dels damunt dits» (II, p. 85), i aquest altre del *Curial*: «car molts llaços t'e parats e en *diverses* lochs e maneres» (Ferrando 2007: 279). També devia afavorir la desinència de plural *-es*, com hem vist, la semblança formal amb els plurals femenins en *-es* presents en la mateixa oració, com ocorre en el fragment següent, de principis del segle XV: «ans tots *processes*, scriptur*es*, per la dita rahó sien fet*es* faedor*es*, sien cancellats e cancellad*es*, irrit*es*, van*es* e null*es*» (a. 1419) (Domingo 1997: 188), o amb altres mots amb el gènere invariable en plural del context oracional, com els plurals dels adjectius i substantius terminats en *-e* àtona singular, més encara quan concorden sintàcticament, com veiem en els següents passatges del *Curial*: «e per part de tots los altr*es*, *franceses* e altr*es* gents» (Ferrando 2007: 169), «escrits en molts auctèntichs e grans libr*es* per *diverses*, grans e molt solemn*es* doctors» (240), i en les expressions *nostres sotsmeses* i *vostres sotsmeses*, aplicades a un referent masculí, que es troben en diversos passatges de l'*Epistolari de la València medieval* i de l'*Epistolari de Ferran I d'Antequera* (cf. CICA). De fet, hem comprovat que entre els exemples més tardans de la terminació masculina *-es*, i sobretot en els pocs mots masculins amb vocal velar tònica que la mantenen al segle XV, abunda la proximitat sintàctica a la terminació nominal *-es* o la verbal *-en*, a una *e* tònica en mots pròxims, i la precedència immediata de les partícules *de*, *dels*, *per*, *els* i *e*.

Des de la psicologia del parlant la presència d'una mateixa desinència per al masculí i per al femení plural (*-es*) no representaria cap problema de producció, sinó que, al contrari, suposaria una situació d'economia lingüística. Amb tot, a la llarga els plurals masculins en *-es* dels mots acabats en [s] en singular acabaren essent substituïts pels corresponents en *-os*, amb l'extensió analògica d'aquesta desinència, ja que aquest sincretisme si, com hem dit, no perjudicava el parlant, sí que actuava de forma negativa sobre l'oient.

Si relacionem els percentatges de les terminacions masculines de plural *-es* i *-os* dels mots acabats en [s] en singular del *Curial* amb els dels textos reunits en el

CICA, trobem que aquesta novel·la (*-es* 16,1%) presenta uns percentatges més o menys equidistants entre les mitjanes dels textos de la primera meitat del xv (*-es* 29,3%) i de la segona meitat (*-es* 6,5%). Això contribuiria, doncs, a datar-la, com generalment s'ha fet, cap a mitjan segle xv. Segurament cal descartar el primer quart del segle xv, que és quan apareixen els percentatges més elevats de *-es* de la centúria, i quan aquest plural es pot trobar també en mots amb una vocal velar tònica, cosa que no ocorre en el *Curial*. Amb tot, cal tenir en compte, com ja hem vist, que s'observen variacions importants en aquests percentatges entre els textos del segle xv, que no estan sempre condicionades per factors cronològics, si bé s'hi pot apreciar, en línies generals, una línia decreixent en l'ús de la terminació *-es*. En aquest sentit, i per relació al *Curial*, hi ha vuit textos del CICA de la primera meitat de la centúria que tenen uns percentatges de *-es* superiors a aquesta novel·la, mentre que de la segona meitat del segle xv només n'hi ha dos. Finalment, si tenim en compte només els noms amb una *é* tònica, els percentatges de les desinències *-es* (46,8%) i *-os* (53,1%) del *Curial* pràcticament coincideixen amb la mitjana dels textos de la primera meitat del segle xv (*-es* 46,2%, *-os* 53,7%), i difereixen notablement dels situats a la segona meitat (*-es* 14%, *-os* 86%).

2. Els substantius i adjectius masculins acabats en singular en [š] formaren primerament el plural simplement afegint una *-s* [šs], gràficament *-xs* (tipus *peixs*), i amb dissimilació del tret fricatiu de la consonant *-is* (tipus *peis*). També adoptaren els plurals analògics en *-xes* (tipus *peixes*, *mateixes*) (cf. Coromines, 1983: 312-313; Moran, 1997: 313). Les formes amb la terminació *-xes* es documenten des del segle xiii (cf. Bergh 1937: 44; *DECat*, vi, 375; Ponsoda 1996: 198), si bé, segons Coromines (1983: 312), les formes més normals en català antic foren les en *-xs* o en *-is*. Aquestes són, de fet, les úniques que es documenten en textos dels segles xiii i xiv com el *Regiment de preservació de pestilència* (Veny 1993: 145), el *Llibre dels fets* de Jaume I (Bruguera 1991: 60), i el *Llibre de Cort de Justícia* de València (Diéguez 2001: 107).[12]

Pel que fa a la terminació *-xos*, Coromines (1983: 312-313) es limita a dir que aquests plurals «són més moderns». Moran (1997: 323, 326) afirma, a partir del testimoni de la *Gramàtica* de Ballot, que les formes amb *-xos* «deuen ésser les més generals de l'Edat Moderna». Amb anterioritat, Bergh (1937: 45) reporta els primers exemples del plural en *-xos*, al segle xv, en el *Tractat de medicina* de Lluís Alcanyís. Aquestes

12. Per la seua part, en el *Llibre de Cort de Justícia de Cocentaina* conviuen els plurals masculins *meteys* i *meteixes* (Ponsoda 1996: 198).

formes, en efecte, començaren a difondre's al segle XV, si bé se'n troben alguns casos minoritaris des de mitjan segle XIV.[13]

En els textos de la primera meitat del segle XV inclosos en el CICA la terminació de plural *-xs* és encara la majoritària,[14] amb 35 ocurrències en els mots *pexs*, *mateix*, (*matexs*), *aquexs* i *fluixs* (*fluyxs*). Figura també en la segona persona del present d'indicatiu de verbs incoatius o amb el radical acabat en *x* (16 casos): *nodrexs*, *avorreixs*, *leixs*, *poneixs*, *presumeixs*, *corregeixs*, *rejoveneixs*, *serveixs*, *converteixs*, *posseexs*. Ja s'hi documenten disset ocurrències dels plurals amb *-xos*, en els mots *baxos*, *aqueixos* (*aquexos*), *matexos*, *metexos*, *pexos*, *anneixos* i *coxos*. Amb tot, amb una sola excepció, no predominen encara en cap llibre sobre les formes tradicionals.[15] Es documenta també la terminació de plural *-ys*, nou vegades en noms i adjectius, i sis en la segona persona singular del present d'indicatiu dels verbs amb [š]: *mateys*, *peys*; *mereys*, *jaqueys*, *farceys*, *atreveys*, *ensutzeys*, *guareys*. Els substantius i adjectius masculins amb *-xes* són molt minoritaris, i només se'n troben alguns exemples (4) en documents del primer quart del segle: «*aqueixes* acorts», «*aqueixes* altres lochs» (*Epistolari de Ferran I d'Antequera*), «de vosaltres *matexes*» (*Epistolari de la València medieval*, a. 1421), *pexes* (id., a. 1421).

En els textos de la segona meitat del segle XV del CICA la terminació *-xos* és ja la més usada (46 ocurrències): *aqueixos*, *mateixos* (*matexos*), *bastaixos*, *balaixos* (*balaxos*), *fexos*, *baxos*, *peixos* (*pexos*), *coxos*, *fluixos* (*fluxos*), *esquexos*. No hi apareix ja la terminació *-xes*; *-xs* compta amb vuit casos en substantius i adjectius: *pexs*, *langardaxs*, *mateixs*, i dos en verbs: *conexs*, *lexs*; i, finalment, es localitzen sis aparicions de *-ys*, en *mateys* i *aqueys*. També en altres textos de la segona meitat del segle XV s'observa el predomini de la terminació *-xos*: en la *Vita Christi* d'Isabel de Villena, on és l'única forma emprada: *aqueixos* (*aquexos*), *baxos*, *matexos* (cf. Alemany *et alii* 1996), com també en un *Epistolari* del segle XV (cf. Martorell 1926); i és la predominant en el *Dietari* de Jaume Safont (cf. Sans i Travé 1992) i en les proses mitològiques de Roís de Corella (cf. Martos 2001): *peixos* (159, 160, 171, 172), però també *mateixs* (226), que el

13. En la *Crònica* de Ramon Muntaner (còpia de 1352) i en *Les edats i l'epístola de Jesucrist* (a. 1350) es documenta *matexos* (cf. CICA).

14. És també la majoritària en les poesies d'Ausiàs March: *peixs* (1), *mateixs* (5), *matexs* (1), on apareixen també quatre casos de *-ys*: *mateys* (cf. BDT).

15. Només en el *Libre de diverses statuts e ordenacions fets per lo consell de la vila de Algezira* hi ha un cas de *matexos*, i cap de les altres formes.

manuscrit del *Cançoner de Maians* canvia en *mateixos*, i les segones persones verbals *destroeys* (219), *mereixs* (264).

En el *Curial* els substantius i adjectius que acaben en singular en [š] formen el plural generalment amb la terminació dissimilada *-ys*: *aqueys* (59, 160, 166, 178, 262, 370 [2]), *mateys* (223), *peys* (248, 308), que es troba també en la segona persona del singular del present d'indicatiu dels verbs amb [š]: *coneys* (166), *enfelloneys* (287) i *indueys* (351). Notem que aquesta terminació apareix fins i tot en una ocasió en el demostratiu *aqueys* en singular: «per *aqueys* camí on venits» (155). Enfront d'aquesta forma, només s'hi documenta un cas de la terminació *-xos*, en el substantiu plural *balaxos* (73),[16] la qual cosa contrasta amb el predomini d'aquesta terminació, que generalment s'observa en els textos de la segona meitat del segle xv.

3. El plural dels mots amb [č] final (en la grafia *-ig*) es forma en el *Curial* afegint una *-s*, com és habitual en català medieval (cf. Coromines 1983: 313; Farreny 1986: 149; Bruguera 1991: 60; Veny 1993: 145; Diéguez 2001: 107): *raigs* (72, 283, 291, 376), *enuigs* (106, 110 [2], 123, 330), *roigs* (107), *torneigs* (177, 209, 282), *desigs* (182), *leigs* (276), i també en la segona persona de l'imperatiu negatiu *desigs*: «les superfluïtats rau de ton pensament, e no *desigs* les grans coses» (280). Encara no hi apareix, doncs, la terminació analògica *-os*, que es troba molt rarament a la segona meitat del segle xv: *desijos* (*Tirant lo Blanch*), *rujos* (*Cartes triades dels Borja*) (CICA).

Igualment, els mots aguts masculins acabats en *-st* formen el plural afegint una *-s* (terminació *-sts*), com és normal en la llengua medieval (cf. Bruguera 1991: 60; Veny 1993: 145; Diéguez 2001: 107): *aquests* (51, 78, 110, 155, etc.), *trists* (51, 309, 327), *prests* (59, 214, 215, 311), *gests* (259), *ajusts* (174, 201), *justs* (290), *vists* (73, 75, 174, 176, 229, 307, 309), *composts* (225), *descomposts* (81, 125, 262), *disposts* (195).

La terminació del plural *-os* la documentem, de forma minoritària, des del darrer quart del segle xv. Així, en els documents del CICA compta amb trenta ocurrències, distribuïdes com segueix: *aquestos* (16): *Cartes triades dels Borja* (12, anys 1493 i 1494), *Epistolari de la València medieval* (2, a. 1478), *Sumari d'Espanya* (a. 1475-1499) (2); *estos* (13): *Cartes triades dels Borja* (12, anys 1493, 1494), *Manual de Consells de Gandia* (1); *gastos* (1): *Cartes triades dels Borja* (a. 1494). La forma *aquestos* apareix també vuit vegades en la *Vita Chisti* d'Isabel de Villena, si bé superada clarament per *aquests* (147 ocurrències) (cf. Alemany *et alii* 1996). Així mateix, figura en una ocasió el demostratiu

16. Par (1928: 22), en el seu estudi lingüístic del *Curial e Güelfa*, no dóna compte d'aquesta forma.

plural *aquestos* en un document relatiu a l'Estudi General de Lleida de l'any 1497 (cf. Lladonosa 1970: 186).

4. Com és sabut, després de la pèrdua del gènere neutre del llatí, els adjectius llatins de tres terminacions (segona declinació) passaren a tenir-ne dues en català, i els de dues (tercera declinació) passaren a una sola terminació, adoptant la mateixa forma per al masculí i per al femení. Ara bé, ben aviat, amb precedents ja en llatí vulgar, començà a actuar l'analogia, a través de la tendència a mocionar els adjectius d'una sola terminació segons el model dels que en tenien dues. Aquest procés va produir vacil·lacions en català medieval en la fixació de la moció de gènere en els adjectius de l'antiga tercera declinació llatina (cf. Casanova 1983, 1985).

Pel que fa als adjectius sense vocal final, en el *Curial* constatem que l'adjectiu *forts* (< FORTIS) no presenta moció de gènere,[17] com era habitual en la llengua medieval, tot i que es documenten alguns casos de *forta* des del segle XIV (cf. Casanova, 1983: 248, 258; CICA). En el *Curial*: «una grossa e molt *forts* lança» (60, 126), «una altra lança molt *forts* que li aportava» (158), «per què yo·ls conduesch per aquelles encontrades que pus *forts* e pus aspres aventures degen trobar» (162), «presa primerament una *forts* lança en la mà» (185), «preses grosses e molts *forts* lances» (187), «una lança grossa e molt *forts*» (190), «comencen *forts* e molt aspra batalla» (363). També l'adjectiu *verd* es manté sense mocionar en el nostre text: «e les cordes totes de seda, *verts* e blanques e d'or» (171), com ocorre en molts textos medievals, possiblement en la major part (cf. *DECat*, IX, 151), si bé en altres adopta ja la forma femenina *verda*, documentada des del segle XIV (cf. Casanova 1983: 250-251, 258; CICA). En canvi, adopten sempre la forma femenina analògica *trista* (55, 65, 79, 87, 221, etc.), *comuna* (373), *folla* (109, 112, 258, 324, 346), *dolça* (13, 79, 148, 207, etc.), com és habitual en català medieval (cf. Casanova 1983: 258)

Quant al grup dels adjectius amb *-e* final, que, com assenyala Casanova (1983: 259), són aquells que presenten més vacil·lacions entre la forma flexionada i la no flexionada, i on més actuà la norma culta, notem que l'adjectiu *alegre* té en el *Curial* generalment la forma mocionada (13 casos), molt habitual en els textos medievals: «ab fort *alegra* cara» (61), «Gran e molt *alegra* fonch la festa» (74), «tan *alegra* dona» (84), «feta *alegra* col·lació» (112), «Era aquesta Tura bella molt, e ben parlant, e tan

17. D'altra banda, constatem l'ús exclusiu de la forma procedent del cas recte *forts* per al femení, mentre que en masculí es troba també la forma *fort* (< FORTEM), que és l'única que apareix amb valor adverbial.

alegra que açò era gran maravella» (172), «millor festa e pus *alegra*» (195), «bona e *alegra* resposta» (356); i només en un cas apareix la invariable *alegre* en femení: «La senyora respòs: Amiga mia, yo són molt *alegre* en saber que és viu» (345). També en l'adverbi *alegrament* (46, 53, 77, 96, 138, etc.).

En canvi, *pobre* manté en tots els casos la forma invariable per al femení, corresponent al llatí PAUPER, -ERIS: «axí com a menor e de *pobre* força» (236), «acompanyada no de gent *pobre* e menyspreada» (293), «aquella *pobre* donzella» (321), «és *pobre* cosa» (367), «una *pobre* dona» (370), «nat en *pobre* casa» (381), i l'adverbi *pobrement* (39, 40, 375); i això a pesar que en llatí tardà va passar a la segona declinació. En català medieval generalment es documenta la forma mocionada *pobra* (cf. *DECat*, VI, 628; Casanova 1983: 260; Diéguez 2001: 109; CICA), però la forma invariable *pobre* també es troba en alguns textos i autors valencians del segle XV, possiblement per influència culta. Coromines (*DECat*) la recull en sant Vicent Ferrer, a més apareix en el *Liber elegantiarum* de Joan Esteve: «una velleta *pobre*» (DTA), en el *Tirant lo Blanch*: «la sua *pobre* e miserable vida», en *Lo passi en cobles*: «de *pobre* filaça ordida», i en una carta dels jurats de València de 1413: «que·ls furts e rapines fetes a la *pobre* de ciutat» (CICA).

Per la seua part, els adjectius formats amb els sufixos cultes *-able*, *-ible* (< -BILI) són sempre invariables en el *Curial*, com sol ser el més habitual en els textos del segle XV, si bé també s'hi poden trobar alguns casos de flexió (cf. Casanova 1985; CICA).[18] Així, en el nostre text, per exemple: *notable* (55, 63, 72, 96, 112, 117, etc.), *noble* (76, 93, 257, 261, etc.), *rahonable* (236, 274) i els adverbis derivats *notablement* (89, 96, 130, 155, etc.), *noblement* (182), *rahonablement* (39, 49, 88, etc.).

Els adjectius procedents de participis de present, pertanyents també a la tercera declinació llatina, mantenen en el *Curial* les formes no flexionades: *valent*: «crech que sia *valent* dona» (50); *resplandent*: «és de color roja e *resplandent*» (121), «la resplandent casa de Jovis» (285), «les armes *resplandents*» (292), «la tua *resplandent* e benavuyrada bandera» (293), «ab una cara molt *resplandent*» (368); *pudent*: «de goma *pudent*» (285), «e per ço que fonch molt pus luxuriosa que totes les dones del món, axí com a pus ensutzada e envileyda, l'apellen dea d'aquell pecat e d'aquella sutzura, e no stela en lo cel, mas truja sutza, vil e *pudent* és» (296); *lluent*: «Mira les *luents* spases» (292); *plasent*:

18. En el CICA, tret dels textos orientals, on pot ser deguda a la neutralització de les vocals àtones, al segle XV només se'n documenten tres casos: en el *Tirant lo Blanch*, en boca de la princesa: «O *miserabla* de mi!», en *La vida de santa Caterina de Sena* de Miquel Péreç (1499): «a *terribla* ira», i en un lletra dels jurats de València de 1420: «vostra venguda no serà *plahibla*».

«fer-se *plasent* e molt bella festa» (371), «plen de una olor tan suau e tan *plasent*» (306), «aquella erba donava tan plasent olor» (306), «Com és agradable la tua sperança e *plasents* les flors del teu amorós fruyt» (330).[19]

Els substantius abstractes en *-or* (< OREM) són sempre femenins en el *Curial*, com era normal en la llengua medieval (cf. Martí i Castell 1981: 68-69; Martí i Castell 2002: 54; Ponsoda 1996: 200; Diéguez 2001: 110-111). Per exemple, «nostra *honor*» (49), «ma *honor*» (50), «la major *honor*» (73), «la mia *amor*» (51), «la *dolor*» (52), «la sua *dolor*» (55), «la *color*» (54), «les *colors*» (59), «poca *valor*» (54), «la *pahor*» (54), «la *calor*» (116), «la *favor*» (248), «en subsidi e *favor* mia» (270), «tanta *terror*» (303), «la *rigor*» (336), «la *rancor*» (317), «aquesta *error*» (257).

D'altra banda, el femení de *dos* és sempre *dues*. Per exemple, «*dues* robes» (73), «*dues* tretes» (80), «*dues* voltes» (82), «*dues* legües» (143), «*dues* donzelles» (152).

El substantiu *dot* (< llatí DOTEM fem.) és femení en el *Curial*: «e los parents de la Yoland, per rahó que lo dit Aznar se'n pogués portar *la dot* de sa muller, la heretat li compraren» (238). Segons Coromines (*DECat*, III, 26), el gènere medieval popular en català era el masculí, i el femení, documentat des del segle XIV, tenia caràcter llatinitzant. El documenta en femení precisament en el *Curial* i, al segle XIV, en l'*Inventari de la llengua catalana* d'Alart, alternant en aquest cas amb el gènere masculí.[20] És també femení (*la dot*) en els *Furs de València*, en les *Memòries* de Perot de Vilanova (1565), en el *Dotzè del Crestià* d'Eiximenis, en les *Lletres reials a la ciutat de Girona* (1393) (CICA) i en el *Liber elegantiarum* (1489) de Joan Esteve (DTA). Alternen els dos gèneres en el *Llibre de Cort de Justícia de València* (1279-1321) (Diéguez 2001: 111), en les *Cartes triades dels Borja* (1493-1494) (CICA) i en el *Llibre del Consolat de Mar* (Colón, Garcia 1987: 80). És només masculí en Bernat Metge (*DECat*), en *Lo somni de Johan Johan*, en l'*Spill* de Jaume Roig, en el *Tirant lo Blanch*, en els *Epistolaris* d'Estefania de Requesens i d'Hipòlita Roís de Liori (primera meitat del segle XVI) (CICA) i en les *Trobes en laors de la Verge Maria* (València, 1474) (DTA). Segons Coromines (*DECat*),

19. En els dos primers casos la flexió no es documenta fins al segle XIX (*valenta*, *resplandenta*), en el cas de *pudent* / *pudenta*, hi ha vacil·lació durant tot el segle XV, en *lluent* i en *plasent* (*plaent*) la forma invariable és la més habitual durant l'epoca medieval (cf. *DCVB*; *DECat*; Casanova 1983: 260; CICA). D'aquest darrer mot, abans del segle XIX, només recollim un cas de *plasenta* en el text de mitjan segle XV *La filla de l'emperador Contastí*: «e té la cara bella e *plasenta*» (ed. de Miquel i Planas, Barcelona, 1909, p. 78).

20. En aquest *Inventari* Coromines troba set casos del gènere femení en *dot* i sis del masculí, i aquests darrers es situen tots a la segona meitat del segle, per la qual cosa pensa que «en la segona meitat del segle reacciona l'ús foral català».

avui dia predomina en català l'ús masculí, i només en mallorquí i menorquí sembla haver penetrat més el femení *sa dot*. En textos moderns localitza el masculí *el dot* en Onofre Pou i en Carles Ros.[21] En l'ús de *dot* com a femení en el *Curial* podria estar implicada la influència llatina.

En castellà antic també tingué bastant extensió el gènere masculí (*el dote*), però avui la forma més habitual és la femenina (cf. *DCECH*, II, 520). Amb tot, en aragonés *el dote* té caràcter masculí (*Endize*, 690; Iribarren 1952: 199). En el *Fuero de Jaca* figura *dot* com a masculí «aquel *dot*» (Ramos 1927: 12). En occità antic es documenten també els dos gèneres (*lo dot* i *la dot*), i actualment és més generalment femení *dot*, *doto*, *adot*, *douot* (cf. PSW, II, 244, 292; Lespy, Raymond 1970: 244; Mistral 1979: I, 812; Levy 1991: 132; Alibert 2002: 302). En francés *dot*, rar fins al segle XVI, actualment és femení, però va ser emprat com a masculí fins al segle XVII (cf. Rey 1992: 627; Centre National de Ressources Textuelles et Lexicales).

El substantiu *marjal* és masculí en el *Curial*: «Dóna-li salt, vage fora dels cels e habite en los sútzeus e pudents *marjals* fangosos», «visca en aquells pantans o *marjals* vils ab poca aygua» (292). En el *DCVB* *marjal* 'terreny aigualós' es recull en valencià i mallorquí, com a femení «i de vegades» masculí. S'hi documenta en les cròniques de Jaume I i de Pere el Cerimoniós, en el *Regiment dels prínceps* d'Eiximenis (només en aquest cas com a masculí), en una carta de 1500 dels jurats de València al papa Alexandre VI (*marjal* i *margal*),[22] en un documen de 1611 procedent de la revista valenciana *El Archivo* (1886-1893) i modernament en el castellonenc Pasqual Tirado. El *DCVB* cita també la variant ortogràfica *margal*, documentada en els segles XIV i XV, segons el *Diccionari Aguiló*.[23] Amb el sentit de 'terrenys propers al mar, dels quals han de treure l'aigua saladenca per a poder-hi sembrar' el *DCVB* el recull a Ulldecona i Vinaròs, sense documentació.

21. El masculí és el gènere que apareix també en altres autors i textos valencians dels segles XVIII i XIX com la *Rondalla de rondalles* de Lluís Galiana, Bernat i Baldoví (1859) o en sainets valencians del segle XIX (cf. Martí, 2006: 102, 138, 297; Vicent Borràs: *El estudi d'un pintor*, 1886, p. 23).

22. Document transcrit en el tom II del *Viage literario a las iglesias de España* (pp. 215-216) de Joaquín Lorenzo Villanueva.

23. En efecte, en el *Diccionari Aguiló* (V, 65) *margal* 'paratge pantanós (?)', però sense citar ni copiar els documents on apareix. També arreplega la forma *marjal* 'lloc pantanós', que documenta en el *Dotzè del Crestià* d'Eiximenis, com a femení, el topònim mallorquí antic *La Marjal* i la locució *venir de La Marjal* 'baixar de l'hort' (V, 68).

Igualment, en el *DCVB* es recullen els derivats *marjalenc*, *-enca* 'pertanyent o relatiu a la marjal, al terreny aigualós', documentat en el *Regiment preservatiu e curatiu de la pestilència* de Lluís Alcanyís, i també com a 'nom satíric que donen als habitants de Benassal els dels pobles veïns', *marjalet* 'rasa que recull les aigües del camp per a fer-les anar al riu o a la mar', a Borriana; *marjaler, -era* 'habitant o treballador de la marjal' a Castelló, documentat en Pascual Tirado, i 'nadiu de Sa Pobla', a Mallorca; *marjaleria* 'conjunt de terres de marjal, abundoses d'aigua sense necessitat de regar-les' i *marjaló* 'diminutiu de marjal', tots dos recollits a Castelló i documentats en Pascual Tirado.

Coromines (*DECat*, v, 491-493) confirma el caràcter valencià d'aquest arabisme, «estrany a l'ús de tot el Principat i terres veïnes del nord i de l'Oest», viu també a les Illes, «però sempre molt més encara en tot el País Valencià». A més, quan apareix en les cròniques de Jaume I i de Pere el Cerimoniós i en Eiximenis ho fa sempre aplicat a les terres valencianes. En el *Llibre dels fets* de Jaume I figura sota la forma *almarge* en el ms. H: «a l'almarge», «de l'almarge», però en altres ms. *l'almarjal* i *la marjal* (cf. *DECat*, v, 491; Bruguera 1991: ii, 195, 215, 247). Apareix, així mateix, en altres textos valencians dels segles xiv, xv i xvi: el *Manual de Consells de la ciutat de València* (segle xiv), on és visible el gènere femení, la versió de Guillem de Copons del *Llibre del Tresor* de Brunetto Latini (còpia de 1418) (*margal*) i el *Llibre de Job* de Jeroni Conques (mitjan segle xvi) (CICA). Hi ha, per tant, en la llengua antiga un clar predomini documental valencià d'aquest mot, a pesar de conéixer, amb caràcter excepcional, alguna manifestació documental medieval al Principat, en concret en el *Memorial del pecador remut* del barceloní Felip de Malla, igualment en femení: «hé liguats dins la presó malvada, *marjal* fangosa e terra de pantà, on staran ab la color mudada» (CICA). Colón (1985: 83-84) incloïa *marjal* entre els mots del *Curial* que el dugueren a sospitar que l'autor de la novel·la era valencià. Igualment, Ferrando (2007: 22) l'inclou entre els mots del *Curial* «que només conservaven tota la seua plena vitalitat col·loquial i literària entre els valencians».

L'ús antic com a masculí de *marjal* es comprova només en el *Curial*, a més del cas ja citat procedent del *Regiment dels prínceps* d'Eiximenis, si bé ací en una edició que Coromines (*DECat*) considera poc fiable. Actualment com a apel·latiu es troba pertot arreu en valencià, segons Coromines sempre en femení, en alguns llocs en la forma *almarjal* (i *asmarjal*), que ja apareixia en la *Crònica* de Jaume I. Pel nord arriba fins al Montsià (Ulldecona, Campredó, Alcanar); a Campredó i Alcanar, si més no, és

masculí.[24] Té també una presència important en la toponímia valenciana: *La Marjal*, *les Marjals*, *la Marjaleta*, *les Marjaletes*, i en alguns llocs en masculí: *El Marjal*, a Orxeta i al Portell de Morella; *els Marjalets*, a Relleu, i *el Marjaló de Gasset* a Castelló de la Plana (cf. *DECat*, v, 492; *OnCat*, v, 204). Per tant, veiem, que, encara que minoritaris, també hi ha testimonis catalans del gènere masculí en aquest tipus lèxic.

Per la seua part, en castellà *almarjal* 'lugar pantanoso' i 'terreno poblado de almarjos' és masculí, i com a tal es documenta des del segle xiii (cf. *DCECH*, i, 186; *DECat*, v, 492; CORDE). Més tardana sembla la presència de la variant *marjal* (i *marchal*) id. en aquesta llengua.[25] Així, *marjal* i *marchal* 'vegas o prados aguarzanados' es troben, també en masculí, en Covarrubias (1611), i uns anys abans *marjal* figurava en López Tamarid (1585), sense indicació del gènere. Després recull el masculí *marjal* 'prado o valle aguanoso o pantanoso' el *Diccionario de Autoridades* (1734) de la RAE, procedent de Covarrubias (cf. NTLLE). Amb anterioritat, es documenta *marjal* (i el plural *marjales*), en masculí i en femení, en uns documents, datats en 1493, de Ferran el Catòlic als seus bisbes procuradors a Roma, per referència a les terres valencianes, i, per tant, el mot deu estar justificat en aquest context valencià (CORDE).[26] En un altre document de Ferran el Catòlic adreçat als bisbes de Badajoz i Astorga, de 1491, referit, així mateix, a les terres de l'Horta de València, figuren com a femenins *almarjal* i *amarjal* (CORDE). Per tant, el gènere femení en aquest tipus lèxic en els documents castellans antics sembla anar unit a les referències valencianes, i també la forma *marjal* en la llengua medieval. Aquest sembla ser també el cas del llibre del *Repartimiento de Murcia* (1257-1271) (ed. Torres Fontes 1960: 239), regió en la qual hi hagué un percentatge molt important de repobladors catalans. En un passatge d'aquest llibre es llegeix *un amarjal*, que sembla una mala interpretació, per *una marjal* o *una amarjal* (*un· marjal*), tenint en compte el gènere femení del substantiu, comprovat per la concordança amb el participi femení *fincada*: «et porque los heredamientos eran partidos quando el rey li mandó dar emienda, non fallamos terra que le diéssemos, sinon un *amarjal* que era fincada de todas las particiones».

24. Cf. <http://www.campredo.altanet.org/ajtms/tortosa/campredo/dossier3.htm> i <http://64.233.183.104/search?q=cache:VCXXTAfpsOUJ:blogs.periodistadigital.com/puntodevista.php/2007/09/01/para_que_sirven_los_blogs+Ulldecona,+marjal&hl=ca&ct=clnk&cd=4&gl=es>.

25. Coromines (*DCECH*, i, 186) només recull *marjal* i *marchal* en castellà en Covarrubias i els diccionaris posteriors.

26. En aquests mateixos documents es parla de «las tierras marjalenquas».

Actualment, segons Frago (1986: 94), no sembla ser una veu d'ús comú en castellà. En aquest sentit, es coneix en murcià el masculí *almarjal* 'terreno abajao y húmedo', 'terreno poblado de almarjo' (Molina 1991: 27), on no seria descartable una prolongació aragonesa o catalana, i a Almeria *marchal* 'huerta; trozo de tierra', 'anejo o caserío', també masculí (Escobedo 2003: 172), que sembla més aviat relacionat amb el granadí *marjal* 'medida agraria equivalente a 5 áreas y 25 centiáreas' (*DCECH*, III, 854).[27] Es fa servir, així mateix, en portugués el masculí *almarge(m)* 'prado natural, pastagem' i *almarjal* 'terreny pantanós' (*DCECH*, I, 186; *DECat*, V, 492).

Pel que fa a les terres aragoneses, Frago (1980: 128-129; 1986: 93-94) creu que aquest tipus lèxic hi tingué antigament una àmplia difusió, segons ho proven la documentació medieval[28] i la toponímia; en canvi en l'actualitat «no debe tener vida como apelativo, o su difusión habrá de ser sumamente dispersa en las hablas de la región», si bé continua extensament en la toponímia aragonesa, especialment en les terres de l'Ebre,[29] i, de fet, a Navarra es coneix encara l'apel·latiu *almajar* 'terreno bajo y aguanoso' (Iribarren 1952: 41). De les dades reportades sembla deduir-se el caràcter habitualment masculí del mot en aragonés, com en castellà.

També es troba, amb bastant extensió, en la toponímia de les comarques valencianes no-catalanoparlants, tant en masculí com en femení, tenint en compte que en aquesta àrea sovint s'entrecreuen influències aragoneses i catalanes. A l'Alt Palància: *El Marjalet* (partida de Castellnou), *l'Almarja* (El Toro)[30] (Nebot 1991: 309; Tudón Presas 1999: 175), *barranco del Marjalet* (ICV, 640 [1-4]), *masia de la Almarja* (El Toro) (ICV, 639 [1-2]); a Xiva *el Almarjal* (Penalba, Navarro 1997: 56) i *Armajal* (Pastor, Hermosilla 2000: 360), com a Lludient: *partida del Armajal*, *cueva del Armajal* (Alba 1992: 188); al Villar *la Marchaleta* «pequeño prado inundado» (Monzó Nogués 1951:

27. Amb aquest sentit *marjal* es documenta diverses vegades, entre 1558 i 1568, en uns inventaris de béns moriscos del Regne de Granada (CORDE). Coromines (*DCECH*) indica que es tracta de mots amb ètims aràbs diferents.

28. Frago documenta *almarjal* (masculí), *Almargal* (masculí), *Almarxhal*, *Almarial*, *Almajar*, *Almalchal*, *Almachar*, *Alamachares*, *Almargale*, *Lamachales*, com a apel·latius i com a topònims, als segles XII i XIII en terres aragoneses. Coromines (*DECat*, V, 492) troba *almerge* en un document aragonés de 1098. Al segle XIV en Juan Fernández de Heredia *almarjal*, *almorjal* i els adjectius *almarjalenguo* i *almarjalezo* (cf. Giltkinson 1984: 8).

29. Cf. els topònims navarroaragonesos *Almajar*, *Almajares*, *Almarchal*, *Almarchales*, *Armachal*, *Escorredero del Armarchal*, *Boca Rasas de los Marjanes*, *Partidero de los Marjanes*, *Brazal del Malchuel*, *Malchales Albanillos*, *Machales* (Frago 1980, 1986).

30. També a Abejuela (Teruel), localitat molt pròxima a la comarca valenciana dels Serrans: *Camino de la Almarja* (Muñoz 1974: 24).

111); a Bolbait i Navarrés *la Marjal* (Rosselló 1986: 485); també recollit com a apel·latiu: *almajal* 'terreno pantanoso, ciénago', al Racó d'Ademús (Gargallo 2004: 69, 246), i *marchal* (Anna) (Martí, Aparicio 1989: 100).

En resum, comprovem que *marjal*, dins del català, és un mot fonamentalment valencià, i que el gènere masculí és més habitual en castellà i en aragonés que en català, si bé no hi és totalment desconegut.

El substantiu *fel* és femení en el *Curial*: «Dich-te, Melchior, que moltes vegades avé los hòmens morir, esclatant-los *la fel* plorant» (p. 264). El llatí FĚL era de gènere neutre; en català medieval es documenta tant en masculí com en femení. És masculí, entre altres, en Ramon Llull, en les *Vides de sants rosselloneses*, en Felip de Malla, en Antoni Canals, en Jaume March i en Jordi de Sant Jordi; en canvi, és femení en Ausiàs March (BDT), en les *Trobes en laors de la Verge Maria* (DTA), en el *Tirant lo Blanc*, en la traducció del *Llibre del Tresor* de Brunetto Latini, en la *Farmacologia* de Klagenfurt, en *Lo passi en cobles* i en Onofre Pou (cf. *DECat*, III, 935; CICA). Actualment, segons les dades de l'ALDC (I, 301),[31] *fel* és masculí en català central, en rossellonés i en menorquí, i femení en valencià, tortosí, ribagorçà, mallorquí i predominantment en pallarés; es localitzen els dos gèneres en eivissenc i en la resta del català nord-occidental. En els textos valencians del segle XV, com hem vist, es troben ambdós gèneres, si bé sembla ser més comú el femení; en canvi, en els textos orientals medievals sembla ser més corrent el masculí.

En el substantiu *planeta* en el *Curial* alternen el gènere masculí i el femení, amb el sentit astronòmic, si bé hi predomina el primer: «Aquest Mars és *planeta* calt» (p. 121), «Aquest *planeta*, de sa natura importa dolçura» (p. 291), «Axí mateix, la dita filla mia ho heretà de Jovis, son pare, lo qual, com tu sabs, és *planeta* molt plasent, enemich de pravitat e amich de pau» (p. 295), «temprant l'armonia de les set *planetes*» (p. 299). En llatí, com en grec, PLANETA era masculí, usat més en plural, PLANETAE. Ara bé, en català medieval, per influència de la terminació, es va fer servir molt sovint com a femení. De fet, Coromines (*DECat*, VI, 587) i el *DCVB* en la llengua medieval només recullen *planeta* en femení. El primer autor recorda que en la llengua moderna hom distingeix entre *planeta* masculí 'astre satèl·lit del sol' i *planeta* femení 'destí'. És

31. Les dades de Coromines (*DECat*, III, 935) es corresponen també generalment amb aquesta distribució. Així, Coromines diu que avui *fel* és femení en valencià i en alguerés, masculí en català central i menorquí, i a Mallorca han conviscut històricament els dos gèneres.

també femení en les *Vides de sants rosselloneses,* en la *Questa del sant grasal* de Guillem Rexach, en el *Regiment de preservació de pestilència* de Jacme d'Agramont ('astre errant'), en el *Dotzè del Crestià* d'Eiximenis, en els *Sermons* de sant Vicent Ferrer, en l'*Spill* de Jaume Roig, en Ausiàs March i en el *Tirant lo Blanch* (CICA, BDT). En aquest darrer text apareix també el masculí la variant *planet* (cf. *DECat*).[32]

Ara bé, també hi ha testimonis medievals de l'ús masculí de *planeta*, sobretot en textos valencians o relacionats amb l'ambient valencià. Així, en el *Llibre del Tresor* de Brunetto Latini, en la versió de Guillem de Copons, és generalment femení, però apareix un cas de *planeta* masculí: «Dels signes e *dels planetes*» (CICA). En el *Regiment de la cosa pública* (València, 1499) de Francesc Eiximenis es troba tant en masculí com en femení: «en lo *planeta* senyorejant al signe de aquesta ciutat», «la influència de la dita *planeta*» (DTA). En *La istòria de Leànder y Hero* de Roís de Corella, en el manuscrit del *Jardinet d'orats*, d'origen catalanooriental, és femení: *las planetas*, però en el manuscrit procedent del *Cançoner de Maians*, d'origen valencià, és masculí: *los planetes* (Martos 2001: 171, 358). Ja al segle XVI, és també masculí en la versió del *Llibre de Job* de Jeroni Conques: «los que són nats en mals *planetes*» (CICA). Fora d'aquestes fonts valencianes o relacionades amb València, només el trobem com a masculí en els comentaris del barceloní Francesc Alegre a la seua versió de les *Metamorfosis* d'Ovidi (Barcelona, 1494), el qual, citant Ovidi, escriu: «la riquesa del carro ab la leugeria dels cavalls d'aquell, ensemps ab quant escriu Ovidi en lo començ del seu libre segon, me declàran lo que diu ésser lo *planeta* del sol, y no algú dels dalt anomenats» (Badia 1993: 68). En aquest text és molt possible una influència llatina o italiana en el gènere de *planeta*, tenint en compte que Alegre treballà «profundament mediatitzat per models italians que podríem xifrar en Giovanni Boccaccio, per damunt de tot, i també en Leonardo Bruni» (Badia 1993: 57).[33]

En el *Curial* el substantiu *carçre* 'presó' (del llatí CARCER) generalment és masculí: «*Carçre* escur e tenebrós» (324), «en lo pus pregon *carçre* de l'infernal Estige habites» (326), «car la mia ànima, solta d'aquest *carçre*» (328), «morí de dol en lo *carçre*» (336); però en una ocasió és usat en femení: «seràs emancipat a la pus dura e tenebrosa *carçre*

32. Les dades de Coromines (*DECat*, III, 935) es corresponen generalment amb aquesta distribució. Així, Coromines diu que avui *fel* és femení en valencià i en alguerés, masculí en català central i menorquí, i a Mallorca han conviscut històricament els dos gèneres.

33. Cf. el francés antic *planet* 'planète, étoile, destin', masculí (Godefroy 1982: VI, 199), si bé el femení *planète* s'hi documenta ja des del segle XII (Rey 1992: 1539).

d'infern» (285). Segons Coromines (*DECat*, II, 568; *DCECH*, I, 862), en català antic es trobaven ambdós gèneres, el masculí del llatí clàssic, i el femení, que era el predominant en castellà (*càrcel*), en occità antic (*cárcer*) i en francés antic (*chartre*); amb tot, Coromines assigna una preferència en català medieval al masculí. Aquest sembla que era el gènere predominant al segle XV. Així, és el que es troba en sant Vicent Ferrer, Felip de Malla, el *Tirant lo Blanch*, *lo Passi en cobles*, la *Vida de Santa Caterina de Sena* de Miquel Peres (cf. CICA), en les *Trobes en laors de la Verge Maria* (1474) (DTA), en les proses mitològiques de Roís de Corella (Martos 2001: 196, 255, 278), en Isabel de Villena (Alemany *et alii* 1996) i en Ausiàs March (DBT).

En el femení de *déu*, *déus* (llatí DEUS, -UM) predomina en el *Curial* la forma llatinitzant *dea* (23 casos) (268, 289, 290, 293, 295, 296, 299, 336, 348, 349, 368, 370, 371, 372, 381), coincident amb l'italià *dèa*, si bé també apareix *deessa* (8 casos) (72, 285, 289, 290, 293, 295, 349, 371). La forma *dea* es troba també en el *Dotzè del Crestià* d'Eiximenis, en les *Trobes en laors de la Verge Maria* (1474) (DTA), i ja al segle XVI, en el *Llibre de les grandeses de Tarragona* de Lluís Pons d'Icard. Amb tot, al segle XV sembla més freqüent el femení *deessa*,[34] que apareix en el *Tirant lo Blanc*, en l'*Epistolari de la València medieval*, en *Lo Somni de Johan Johan* (CICA), en Jaume Roig (*DECat*, III, 112), en Ausiàs March (DBT), en el *Liber elegantiarum* (DTA), en les proses mitològiques de Roís de Corella (cf. Martos 2001: 220, 240), i, alternant amb *dea*, en el *Dotzè del Crestià* i en les *Trobes en laors de la Verge Maria*.

El substantiu *llum* (*lum*) en el *Curial* es documenta tres vegades en femení: «¿Què és de la *lum* dels meus ulls?» (112), «no exirets de la cambra ne consentirets que y sia messa *lum*» (142), «¿E com te tolguist la *lum* dels teus ulls?» (310), i una en masculí, aplicat a l'energia lumínica: «lo clar *llum* de sos raigs» (291). Procedent del llatí LUMEN, de gènere neutre, en català antic es recull en masculí i en femení. Coromines (*DECat*, V, 301) el documenta en masculí en Llull, en les *Vides de sants rosselloneses*, en Turmeda, en Eiximenis, i encara en autors i obres de la primera meitat del segle XV, com sant Vicent Ferrer i la traducció de l'*Excitatori de la pensa a Déu* de Bernat Oliver. El mateix autor constata que «a la fi de l'Edat Mitjana» ja s'hi havia imposat l'ús

34. En italià *pianeta* (i antigament també *planéta*) és masculí, si bé antigament també podia ser femení (Battaglia 1970-2000: XIII, 269). En occità antic *planeta*, actualment femení (Alibert 2002: 552), es documenta com a masculí i femení (LR, IV, 61, 264, 555, 568; Bartsch 1978: 174). En castellà antic *planeta* es va emprar com a femení, tant en l'accepció pròpia astronòmica com en l'accepció de 'destino' (*DCECH*, IV, 572; cf. CORDE), si bé també s'hi va fer servir en masculí, almenys des del segle segle XV (CORDE).

femení, en el sentit abstracte de 'claror, força física lumínica', conservant-se el masculí per a designar el 'cos que emet llum'. Altres textos confirmen que encara era masculí al segle XV. Així, és masculí en el *Memorial del pecador remut* de Felip de Malla: «Mas bé fuý yo per Déu il·luminada d'un clar *lum* natural, hoc e de un altre *lum* intel·lectual de vera prophecia», «la honor e lo *lum* de tota ta natura», en el *Sumari d'Espanya* (1475-1499): «E en lo primer dia manà ésser fet *lum* e, tantost, fon fet *lum*. E aquest *lum* és dit e appellat «dia» a tota speritual criatura» (CICA), en Ausiàs March: «la gran paor traurà·l *lum* los secrets / que al confés descuberts no seran» (BDT), i en la *Vita Christi* d'Isabel de Villena: «aquesta excel·lent filla vostra serà la lanterna qui portarà lo *lum* divinal per salvar tot lo món» (Alemany *et alii* 1996), on sembla designar, així mateix, l'energia lumínica, la claror. No així en l'*Spill*: «lo *llum* apagua he roses cull», i en les *Cartes triades dels Borja* (1494): «me parteixc ab quantes bèsties són vengudes ab los *llums* i ab carros [...]» (CICA), on el masculí *llum* ja designa només l'objecte que emet llum.

El substantiu *mar* és sempre femení en el *Curial*; per exemple: «déu de la *mar*» (284), «e fonch lançada en la *mar* de Xipre» (291), «de aquella lisa e blana *mar*» (307), tal com era habitual en català medieval (cf. *DECat*, V, 457; Martí i Castell 2002: 54).

Finalment, substantiu *art* es documenta en el *Curial* generalment en femení: «E, si tot Laquesis havia treballat en créxer la sua bellesa, yo us promet que Festa no fonch negligent ne remissa, ne fonch grossera, ans, ab tanta *art*, ab tant saber atquirit per lonch e treballós studi, mogué les mans» (183), «per rahó de aquella delectable sciència que és appellada música, [...] devengueren molt superbes e vanaglorioses, en tant que, menyspreant totes les altres persones expertes en aquella *art*» (267), «molt entès en tota *art* de medecina» (302), però també apareix en un cas en masculí: «e no·m fallirà altre *art* per acabar la mia dolorosa vida» (319). El gènere femení sembla ser el més habitual en aquest mot en català medieval, encara que també podia adoptar el masculí (cf. *DCVB*, *DECat*, CICA; Martí i Castell 1981: 70, Colón, Garcia 1987: 80).

5. CONCLUSIONS

Els principis de naturalitat morfològica poden ajudar-nos a entendre el procés de creació del plural en *-es* en els mots masculins acabats en *-s* en singular, i de l'extensió analògica de la desinència de plural masculí *-os* a tots els mots masculins acabats en *-s*.

Després de fer un repàs a l'evolució històrica del procés de desplaçament dels plurals en *-es* pels corresponents en *-os* en català a través de la bibliografia, ens centrem fonamentalment en la situació del segle xv, el menys estudiat en aquest sentit, quant al nombre de textos considerats. Així, hem tractat d'analitzar els possibles factors condicionants de la distribució dels plurals *-es* i *-os* al segle xv.

Hem comprovat que la vocal tònica *é* va afavorir, per la seua analogia de timbre, la *e* de la desinència *-es*. En contraposició, les vocals velars tòniques afavoriren la terminació *-os*, de manera que al segle xv són molt escassos els mots amb *ó* tònica que mantenen la terminació de plural masculí *-es*.

Es confirma el predomini dels plurals en *-os* al segle xv, el qual és més intens conforme avancen els anys. És pertinent, doncs, en la variació que ens ocupa el factor cronològic. També s'observen algunes diferències segons els textos, on, a més del condicionament cronològic, poden haver-hi implicats altres factors, com les preferències personals dels escrivans o el caire més o menys popular dels textos, però sempre en uns paràmetres de predomini creixent al segle xv de la desinència *-os*.

Es comprova al segle xv un manteniment millor de la desinència *-es* en determinats mots, com són els gentilicis, l'indefinit *diverses* o el substantiu *meses*, en els quals la tradició pogué jugar un paper gens negligible. A la primera meitat del segle xv s'observa que la desinència *-es* predomina encara en alguns mots, cosa que ocorre ja molt rarament a la segona meitat de la centúria.

La terminació *-es* degué veure's afavorida també pels contextos lingüístics dels mots: proximitat a altres substantius i adjectius acabats en *-es* en plural, més encara quan hi havia concordança sintàctica, a la desinència verbal *-en*, a altres mots amb *é* tònica, en contacte amb l'article plural *els*, amb les preposicions *de* i *per* o amb la conjunció *e*.

Confirmem la difusió al segle xv dels plurals en *-os* en els mots acabats en [š], minoritària en els textos de la primera meitat de la centúria del nostre corpus, com també en el *Curial*, però majoritària ja a la segona meitat del segle. Igualment, trobem els primers exemples, molt minoritaris, de la desinència *-os* en el plural dels mots acabats en [č] i en *-st* en el darrer quart del segle xv.

Hem tractat de contribuir a la datació del *Curial* tenint en compte la distribució en aquesta obra de les terminacions de plural *-es* i *-os* en els mots masculins, comparant aquests resultats amb els altres textos del segle xv. En aquest sentit, l'anàlisi contrastiva tendeix a confirmar la datació de la novel·la a mitjan segle xv, sobretot entre les dècades dels anys 40 i 50.

Quant al gènere, podem destacar la possible influència llatina en algunes formes del *Curial*, que va d'acord amb el classicisme de la novel·la (cf. Par 1928: 65; Ferrando 2007: 10-11), com pot ocórrer en l'ús del gènere femení en el substantiu *dot*, en la preferència pel masculí en *planeta*, o en el predomini de la forma femenina *dea* sobre *deessa*, que podria estar també en relació amb l'italià.[35] Així mateix, hi ha coincidència amb el llatí en la manca de moció de gènere en l'adjectiu *pobre*, com en els adjectius procedents dels participis de present i en els formats amb els sufixos cultes *-able* i *-ible*. En aquest apartat notem també l'ús d'algunes formes preferentment valencianes, o que es troben amb preferència en textos valencians medievals, com és el cas del substantiu *marjal*, del masculí *planeta*, del femení *fel* i fins i tot del femení *pobre*.[36]

Joaquim Martí Mestre
Universitat de València

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Alba, Isabel (1992) «Toponímia de Ludiente (Alt Millars)», *Societat d'Onomàstica. Butlletí interior*, 48, pp. 187-193.

ALDC = Veny, Joan & Lídia Pons (2001) *Atles Lingüístic del Domini Català*, vol. 1, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

Alemany, Rafael *et alii* (1996) *Concordança de la* Vita Christi *d'Isabel de Villena*, Alacant, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana.

Alibert, Louis (2002) *Dictionnaire occitan-français*, Toulouse, Institut d'Etudes Occitanes.

Altisent, Joan B. (1925) «Llibre apel·lat «Speculum Prioris» de la confraria de Sant Salvador de la Seu de Lleyda (1483)», *Analecta Sacra Tarraconensia*, 1, pp. 353-380.

Aramon i Serra, Ramon, ed. (1930-1933) *Curial e Güelfa*, Barcelona, Barcino.

35. Coromines (*DECat*, III, 112) recull *deessa* ja des del segle XIII.

36. Sobre el possible origen valencià de l'autor del *Curial e Güelfa*, vegeu Colón (1987) i Ferrando (1980: 57, 63-64, 101-104; 2007: 19-26). Vegeu també Martí Mestre (en premsa) sobre les característiques occidentals del vocalisme de la novel·la.

Badia, Lola (1993) *Tradició i modernitat als segles XIV i XV. Estudis de cultura literària i lectures d'Ausiàs March*, València / Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Badia i Margarit, Antoni M. (1981) *Gramàtica històrica catalana*, València, Edicions 3 i 4.

Bartsch, Karl (1978) *Chrestomathie provençale accompagnée d'une grammaire et d'un glossaire*, Raphèle-lès-Arles, Marcel Petit. [D'après la 2e édition de 1868 augmentée et refondue entièrement.]

Battaglia, Salvatore (1970-2000) *Grande dizionario della lingua italiana*, Torí, Unione Tipografico, 21 vols.

Bergh, Åke (1937) *La déclinaison des mots à radical en* s *en provençal et en catalan*, Göteborg, Elanders Boktryckeri Aktiebolag.

BDT = Ausiàs March, *Poesies. Banc de dades textual en DBT* (2005). [Adaptació del text de Joan Santanach i Suñol; adaptació del programa de Joan Torruella, Barcelona, Barcino.]

Bruguera, Jordi, ed. (1991) *Llibre dels fets del rei En Jaume*, Barcelona, Barcino.

Casanova, Emili (1983) «Sobre la moció de gènere dels adjectius de la 3ª declinació llatina en català», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 59, pp. 243-264.

— (1985) «Sobre la moció de gènere en català medieval: el cas dels sufixos adjectivals cultes -abilis, -ibilis», dins *Actes du XVIIème Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes*, vol. 3, Aix-en-Provence, Université de Provence, pp. 121-133.

CICA = Torruella, Joan, dir. (2007) *Corpus Informatitzat del Català Antic* .

Colón, Germà (1987) *Problemes de la llengua a València i als seus voltants*, València, Universitat de València.

Colón, Germà & Arcadi Garcia, eds. (1987) *Llibre del Consolat de Mar. Estudi filològic i índexs*, amb la col·laboració de Beatrice Schmid, Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajuana.

CORDE = Real Academia Española (2007) *Corpus diacrónico del español.* [Banc de dades en línea, <http://www.rae.es>.]

Coromines, Joan (1983) *Lleures i converses d'un filòleg*, Barcelona, Club Editor.

DCECH = Coromines, Joan, amb la col·laboració de José A. Pascual (2000-2002) *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, Madrid, Gredos, 6 vols.

DECat = Coromines, Joan (1980-2001) *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, Barcelona, Curial, 10 vols.

Diéguez Seguí, M. Àngels (2001) *El Llibre de Cort de Justícia de València (1279-1321)*, Alacant/Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Diccionari Aguiló (1915-1934) Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

Domingo, Dolors (1997) *Pergamins de privilegis de la ciutat de Balaguer*, Lleida, Edicions de la Universitat de Lleida.

DTA = *Diccionari Forma-Lema de Textos Antics* (2007). [Eina de consulta impulsada per la Fundació Lluís Carulla i la Universitat de Barcelona.]

Duarte i Montserrat, Carles (1991) «La llenga del manuscrit de 1272 del Llibre de les Costums de Tortosa», *Revista de Llengua i Dret*, 16, pp. 7-56.

Endize = *Endize de bocables de l'aragonés seguntes os repertorios lesicos de lugars y redoladas de l'Alto Aragón*, enfilador Francho Nagore, Osca, Instituto de Estudios Altoaragoneses, 1999, 4 vols.

Escobedo, Antonio (2003) *Vocabulario almeriense*, Almería, Universidad de Almería.

Faluba, Kálmán (1980) «De nou sobre els plurals en *-os* del catala», en *Miscel·lània Aramon i Serra*, ii, Barcelona, Curial, pp. 179-187.

Farreny i Sistac, M. Dolors (1986) *Processos de crims del segle XV a Lleida: transcripció i estudi lingüístic*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs.

Ferrando, Antoni (1980) *Consciència idiomàtica i nacional dels valencians*, València, Universitat de València.

— (2007) *Curial e Güelfa. Introduction et édition*, Toulouse, Anacharsis.

Fouché, Pierre (1924) *Morphologie historique du Roussillonnais*, Toulouse, Privat.

Frago, Juan A. (1980) *Toponimia del Campo de Borja. Estudio lexicológico*, Zaragoza, Institución «Fernando el Católico».

— (1986) «Toponimia navarroaragonesa del Ebro (v): Yermos y pastizales», *Archivo de Filología Aragonesa*, 38, pp. 89-119.

Garcia Sempere, Marinela, ed. (2002) *Lo passi en cobles (1493): Estudi i edició*, Alacant/Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Gargallo, José Enrique (2004) *Habla y cultura popular en el Rincón de Ademuz*, Madrid, Centro Superior de Investigaciones Científicas.

Gilkison Mackenzie, Jean (1984) *A Lexicon of the 14th-Century Aragonese Manuscripts of Juan Fernández de Heredia*, Madison, Hispanic Seminary of Medieval Studies.

Gimeno, Francisco M. (1993) «Notes d'un paleògraf a propòsit del matritensis 9.750 de la Biblioteca Nacional (*Curial e Güelfa*)», *Caplletra*, 15, pp. 75-88.

Godefroy, Frédéric (1982) *Dictionnaire de l'ancienne langue française et de tous ses dialectes du IXe au XVe siècle*, Gèneve, Slatkine, 10 vols. [Réimpression de l'édition de Paris, 1891-1902.]

ICV = Institut Cartogràfic Valencià: CV 10. 639, 640, 668. Escala: 1/10.000, València. [Documents cartogràfics]

Iribarren, José María (1952) *Vocabulario navarro*, Pamplona Diputación Foral de Navarra.

Kilani-Schoch, Marianne (1988) *Introduction à la morphologie naturelle*, Berna, Peter Lang.

Kniazzeh, Charlotte S. Maneikis & Edward J. Neugaard (1977) *Vides de sants rosselloneses*, Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajuana.

Lespy, Vastin & Paul Raymond (1970) *Dictionnaire Béarnais ancien et moderne*. Genève, Slatkine Reprints, 2 vols. [Réimpression de l'édition de Montpellier, 1887.]

Levy, Emil (1991) *Petit dictionnaire provençal-français*, Raphèle-lès-Arles, Marcel Petit. [1ª edició 1909.]

Lladonosa, Josep (1970) *L'Estudi General de Lleida del 1430 al 1524*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

LR = Raynouard, François (1838-1844) *Lexique roman ou Dictionnaire de la langue des troubadours*, París, Chez Silvestre, Libraire.

Martí i Castell, Joan (1981) *El català medieval, la llengua de Ramon Llull*, Barcelona, Indesinenter.

— (2002) *Estudi lingüístic dels* Usatges *de Barcelona*, Barcelona, Curial / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Martí, Emili & Salvador Aparicio (1989) *El léxico de Anna*, Anna, Ajuntament d' Anna.

Martí Mestre, Joaquim (en premsa) «El vocalisme en el *Curial e Güelfa*».

Martorell, Francesc (1988) *Epistolari del segle XV. Recull de cartes privades*, Barcelona, Barcino.

Martos, Josep Lluís (2001) *Les proses mitològiques de Joan Roís de Corella. Edició crítica*, Alacant / Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Miralles i Monserrat, Joan (1984) *Un llibre de Cort Reial mallorquí del segle XIV (1357-60). Introducció, transcripció i estudi lingüístic*, Mallorca, Moll.

Mistral, Frédéric (1979) *Lou Tresor dóu Felibrige*, Raphèle-lès-Arles, Marcel Petit.

Molina Fernández, Patricio (1991) *Parablero murciano*, Múrcia, Ediciones Mediterráneo.

Moll, Francesc de B. (2006) *Gramàtica històrica catalana*, València, Publicacions de la Universitat de València.

Monzó Nogués, Andrés (1951) «El Mijares y el mijarense», *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, 19, pp. 41-65, 93-129 i 187-249.

Moran i Ocerinjauregui, Josep (1997) «Origen del plural dels noms acabats amb -s en singular», dins *Estudis de llengua i literatura en honor de Joan Veny*, vol. 1, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 311-327.

— (1998) *Cronicó de Perpinyà (segle XIII)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Nebot Calpe, Natividad (1991) *Toponimia del Alto Mijares y del Alto Palancia. Estudio etimológico*, Castelló, Diputació de Castelló

NTLLE = Real Academia Española, *Nuevo tesoro lexicográfico de la lengua española*, Madrid, Espasa.

OnCat = Coromines, Joan (1989-1999) *Onomasticon Cataloniae*, Barcelona, Curial, 8 vols.

Par, Anfòs (1928) *'Curial e Güelfa'. Notes lingüístiques y d'estil*, Barcelona, Balmes.

Pastor, Manuel & Jorge Hermosilla, «Valencianismes en la toponímia de la Hoya de Buñol», dins Joan F. Mateu i Emili Casanova (eds.), *Estudis de Toponímia Valenciana en honor de Vicenç M. Rosselló i Verger*, València, Denes, pp. 339-361

Penalba, Teresa & Andrés Navarro (1997) «Aproximación a la historia del habla de la Hoya de Buñol-Chiva», *Revista de Estudios Comarcales Hoya de Buñol-Chiva*, 2, pp. 35-58.

Perarnau, Josep (1992) «El manuscrit medieval del *Curial e Güelfa*», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 11, pp. 363-372.

Ponsoda, Joan J. (1996) *El català i l'aragonés en els inicis del Regne de València segons el Llibre de Cort de Justícia de Cocentaina (1269-1295)*, Alcoi, Marfil.

PSW = Levy, Emil (1894-1923) *Provenzalisches Supplement-Wörterbuch*, Leipzig, O.R. Reisland, 8 vols.

Rabella, Joan Anton (1998) *Un matrimoni desavingut i un gat metzinat. Procés criminal barceloní del segle XIV*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

Ramos, José M. (1927) *Fuero de Jaca (última redacción)*, Barcelona, Universidad de Barcelona.

Rasico, Philip D. (1993) *Estudis i documents de lingüística històrica catalana*, Barcelona, Curial.

Rey, Alain, dir. (1992) *Dictionnaire historique de la langue française*, París, Le Robert, 2 vols.

Rosselló Verger, Vicenç M. (1986) «La frontera lingüística del Caroig i la Canal de Navarrés a la llum de la toponímia», dins *Xé Col·loqui General de la Societat d'Onomàstica. 1er d'Onomàstica Valenciana*, València, Generalitat Valenciana, pp. 482-494.

Rubio Vela, Agustín (1998) *Epistolari de la València medieval (II)*, València / Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

— (2003) *Epistolari de la València medieval (I)*, València / Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat. [Segona edició.]

Sans i Travé, Josep Maria (1992) *Dietari o Llibre de Jornades (1411-1484) de Jaume Safont*, Barcelona, Fundació Noguera.

Schib, Gret (1977) *Vocabulari de sant Vicent Ferrer*, Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajuana.

Torres Fontes, Juan (1860) *Repartimiento de Murcia*, Madrid, Escuela de Estudios Medievales.

Tragó, Pere (1982) *Spill manifest de totes les coses del vescomdat de Castellbò*, a cura de Cebrià Baraut, La Seu d'Urgell, Societat Cultural Urgel·litana.

Tudón Presas, Rafael (1999) «Características del habla de la población [El Toro]», ICAP, núm. 8, pp. 174-179.

Veny, Joan (1993) *Dialectologia filològica*, Barcelona, Curial / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Ysern, Josep-Antoni, ed. (2004) *Arnau de Lieja. Recull d'exemples i miracles ordenat per alfabet*, Barcelona, Barcino.

Monogràfic
«Societat, ideal i ficció a la literatura catalana medieval»
coordinat per Josep E. Rubio i Josep A. Ysern

Monogràfic en homenatge al prof. Albert G. Hauf i Valls

SOCIETAT, IDEAL I FICCIÓ A LA LITERATURA CATALANA MEDIEVAL

La literatura —o allò que nosaltres modernament acostumem a considerar com a tal— acompleix en cada època la funció, entre altres, de ser testimoni dels ideals, dels mites, de les aspiracions que d'acord amb els valors del moment conformen un discurs que es mostra com un espill davant la societat. Aquesta relació especular entre la ficció i la realitat social produeix reflexos interessants que sovint poden confondre tant el crític literari com l'historiador, perquè la imatge que ens ofereix el text conté tant de realitat com de reflexió —somniada, mitificada, idealitzada— sobre aqueixa realitat.

En la construcció literària d'una imatge de la societat o de la història els gèneres interactuen i acaben per remetre els uns als altres. Aquest fenomen d'interacció és ben conegut pel que fa a les cròniques historiogràfiques i a la novel·la de cavalleries. Les primeres esdevenen subtilment font de materials narratius per a les segones, i aquestes s'alcen sovint com a paracrònica d'una realitat històrica altra, que se superposa en l'imaginari a la real i la corregeix. *Tirant lo Blanc* n'és un exemple paradigmàtic. La caiguda de Constantinoble, fet històric, passa a ser en la novel·la la narració de la història de la salvació de la segona Roma, salvació operada per un heroi èpic l'actuació del qual s'inspira en la dels protagonistes de les gestes històriques contades en les cròniques. D'un dels protagonistes d'aquestes històries tracta la contribució del professor Xavier Renedo, i en concret, de la presència d'elements mítics extrets d'altres narracions en l'episodi de la batalla final per la presa de la ciutat de Mallorca el 31 de desembre de 1229. Data històrica, fet històric, en la presentació del qual intervé l'element mític —l'ajut sobrenatural de sant Jordi a l'exèrcit cristià: l'hagiografia interfereix ací en el

gènere cronístic— que treu l'esdeveniment de la dinàmica històrica i li aporta un to modèlic atemporal. L'estudi de Renedo analitza exhaustivament el sentit de la ficció en la història i treu conseqüències importantíssimes d'aquest episodi pel que fa a la visió del rei Jaume I de la societat cristiana i de la relació amb l'Islam: la visió pròpia d'un rei croat.

L'Islam com a presència real, històrica, però també —per això— somiada, idealitzada, en la literatura tardomedieval. En aquest aspecte incideixen dues més de les contribucions d'aquest monogràfic: la dels professors Vicent Martines i Joan Miquel Ribera. El primer tracta del *Tirant lo Blanc* com a ficció narrativa que dibuixa (i podem prendre el verb en sentit literàriament literal!) imatges de la societat del moment, imatges dels usos i costums de la noblesa i, especialment, de la ciutat de Constantinoble, referent mític de l'orient europeu que, en el moment de ser escrita la novel·la, ha passat a l'òrbita de l'enemic, de l'altre: del musulmà. El professor Martines ens presenta aquestes imatges davant els ulls amb tota la seua plasticitat: les imatges que serien en la ment del lector del *Tirant* al segle XV. Pel que fa a l'article del professor Ribera, toca igualment la representació imaginada de l'altre en la narrativa medieval, especialment d'aquell altre enemic tradicional que en el *Jacob Xalabín* passa a ser l'heroi positiu, en un canvi de perspectiva únic en les lletres catalanes medievals. La societat del moment es pensa en oposició a l'altre, llunyà, estrany, exòtic alhora que present en la immediatesa dels textos. Obres com el *Viatge al Purgatori* de Ramon de Perellós plantegen igualment la mitificació literària d'una certa imatge de l'alteritat que, en aquest cas, té de nou ressons èpics i d'aventura cortesa.

Finalment, els dos estudis que resten tracten de la imatge de la societat medieval des d'una altra perspectiva oposada a l'anterior, però igualment mostradora d'un ideal que recorre a la ficció i a la imaginació per a construir aqueixa imatge. No és l'enemic extern, el de l'altre costat de la frontera, o l'alteritat que està lluny geogràficament però present en l'imaginari occidental, el que preocupa a Francesc Eiximenis i a Ramon Llull en els textos que estudien els professors Gian Luca Potestà i Fernando Domínguez Reboiras, sinó el dibuix d'una societat cristiana ideal ara i ací, a la Corona d'Aragó de la baixa Edat Mitjana. Gian Luca Potestà, un dels majors experts en literatura profètica medieval, exposa les bases teòriques que en el *Dotzè* de *Lo Crestià* construeixen la ciutat cristiana ideal. Es tracta d'un estudi important per veure en una visió panoràmica tots els elements que contribueixen a aquesta construcció, i que normalment es presenten dispersos, deslligats els uns dels altres. Pel que fa a l'article

del professor Domínguez, mostra com la ficció narrativa del *Llibre de meravelles* lullià es converteix en instrument literari d'actuació efectiva sobre la societat real, amb intenció reformadora, a partir de la lectura de la novel·la com un manual per a ús de predicadors, lectura novedosa que ofereix una perspectiva totalment diferent al tractament habitual del *Fèlix*.

Cinc contribucions doncs escrites per especialistes de gran prestigi i que mostren com, des de dos punts de vista diferents però complementaris —el dels valors cavallerescs i cortesans d'una banda i el dels morals i eclesiàstics d'una altra—, es dibuixa una visió de la societat real i ideal, present i absent, en la literatura catalana medieval. L'ús de la ficció té un paper destacat en aquest aprofitament del mite en la construcció d'un ideal que vol suplantar la realitat, malgrat que fent servir imatges reals (*Tirant*), o actuar-hi per a canviar-la (*Fèlix*). Personatges viatgers i aventurers tots dos, com els de les narracions breus estudiades per Joan Miquel Ribera, i que encarnen uns models encara apassionants per als lectors.

Hem d'agrair la resposta positiva dels autors dels articles, que van reaccionar a la crida dels coordinadors del monogràfic amb l'entusiasme propi dels amics. Volem doncs expressar-los el nostre agraïment i, amb el seu permís, dedicar aquest monogràfic al mestre que tant ens ha ensenyat sobre la societat, la ficció i les imatges pictòriques o somiades dels llibres medievals: Albert Hauf. Que aquest siga el moment de rebre homenatges i reconeixements no significa que acabe el seu mestratge ni la seua tasca, ni docent ni investigadora. Ni tampoc que no fos digne, abans, de rebre igual reconeixement. Però ja se sap que *omnia tempus habent*...

Josep E. Rubio Albarracín
UVEG/IIFV
Josep A. Ysern Lagarda
UNED

FERNANDO DOMÍNGUEZ REBOIRAS

UNA LECTURA DEL *LLIBRE DE MERAVELLES* COMO *ARS PRAEDICANDI*

1. LAS *ARTES PRAEDICANDI* DE RAMON LLULL

Cuando hace unos cien años se comenzó a catalogar sistemáticamente el legado manuscrito medieval esparcido por las bibliotecas europeas salió a relucir un hecho inapelable: la mayoría de los manuscritos medievales no contienen obras de gran peso teológico, filosófico o científico, una gran parte de ese material son devocionales, sermones y ayudas para el predicador. Este hecho no debería extrañar al historiador de la cultura pues en cualquier época o espacio geográfico no se puede esperar que la producción científica supere en cantidad al resto de los testimonios literarios. La toma de conciencia de este hecho es, sin embargo, importante para aprender a valorar la importancia de este filón para la comprensión de las manifestaciones vitales de los siglos medievales.[1] El hecho de que el sermón era predicado al pueblo en su «patria lengua» lo hace un capítulo importante en la formación de las lenguas vernáculas y es, consecuentemente, uno de los aspectos fundamentales con que se ha de enfrentar el estudioso de la historia de la lengua y literatura. De hecho no es casualidad que los testimonios más antiguos en lengua vernácula suelen ser homilías, sermones o anotaciones piadosas.

1. «Una preghiera da nulla in fondo a un codice, un "essempio", un sermone, una lettera di devozione, non hanno più nulla da invidiare a una parete di monastero del Mille, a una volta dipinta nel Duecento, a un'ala di chiesa diruta e remota» (Di Luca 1954: XVIII). Para una orientación bibliográfica y temática sobre la predicación en la Edad Media véase sobre todo el volumen editado por Kienzle (2000).

Caplletra 43 (Tardor 2007), pp. 131-160

En todo caso hablar hoy de predicación en la Edad Media ya no es una cuestión periférica y secundaria. Así también en la voluminosa y hermética obra de Ramon Llull la predicación es un tema central y puede ser incluso una puerta nada despreciable para penetrar en la inmensa y monolítica estructura de su pensamiento. Más que un tema central pudiera decirse que la concepción que Ramon Llull tiene del oficio de la predicación es un reflejo de su filosofía y también cumplido ejemplo de como él entendía la aplicación de sus principios artísticos a las ciencias y necesidades espirituales de su tiempo.

Quien conozca, aunque sólo sea superficialmente, la vida y la obra de Ramon Llull sabe que todos sus planes y afanes se pueden reducir a un esfuerzo de comunicar y difundir sus ideas. De ahí la importancia de toda manifestación que tenga mediata o inmediata relación con ese esfuerzo. Se ha dicho que Llull más que un pensador fue un propagandista.[2] En verdad se puede decir que Ramon pasó la vida en la tensión continua de un agente publicitario buscando nuevas formas y programas para la venta de sus productos. Si muchas de sus ideas se repiten y machacan en similares fórmulas, si va cambiando y simplificando su tinglado artístico, es precisamente porque va cambiando y adaptando su ideario a destinatarios siempre nuevos, buscando la adhesión de nuevos auditorios o porque cree que refundiendo una y otra vez sus ideas podrían encontrar sus obras mayor aceptación. Llull se define a sí mismo como un loco luchador en solitario que intenta hacer descubrir a los cristianos un mandamiento que a él le parece obvio: comunicar, dar publicidad, mostrar patentemente la verdad de la fe única y verdadera a los no cristianos. Es pues natural que Llull hubiera de tratar el tema de la predicación con especial cuidado y dedicación. Las reflexiones y aportaciones de Llull a este complejo tema se han de entender dentro del contexto medieval y del especial interés que él ponía en reformar o adaptar la retórica cristiana a los postulados de su nuevo método o *Ars*.[3]

2. «Ramón Llull está en los antípodas del teórico puro, cuyo ideal es una filosofía autónoma y, para decirlo en frase de Husserl, sin presupuestos. Más que un pensador es un propagandista y un hombre de acción» (Colomer 1964: 19). «No hem d'oblidar que Ramon Llull no tingué la intenció d'esser home de lletres, sinó que el guiava un propósit d'eficàcia en la difusió del seu pensament i més afany posava en publicar que en escriure» (Rubió 1954: 308).

3. Sobre la predicación en Ramon Llull pueden consultarse las introducciones a ROL III (*Liber de praedicatione*), XV (*Summa sermonum*) y XVIII (*Ars abbreviata praedicandi*). Además de la introducción a NEORL I (*Llibre de virtuts i de pecats*). Véase también el trabajo de Domínguez (1992).

Aunque se puede observar una cierta evolución en las ideas lulianas sobre la predicación existe, sin duda, una unidad de criterio sobre esta temática. En el discurso luliano sobre la predicación se pueden observar ciertas llamativas peculiaridades, no sólo en cuanto a su tradición manuscrita sino también respecto a su estructura y contenido. Cuando Llull escribe sobre predicación, escribe originalmente en lengua vulgar. Esto quiere decir que aquello no está necesariamente dirigido al destinatario normal de las obras de este género. En efecto, las *artes praedicandi* se dirigían fundamental y exclusivamente a los miembros del clero regular o secular dedicado a la cura de almas del que se podía suponer un conocimiento más que elemental de la lengua latina. Sólo el *Liber de praedicatione* (ROL III-IV), un gran esfuerzo luliano para comunicar sus ideas parenéticas, está escrito en latín y dentro de las estructuras temáticas y formales de la cura pastoral, es decir, adaptado a las necesidades de tipo litúrgico pastoral eclesiástico como son el desarrollo del año litúrgico con sus prédicas dominicales y demás exigencias del santoral cristiano. No es extraño que a la hora de determinar su destinatario haya que poner en duda si la obra luliana dedicada a la retórica sacra está dirigida al estamento clerical, pues, en general, no existe en ella la menor concesión o referencia a las necesidades pastorales del entorno de las que no podía prescindir ninguna de las obras medievales de este género. Sigue en pie la hipótesis formulada ya en la introducción al ROL XV (pp. XX-XXI) de que, al menos sus últimas obras homiléticas, están dirigidas a grupos de laicos interesados en la educación del pueblo cristiano por encima, no necesariamente en contra, de las estructuras clericales vigentes. [4]

Seguramente Ramon Llull no ha predicado sermón alguno desde el púlpito de una iglesia. Su preocupación por la predicación se agudizó en el momento que, armado de un permiso de predicar en los templos de judíos y musulmanes en Mallorca, se hubo de plantear el modo y manera de la misma.[5] Probablemente de esa exigencia nace el *Dictat de Ramon*, el *Coment del Dictat* y la *Aplicació del Art general*. La literatura parenética luliana anterior y posterior nunca fue pensada para la predicación directa, sino que es un planteamiento de los principios del *Arte* de cara a la predicación. Son, por decirlo así, manuales al alcance de los predicadores para aquellos que quisiesen desarrollar los postulados de su *Ars* y podrían ser reelaborados y ajustados a las pro-

4. C. Wittlin, en su edición de Llull (1982: 11), ve tambien los 182 sermones de la *Summa sermonum* «concebuts com una mena de catecisme per adoctrinar els sarraïns de Mallorca».

5. Cf. ROL XIX, pp. XV y 333-335.

pias necesidades pastorales. Es importante observar las peculiares características de estos escritos. Cuando Llull, en sus últimas obras dedicadas a la predicación, termina prescindiendo del esquema litúrgico y el tema bíblico, fundamental en la homilética cristiana, está claro que no se dirige predominantemente a los sacerdotes o representates jerárquicos de la cura de almas sino que pretende presentar una amplia visión de la predicación como comunicación general de cristiano a cristiano, o de cristiano a no cristiano, sin estructuras jerárquicas preconcebidas. Se puede suponer, pues, que la literatura parenética luliana se dirige a una capa más amplia de destinatarios.

Hemos de insistir en este aspecto fundamental y distintivo de la teoría luliana de la predicación porque explica su difícil puesta en práctica y su también difícil recep-ción en los medios eclesiásticos dedicados a la cura de almas a los que, en resumidas cuentas, toda *ars praedicandi* estaba destinada. El *ars praedicandi* luliano rompía los moldes de las *artes predicandi* medievales en su más genuina y duradera vitalidad. Llull piensa más allá de las estructuras institucionalizadas de actuación pastoral. Llull responde a otra vivencia y exigencia de la problemática espiritual y pretende ir directa e inmediatamente a las exigencias de base del pueblo cristiano, aclarar sus dudas de fe y fortalecer la doctrina moral sin pasar por el tamiz de las estructuras institucionalizadas tanto de la iglesia local como de las exigencias constantes del centralismo romano apoyadas por las ordenes mendicantes. Llull exige una actitud racional e ilustrada, no se trata de mover la voluntad de los fieles hacia la conversión sino la conversión a través del entendimiento. Exige que el predicador ayude al oyente a hacer uso de su inteligencia. No son pues estos sermones tanto una ayuda práctica para la predicación como un serio planteamiento teórico de la misma. En ellos se trasluce la imperiosa necesidad de mostrar que el *ars predicandi* es una ciencia, es decir, una fundamentación científica de los principios generales de la comunicación cristiana. El objetivo fundamental es la asimilación de los preceptos del arte de la oratoria tal y como él la entendía y su ejercicio práctico hacia una mejor de la comunicación de la palabra.

El nulo éxito de las *artes praedicandi* lulianas parece quedar demostrado en el hecho de la práctica inexistencia de ediciones antes de la publicación de las ROL. Los autores modernos apenas las mencionan y, si lo hacen, es para llamar la atención sobre el carácter accidental de las mismas dentro de la obra luliana.[6] C. Wittlin en su

6. Es sintomático que en el clásico estudio de Charland (1936) sobre las *Artes praedicandi* no se cita a Llull entre los autores de *Artes praedicandi* medievales. El mismo Pasqual (1778: 375) se limita a una breve descripción del contenido y Peers (1929: 314), hablando del *Liber de praedicatione* sólo dice «a treatise of more weight than

introducción a la edición catalana del *Ars abbreviata praedicandi* al hacer una descripción de las obras homiléticas lulianas supone justificada la débil difusión de su teoría.[7] Charles Faulhaber cree que el reducido éxito de la obra homilética luliana se debe simplemente a que su teoría era demasiado original. Así, después de afirmar que Llull es «el pensador más original de la España medieval en materia retórica, y tal vez de la Europa entera», añade que «fue quizás demasiado original, porque si bien sobreviven sus obras en un número extraordinario de manuscritos, es sin embargo muy difícil encontrar ejemplos de su utilización en la predicación medieval».[8] Esta afirmación del insigne romanista es un tanto paradójica pues, de un lado, reconoce la extraordinaria difusión de sus obras homiléticas y, por otro, no ve rastro alguno de su aplicación en la práctica. Un hecho indiscutible es, en todo caso, la enorme difusión de estas obras. No olvidemos que el *Liber de praedicatione* se encuentra en diecisiete manuscritos, el *Ars maior praedicationis* en cinco y el *Ars abbreuiata praedicandi* en veinte, y que ya A. Soria Flores hizo notar que no existe ninguna *ars praedicandi* o colección de sermones medieval que se conserve en un número tan elevado de manuscritos como las obras homiléticas lulianas.[9] En cuanto a las *artes praedicandi* que Th.-M. Charland enumeró y en parte publicó[10] de la que más manuscritos se conservan es la de Ps. Bonaventura (cinco) mientras que el resto han llegado en su mayoría hasta nosotros en uno o dos manuscritos. Hasta qué punto los consejos lulianos sobre predicación encontraron seguidores en la práctica es una cuestión difícil de dilucidar, pero parece seguro que los libros que contienen su teoría sobre predicación encontraron una divulgación extraordinaria. Incluso puede afirmarse que las *artes praedicandi* lulianas fueron, quizás, las más divulgadas de la Edad Media.

---

importance» para describirlo brevemente; la interesante y muy difundida *Ars abbreuiata praedicandi* la nombra sin comentario alguno en una nota a pie de página (*ibid*. 363).

7. Llull (1982). *De la Rhetorica nova* reconoce Wittlin, al menos, su originalidad: «Titllada per alguns d'absurda, i per altres d'idealista o genial, la *Rhetorica nova* de Ramon Llull és verament original» (Llull 1982: 8). Sobre la combinatoria que Llull propone en el *Liber de praedicatione* hace la siguiente jocosa observación: «[...] però quan en fa la pròpia lloança i assegura, ingènuament que la matèria predicable que el seu mètode pot generar és com un mar 'longum, latum et profundum' on el predicador podrà 'natare et navigare', ens surt un somriure per sota el nas i en vénen ganes d'afegir-hi, pel nostre compte, 'et naufragare'» (*ibid*. p. 10). Más explícito es Wittlin todavía al hablar del *Ars maior praedicationis*: «Avui ens costa molt de creure que aquest llibre hagi pogut assolir un gran èxit entre els predicadors medievals» (*ibid*. p. 12).

8. Cf. Faulhaber (1979: 34 y ss.).

9. ROL III, p. 130.

10. Cf. supra n. 6.

El discurso luliano sobre la predicación no se limita a las obras expresamente tematizadas. Existen de manera menos expresa aportaciones anteriores al tema que no es difícil espigar a lo largo de su obra, mucho antes del ya citado permiso real para predicar en las regiones de la Corona de Aragón.[11] En un artículo publicado en 1995 (Domínguez 1995) hemos intentado analizar la peculiar actitud de Ramon Llull frente al programa de cristianización de los frailes mendicantes, centrado éste en el entusiasmo por la predicación cuya primera intención era mover al cristiano a la penitencia institucionalizada en la confesión auricular y la consiguiente absolución por parte de un clérigo. Después de haber considerado los elementos que nos proporciona una lectura del *Blaquerna* hemos visto allí como el ideario luliano se distancia considerablemente de la concepción mendicante. Llull considera nuevos puntos de vista para una cristianización de las masas y compara sus ideales misioneros con el ideario o catálogo mendicante de virtudes hacia el que Llull guarda una cierta reserva. En su vehemente deseo de que todo el mundo comprenda sus planes de acción se sirve de una serie de elementos formales sacados de la normativa homilética en boga corrigiendo lo que él considera falso o fuera de lugar. Ya hemos apuntado en aquel artículo (Domínguez 1995: 379) que esta útil y provechosa lectura o excursión textual tiene su continuación en otras obras lulianas, especialmente en el *Fèlix* y en el *Arbor scientiae*. Aquí nos proponemos ampliar aquellas reflexiones fijándonos, sobre todo en textos de la primera de estas obras.[12]

2. LA «VIA DE VERITAT» DEL TÁRTARO LARGUS Y DE FÉLIX

Después del *Blaquerna* sigue en la biografía luliana un período largo de rigurosa y laboriosa revisión de su *Ars*. Será la redacción del *Ars demonstrativa* y una serie de obras complementarias. Sigue un viaje a Roma donde vuelve a utilizar el ficticio eremita Blaquerna para construir unos sermones sobre los artículos de la fe: el *Liber super*

11. Cf. supra nota 5.

12. Las citas del *Llibre de Meravelles* están tomadas de la edición de S. Galmés (Llull 1931-1934). La razón de no utilizar la más asequible y moderna de A. Bonner en OS se debe al simple hecho de que la notas para la lectura que aquí proponemos fueron hechas antes de la aparición de esa versión. Con ello justificamos también la falta de referencias a algunas interesantes aportaciones al tema aparecidas entretanto, como p. e. Ysern (1999) o Hauf (2002).

Psalmum Quicumque vult sive Liber Tartari et Christiani[13] narra como un tártaro acude a representantes de las tres religiones preguntando por la fe que profesan. El tártaro contesta con argumentos racionales a las explicaciones del judío, del moro y de un religioso cristiano. Este último que no se cree capacitado para explicar racionalmente las verdades de la fe cristiana le recomienda al ermitaño Blaquerna, de quien afirma ser la única persona capaz de dar respuesta cabal a sus dudas intelectuales. Llegado el tártaro al eremitorio de Blaquerna le ofrece éste una explicación de los artículos de la fe siguiendo frase por frase el *Symbolum Quicumque* también llamado *Symbolum Athanasianum* según su hipotético autor.[14] Cada uno de los capítulos termina con una pregunta del tártaro. La estructura de este libro es muy similar al *Fèlix* y en cierta manera se complementan. La diferencia fundamental radica en su contenido. El *Liber Tartari* es una exposición de aquello que se ha de creer de cara a los infieles mientras que el *Fèlix* es una exposición del modo de obrar que se sigue a la confesión de fe.[15]

Se muestra aquí ya aquella duplicidad de sentido del término predicación en Llull. De un lado, una predicación a los infieles que se centra en la demostración racional de los articulos de la fe a través de su *Ars* y que se desarrolla además en una larga serie de obras similares en forma y contenido que tratan de los artículos de la fe o de la trinidad y encarnación. De otro lado, la predicación dirigida al pueblo cristiano que se centra en la moral demostrada racionalmente. La primera forma de predicación *ad extra* la llama Llull «mostrar via de veritat als infeels»[16] y asoma en el *Blaquerna* y en el *Fèlix*, entre otros momentos, a través del famoso apelativo «precurador dels infeels» que Llull se da a si mismo. En esa expresión se incluye una censura a la falta de visión universal del estamento clerical. Llull en el *Fèlix* define expresamente esta forma de predicación:

13. El texto está editado en MOG IV, Int. V.

14. Sobre el 'Símbolo *Quicumque*' y la historia de su interpretación en la Edad Media cf. el trabajo de K. Reinhardt (1977), especialmente pp. 29-46.

15. Es importante notar que también Roger Bacon en su *Opus maius* (1266/1267), y precisamente en la séptima parte de esta obra dedicada a la filosofía moral (Bacon 1964: 374), distingue un «modus praedicationis» dirigido al pueblo cristiano y la «persuasio fidei» reservada a los infieles, pero curiosamente, como Llull, sólo a aquellos infieles «industrii et apti ad sapientiam»; a estos había que predicar apelando a la «ratio». Que Llull no veía los artículos de la fe como tema de predicación popular queda también claro en la distribución de la materia de la *Summa sermonum* que a pesar de adaptarse a la temática homilética exigida por concilios y sínodos prescinde de los artículos de la fe. Cf. ROL XV, introd. y texto.

16. *Llibre de meravelles*, cap. 72 (III, 167); cf. también *Blaquerna* cap. 44, 2 y en el cap. 45, 3 en donde se llama a los predicadores de infieles «devots mostradors».

> Anava per aquell palau .i. hom qui s'era fet precurador dels infeels com venguessen a via saludable... Aquell hom cridava e mostrava la manera per la qual hom poria dar conexença de veritat a aquells que són en error; la qual manera és en la *Art demostrativa* e en lo *Libre dels Articles*.[17]

La segunda forma de predicación es una predicación *ad intra*, es decir, de cara a los cristianos. Mientras la primera se relacionaba directamente con la demostración de los artículos de la fe, se centra la segunda en las virtudes y los vicios. En ella pretende Llull corregir las *artes predicandi* en boga y fundamentar una divulgación de su *Arte* dentro de la cristiandad.

Está claro que estas dos formas de predicar no se excluyen:

> E qui és en orden d'apòstol, no deu dubtar mort, e deu anar mostrar la via saludable als infeels qui són en error; e als crestians qui són en peccat deu dar doctrina de santa vida, per obra e per preïcació... Nós havem sperança en Déu que ell tremeta hòmens de santa vida en lo món, los quals sien de la orda dels apòstols, e que aquells hagen sciències e langatge hon sàpien preïcar e convertir los infaels per ajuda de Déu, e als crestians donen bon exempli per vida e per santes paraules.[18]

Este *Llibre de maravelles* lo escribe Llull al final de un largo proceso de trabajo «artístico» pensando ya en los círculos intelectuales de Roma y París. En el tiempo que media entre el *Blaquerna* y el *Fèlix* adquiere Llull con toda seguridad una visión más amplia del estado de la cristiandad gracias a un contacto más directo con dos de las instituciones más características del orbe cristiano: el pontificado romano, centro eclesiástico de poder, y la Universidad de París, centro intelectual por excelencia. La vida de Llull que hasta el momento se había centrado en el Mediterráneo adquiere una perspectiva más universal. Se nota en Llull una toma de conciencia más viva de la situación real de la cristiandad occidental. De ahí aquella constante y reiterada llamada a un hecho evidente que a fuerza de recorrer mundo se le hace más patente y real: en este mundo los hombres que siguen el orden querido por Dios son una impresionante

17. *Llibre de meravelles*, cap. 30 (II, 46).

18. Este texto introductorio al libro VII: De les bèsties en el *Libre de meravelles* se viene interpretando sobre todo en relación a la llamada «orden de los apóstoles» y las simpatías de Llull hacia ellos. Aquí nos interesa hacer notar la visión luliana del verdadero apóstol que no sólo ha de preocuparse de la grey cristiana sino de los infieles. Que los primeros apóstoles y los primeros tiempos de la Iglesia son el punto de referencia ejemplar para este tipo completo de apostolado queda claro al final del *Blaquerna* y al principio del *Fèlix* («No es la farvor ni la devoció que ésser solia en lo temps dels apòstols e dels màrtirs») donde se habla de estos primeros tiempos sin referencia alguna a movimientos apostólicos contemporáneos.

minoría. Éste será el estribillo de todos los capítulos de la novela y Félix, que tiene por oficio maravillarse, encontrará en este sorprendente hecho el motivo fundamental de su extrañeza y la razón primera de las incisivas preguntas a sus sabios interlocutores. Ya en el prólogo afirma programáticamente la cuestión fundamental del libro:

> En tristícia e en languiment stava un home en stranya terra. Fortment se meravellava de les gents de aquest món, com tan poch conoxien e amaven Déu... e pochs són los hòmens que són en la fi a la qual nostro senyor Déus los ha creats.[19]

A lo largo del libro se repite este pensamiento como un estribillo: «veges quants són los infaels, e tan pochs los cathòlics».[20]

El *Fèlix* puede considerarse, pues, como una clara toma de conciencia de la situación del mundo y por tanto no es extraño encontrar a cada paso una llamada de atención a los aspectos negativos de aquella sociedad humana y cristiana que Llull ve sorprendente y paradójicamente enmarcada en un ordenamiento natural perfecto. Se entiende así que han de estar presentes en este libro todos aquellos elementos del ideario luliano que se dirigen a corregir esa situación negativa de la cristiandad y que ya hemos visto expresados en el *Blaquerna*. En esta última obra se analizaba la sociedad cristiana a través de sus diferentes estamentos. Esta quíntuple división estamental servía de engranaje para una propuesta luliana general basada en un esquema moral centrado en la figura v del Arte, es decir, la combinatoria de virtudes y vicios. En el *Fèlix* encontramos la misma intención reformadora dentro del mismo ideario moral pero más universalizada y centrada en sus elementos esenciales.[21] Se habla aquí del

19. I, 25-26.

20. Cap. 63 (III, 109). Véase como breve muestrario: cap. 45 («són molts més hòmens qui no·l amen ni·l conexen...»), cap. 48 («com sie cosa que més sien en lo món que són en estament de dampnació que en estament de salvació...»), cap. 61 («més homens són mals que bons»), cap. 65 («e per .i. hom qui sia en via de salvació per karitat, ne són .m. qui són en via de dempnació per crueldat»). Es interesante hacer notar que Roger Bacon (1912: 62), parte del mismo supuesto, es decir, que «totus igitur mundus est in statu damnationis» (cf. Bigalli 1971: 89 y ss., y Forni 1980-81: 330). La conciencia de la pequeñez del mundo cristiano —«pauci sunt christiani»— frente al resto del mundo sometido a otras religiones comienza a perfilarse en el horizonte teológico y a preocupar teóricamente no a teólogos metidos en la tahona de las letras escolásticas sino a personajes preocupados por una reforma radical y casi siempre habitantes de la periferia de la cristiandad. A estos no sólo les preocupa el número mayor de infieles frente al de bautizados sino como entre éstos son pocos los que siguen las consecuencias prácticas de su fe.

21. «Tot aquest món és quaix en treballs e en guerres, e molts hòmens ha per lo mon que són enemics de virtuts e amadors de vicis [...]» (cap. 3: I, 46). A continuación da un conciso y claro resumen de su concepción

hombre en general y se prescinde del guión estamental aunque estén presentes laicos y clérigos en numerosas alusiones y ejemplos. La intención final del *Blaquerna* en el que toda la vida viene a culminarse en la oración y en la contemplación también se repite en el *Fèlix*:

> Oració és mijà per lo qual les virtuts de Déu influeixen lur semblança en les virtuts de hom, ço és a saber, que con hom devotament e ab vera entenció contempla Déu, adonchs sa bonea influeix, en la bonea de hom, sa semblança en ço que aquell hom és bo per la oració que fa contemplant Déu...»[22]

Entre las dos novelas de Ramon Llull hay, sin embargo, importantes diferencias.[23] Sobre todo en la articulación narrativa del material didáctico que queda en esta segunda obra reducido a la mínima expresión. Todo gira aquí también en torno a un protagonista, pero Félix no tiene dentro de la narración el desarrollo épico de Blaquerna. Félix es sólo un aprendiz mientras Blaquerna es un maestro. Los temas didácticos son planteados en un juego de preguntas y respuestas en la que se engarzan de ocho a doce *exempla* por capítulo. Estos personajes interlocutores de Félix hablan siempre por semejanzas, permanecen anónimos y pasan fugazmente sin meterse en una relación cordial con el protagonista. Todo queda enmarcado en un plano puramente intelectual.

de la moral que es digna de tener en cuenta pues rara vez en el *Fèlix* se da fuera de la dialéctica de los ejemplos una fundamentación teórica tan expresa: «Tot hom ha alcuna semblança a Déu, car tot hom és bo en quant és creatura e en quant és ab enteniment e ab volentat; e la bonesa que ha és semblant a la bonesa de Déu, per ço cor la bonesa, qui és Déu, ha posada semblança de si mateixa en lo enteniment e en la volentat del hom. E car hom ha alcuna semblança de Déu, ha per natura que am e conega son semblant, ço és Déu; mas cor hom no sap ni vol usar sàviament de la semblança que ha de Déu, fa contra sa mateixa semblança e contra la semblança de son Déu; hon per açò vol quescun home ésser déu: con fa contra Déu. Donchs, la desordonança dels hòmens qui no àman .i. déu fa ésser lo món en treball e en desordonament e en error...» (*ibid*: I, 47).

22. Cap. 105: IV, 206-207.

23. Sobre la estructura de esta obra y sus diferencias con el *Blaquerna* véase la introducción de M. Batllori en la edición de las OE I, p. 311. Es curioso que el franciscano Wadding, en su catálogo luliano, coloque al *Fèlix* en la sección de «libri quodlibetales seu variarum rerum», I. Salzinger lo pone entre los «libri speculativi» y el P. Pasqual lo incluye correctamente entre los «libri morales». En la *Histoire Littéraire de la France* (Littré, Hauréau 1885: vol. 29, p. 345 y ss.) se habla de un «roman à tiroirs» que no tiene interés alguno y que además de estar escrito con «incohérence» este libro «devrait s'appeler, plutôt que livre des merveilles, livre des émerveillements ou des étonnements». Cf. la introducción a la traducción inglesa de A. Bonner, SW II, pp. 649-658 y las observaciones de J. Molas en la introducción a Llull (1980). Gayà (1980a: 49-69) dice que el *Fèlix* «resume con rigurosa fidelidad el contenido del *Ars* de Ramon Llull».

Como el *Blaquerna* tiene el *Fèlix* una clara estructura homilética. Los capítulos del *Fèlix*, como aquellos del *Blaquerna*, pueden considerarse unidades didácticas predicables. El *Fèlix* es, pues, igual que el *Blaquerna* un sermonario donde se reúnen una serie de temas de predicación ordenados según la *scala creaturarum* con dos capítulos superpuestos sobre el paraíso y el infierno y un capítulo sobre los metales que se introduce curiosamente entre las plantas y los animales. El ordenamiento de los seres no sigue un orden lógico, lo cual indica que las pretensiones de Llull al organizar el material según la escala de los seres tenía un objetivo meramente práctico sin pretensiones teóricas.[24] No es aquí el lugar para tratar de las posibles fuentes de esta obra.[25] En todo caso se trata aquí de un nuevo intento luliano de divulgar su ideario moral de una manera popular.

También como en el *Blaquerna* el discurso del *Fèlix* se desarrolla a través de la combinatoria de virtudes y vicios. En cada capítulo sale a relucir esta concepción luliana de la moral.[26] Cuando se habla de la estructura del *Llibre de meravelles* se insiste en el carácter enciclopédico de la obra.[27] El fin primordial no es, sin embargo, ofrecer la fundamentación de un saber universal sobre las criaturas, como intentará más tarde en el *Arbor scientiae*, sino mostrar cómo todo el universo funciona según un orden «natural» perfecto frente al desorden «moral» caótico e irracional que el hombre impone

24. Cf. Bonner, SW II, p. 650 y el allí citado artículo de Gayà (1980), especialmente p. 66.

25. Esta cuestión se viene planteando sobre todo de cara al libro VII: *Llibre de les bèsties*. (cf. Colom 1970 —especialment p. 170—; Bonner, p. 653 y Molas (Llull 1980: II)).

26. No creo necesario probar este aserto recurriendo los capítulos del *Fèlix* como ya hemos hecho hablando del *Blaquerna* (Domínguez 1995). Algunos importantes textos sobre el tema son: el largo cap. 7 donde Blaquerna le explica a la doncella la doctrina sobre vicios y virtudes; en el cap. 46 (III, 28): «en Déu és bonesa, granesa, eternitat, poder, e ha moltes virtuts; e per ço que les semblances de ses virtuts fossen vistes, hoïdes, tocades, féu a hom ulls, nas, mans, orelles, bocha...»; en el cap. 112 (IV, 249) «Déus influeix semblances de ses virtuts en hom, e a vegades se sdevé que hom eleig elcunes de aquelles semblances e lexa les altres...»; etc. La importancia de las virtudes en la argumentación del *Fèlix* es evidente. Cf. en este contexto S. Trías Mercant (1969, 1970), quien corrige acertadamente la afirmación de E. Longpré (1926: col. 1092) que quiere ver en el lib. VIII, *De home* «un traité intéressant de psychologie»; dice Trías que «es también un popular sistema de ética de las virtudes». La semejanza del actuar de las virtudes con los cuatro elementos (caps. 20, 69 y 87 al final) ya lo analizó exhaustivamente y en el contexto general del sistema luliano Yates (1960).

27. Véase Longpré (1926: col. 1092): «l'ouvrage a le caractère d'une encyclopédie populaire»; Batllori dice (OE I, 311) que «la doctrina del *Blanquerna* és predominantment moral i la del *Fèlix* més enciclopèdica[...]» Colom Ferrá (1970: 166) habla de «una enciclopedia en forma novelada». Sobre esta caracterización enciclopédica véase Bonner (SW II, 650) y Molas (Llull 1980: II).

con su libre albedrío.[28] Félix invita al lector a maravillarse de la perfección de ese orden natural para pedirnos a continuación que nos maravillemos también del falso y, frente a la realidad, inconsecuente comportamiento del hombre que con su libre decisión perturba el orden natural bueno y hermoso.[29] La enumeración del universo creado suena a esbozo enciclopédico, pero no es más que la presentación del perfecto orden querido por Dios para que sirva de introducción al libro viii, «D'home», que ocupa más de la mitad de la obra y viene a ser el verdadero centro y razón de ser del *Llibre de meravelles*, el cual fue hecho para mostrar «la rahó per què hom és creat, e per què sab haver virtuts e sap contrestar a vicis».[30] La descripción de un orden natural perfecto se pone como correctivo del orden moral imperfecto producto de un comportamiento falso del hombre. La disposición del mundo y no la descripción del mundo es el tema del libro.[31] Lo verdaderamente maravilloso y extraño en este mundo es el contraste entre el perfecto y bello escenario en donde Dios puso al hombre y lo que el hombre destroza y hace mal en él. En las cosas creadas alrededor del hombre todo es orden y perfección, sólo el ser humano con su libre decisión pone todo al revés perturbando el orden infinito de la creación. Puede considerarse, pues, el *Llibre de las meravelles del món* como una serie de prédicas sobre la recta mímica humana en el escenario de la divina creación; en otras palabras, se trata aquí de un sermonario moral sobre el recto obrar humano en el trasfondo de la perfecta y ordenada creación. Por eso puede decir el ermitaño casi al final del libro: «E per açò jo stich en est desert contemplant Déu, e considerant en les coses com són creades, ne per què són creades; e de ço a contemplar e a considerar, són en gran benenance e alegrament».[32]

El hombre ha de comportarse como el resto de las criaturas, pero mientras las demás criaturas no tienen la libertad de elegir sino que se comportan como deben comportarse, es el hombre —oh maravilla— el único ser capaz de actuar libremente

28. «Déus ha donada perfecció al sol, luna, esteles, elaments, planetes, bèsties, e totes coses; mas hom és en est món enaxí inperfet, que quaix tot lo món es desordonat e en error, car per .i. hom qui sia perfet en virtuts, ne són .c. inperfets en vicis», cap. 87 (iv, 94)

29. Molas (Llull 1980: 9) habla de dos movimientos en el libro uno elegíaco y otro utópico.

30. Lib. viii, prol. (iii, 14). «[...] e aquesta aytal natura ha Déus creada en ànima de hom, per tal que la ànima conega aquelles coses que fa segons Déu ho contra Déu», cap. 102 (iv, 189).

31. «... e aquell hom cogità en la disposició del món, en la qual conech que hom és en stament de haver virtuts e vicis, e de fer bé e mal, e successivament ha Déus ordonat que hom viva en lo món», cap. 101 (iv, 183).

32. Cap. 98 (iv, 169).

en contra de ese ordenamiento.[33] La comprensión racional, el entender ese simple ordenamiento según el cual el hombre puede merecer aceptando libremente el orden querido por Dios, es la base de toda la moral luliana que Llull pretende sermonear en esta obra. Es por ello una continuación y casi una repetición de la intención primera del *Blaquerna*. El hombre no ha de seguir sus sentidos sino las indicaciones de las tres potencias del alma; estas tres potencias recordando, entendiendo y amando las virtudes y olvidando, desentendiendo y odiando los vicios llegan a su perfección moral que es un integrarse en el orden natural querido por Dios, un orden que tiene como fin la sumisión del alma humana a Dios recordándolo, entendiéndolo y amándolo.[34]

3. «PROVAR PER SENBLANÇES»

En el *Fèlix*, pues, pretende Llull mostrar al predicador cómo por las maravillas del libro de la naturaleza (sin necesidad del libro de la Biblia que era por donde comenzaba toda predicación) se puede llegar a que el oyente entienda la absoluta irracionalidad de un comportamiento contra el orden natural querido por Dios. Recordar, entender y amar ese orden natural es presupuesto necesario para recordar, entender y amar el orden moral. Ese buen orden moral es la adaptación del comportamiento humano al orden ontológico de bondad y belleza (el *ens bonum et pulchrum*). Por eso es el *Llibre de meravelles* una aplicación de los presupuestos ontológicos del *Ars* y de la estética luliana al orden moral. Toda la argumentación del *Fèlix* lleva este sello de identificación constante del buen hacer con la jerarquía metafísica de bondad y belleza. Llull presenta reiterativamente este simple argumento: el obrar según las virtudes es consecuencia de un conocer y entender lo bueno y lo bello que hay en el orden natural querido por Dios. El mensaje fundamental de la predicación luliana es la exigencia de entender y llegar a comprender cómo lo bueno y lo bello que llega a nosotros a través de los sentidos nos da la posibilidad de llegar al verdadero y recto juicio. Entre los sentidos y el recto juicio sobre las cosas juega un papel decisivo la imaginación que actúa a través de las

33. «Meraveyllà's Fèlix de la gran ordonació que lo ermità deya, e dix que ell se meraveyllave per què les plantes e les bísties eren ordonats en seguir lo cors de natura, e per què hom era desordonat, que no seguia la final entenció per què era creat», cap. 82 (IV, 66).

34. «De aquesta gran ordonança volch Déus que.s seguís utilitat a criatura ordonada en menbrar, entendre e amar», cap. 82 (IV, 61)

semblances/similitudines. Toda la moral luliana se funda en la *semblança/similitudo* de la bondad humana con la bondad infinita.[35] De ahí la importancia fundamental de los ejemplos en la argumentación del *Fèlix*.[36]

Aquí sólo podemos llamar la atención sobre la importancia del «exemplum» dentro del sistema luliano, en especial en lo relativo a su didáctica. Como bien indica A. Bonner (1985: 651, n. 7), los ejemplos del *Fèlix* son cabal expresión del razonar analógico luliano a través de un vestido literario.[37] Es un tema complejo que está íntimamente relacionado con la predicación y la expresión literaria luliana. En cuanto a la predicación hay que apuntar ya que en los últimos tratados sobre la predicación desaparece totalmente el «exemplum» que, en una forma específicamente luliana, juega un papel primordial tanto en el *Blaquerna* como en el *Fèlix*.[38]

Ya hemos indicado al hablar del *Blaquerna* como en el III y IV libros en los ciclos de las bienaventuranzas y en el «Gloria in excelsis Deo» se va construyendo la predicación a base de ejemplos.[39] Esta forma original de organizar el sermón en los últimos ciclos del *Blaquerna* se desarrolla en todo el *Llibre de meravelles*. La estructura es en ambos la misma: se anuncia un tema, se desarrolla a base de semejanzas que se enlazan las unas con las otras interrumpidas por intervenciones del maestro interlocutor

35. «Amable fill, enfre Déu e hom ha concordança e contrarietat. Ha.y concordança en quan ha alcunes semblances de Déu, en quant és creat a la ymatge de Déu; e aquesta concordança aytal és de semblances; e con hom usa de les semblances, les quals ha semblants a les semblances de Déu, e aquell ús és a lauor, reverència e honor de Déu e hom, la qual concordança és molt gran», cap. 96 (IV, 150).

36. «*El "Libre de Meravelles" ens exposa la jerarquia de la bondat*. Aquest és el nucli discursiu artístic present en aquesta obra. L'autor vol demostrar com la jerarquia de totes les coses manifesta el seu ésser en l'actuació en orde a la bondat. Temes (ser = bondat, ser = acció, exemples = demostració) que pertanyen al nucli de l'art lul·liana. *El "Libre de Meravelles" posa en pràctica els pressupòsits centrals de l'estètica de l'"art"*. En el pensament medieval, particularment el platonitzant (que és el més acostat a Llull), hi ha una identificació entre la jerarquia de la bondat i la jerarquia de la bellesa... En el corrent representat per Bonaventura és palesa l'exigència que uns principis com els esmentats suposen amb vistes a l'exemplarisme. En concret la centralitat que es concedeix als exemples. La cadena del coneixement és un triple pas: sentits-imaginació-judici. I la imaginació actua a través de les *similitudines*, no sols singulars, sinó principalment per la construcció d'exemples» (Gayà 1980b: 65). Cf. también Gayà (1980a: 58).

37. En cuanto al ejemplarismo elemental del pensar luliano y la expresión literaria del mismo cf. A. Bonner (1985: 67, not. 63) y las referencias allí indicadas. Sobre los «exempla» en Llull son aún hoy fundamentales las observaciones de Rubió (1957: 105-107 y 1961: 133-144 [reed. en Rubió (1985: 300-314, esp. 142 y ss]). Véase también Pring-Mill (1976: 311-323) y Gayà (1979).

38. Nos remitimos a Domínguez (1995) y a lo apuntado en la Introd. a ROL XV, p. XLVII.

39. Arbona Pizá (1976: 53-70) y también Pons (1934: 45-50) han hablado sobre el «exemplum» en el *Blaquerna*.

para terminar con un corto epílogo en el que se resume la intención fundamental del libro, a saber, el reconocimiento de que aquel hombre que no entiende el verdadero orden natural no puede mover su voluntad al bien. El *exemplum* sirve en este contexto como punto de partida y explicación de una enseñanza catequética.

En el sermón clásico mendicante el número de ejemplos estaba a merced del predicador, la intención de estos ejemplos era siempre ilustrativa y su función fundamental era atraer por medio de una llamativa historieta la atención de los oyentes.[40] Más de una vez se abusaba de los ejemplos quedando la intención didáctica relegada a un segundo término. El tratamiento de los ejemplos en el los libros III y IV del *Blaquerna* es muy singular. La serie de ejemplos tiene un hilo conductor, que es la relación de éstos con el tema central (en este caso un canónigo o un cardenal que personifica el tema) de cada capítulo o sermón. Esta figura central propone un plan de acción pastoral que se va realizando y explicando a través de unas situaciones ejemplares en las que se puede entender la intención de aquel canónigo o cardenal, que es el contenido de su consigna moral. Es, pues, un tema-programa personificado y ejemplarizado en situaciones concretas que explican y aclaran perfectamente la intención del tema propuesto. En el *Blaquerna* se engarza todo en un proceso narrativo coherente, mientras que en el *Fèlix* la trama novelesca queda reducida a la mínima expresión. Félix es un peregrino que recorre el mundo asombrado de la poca piedad que hay en él, a lo largo de su camino se encuentra con diversos personajes que con ejemplos y parábolas le muestran el sentido y ordenamiento de todas las cosas.

En los sermones de los frailes los ejemplos están sacados de las leyendas de santos, episodios bíblicos, historias ejemplares de héroes o reyes y otros episodios novelescos. Para alimentar sus sermones poseían los frailes una amplia literatura de *exempla*, eran estos libros de donde se sacaba todo tipo de ejemplos según las necesidades doctrinales de cada fraile para cada sermón concreto. Las historias podrían tener un fondo de verdad o ser totalmente ficticias; lo importante es que al oyente se las presentaban como hechos reales de un santo o personaje bíblico concreto. Con todo lujo de detalles se atraía la atención del oyente. La concreción de lugar y fecha, además de un tono absoluto de veracidad, daba a la afirmación doctrinal que ilustraban una fuerza de convicción extrema y decisiva en el oyente ignorante, que veía así ejemplarizada

40. Cf. Welter (1927: 66-79). Sobre el «exemplum» medieval cf. Bremond, Le Goff & Schmitt (1982), con completa y actualizada bibliografía.

la exhortación moral del predicador. Con ello pretendía el predicador hacer ver que aquellos milagros y hechos heroicos que exponía no eran un fruto de su imaginación sino prueba clara de la realidad de su aserto. Los ejemplos se introducían en la predicación con pausada retórica y servían de atractivo reclamo y medio de seducción.

La cadena de ejemplos en el *Blaquerna* y, aun más, en el *Fèlix* tiene otra función. Son de tal manera inseparables de la argumentación didáctica que un ejemplo explica al otro y no son reemplazables. Todos son invento de Llull y fruto de su imaginación que va creando ejemplos en virtud de las exigencias del texto.[41] Los elementos narrativos y retóricos del ejemplo mismo se reducen a la mínima expresión. Esta misma forma de engarzar Llull sus ejemplos en el texto está en contra de la intención primaria del *exemplum* en la tipología clásica del sermón medieval que, como ya hemos indicado, consistía en atraer la atención del oyente con ejemplos de santos o personajes bíblicos que por su pretendida veracidad y ejemplaridad indiscutible daban fuerza a la intención del predicador. Aquí el ejemplo no es solaz sino parte integrante de una rígida cadena argumentativa.

> Sényer —dix Fèlix al sant ermità—, molt me meravell de vostres eximplis, car viyares m'és que no fasen res al prepòsit de què jo·us deman. —Bells amichs —dix lo ermità— scientment vos fas aytals semblançes per ço vostro enteniment exalçets a entendre; car hon pus scura és la semblança, pus altament entén l'enteniment qui aquella semblança entén.[42]

Las metáforas del *Fèlix* reflejan el simbolismo lógico-algebraico del *Ars demonstrativa*.[43] Lo que los sentidos perciben es explicado a través de las semejanzas que va presentando la imaginación al entendimiento.[44] Cuando Félix está descorazonado y en grandes dudas de fe por el incidente con la loca hembra se encuentra con otra mujer «la qual anava a un sant hom que havia nom Blaquerna». Se cuenta allí cómo éste «és molt sant hom e ha gran saviesa e les gents d'aquestes terres com han alguna desconsolació o com dubten en alguna cosa van a ell, e demanen-li ço en què dubten; e l bon hom consola los irats ab les paraules de Déu e dóna consell a aquells qui dubten

41. No entra en la tipología de ejemplos de Welter (1927: 107-8).

42. Cap. 19 (I, 142).

43. «E per asò son dades en esta Art senblanses exemplis e metàfores en diverses maneres [...]» y «A la doctrina de solre questions se convenen metàfores e senblan[ce]s» *Art demostrativa*, ORL XVI, pp. 17 y 117 (cf. Pring-Mill 1972: 323).

44. En este sentido véase el bello ejemplo del filósofo y el buey en el cap. 18 (I, 158).

en ço que no entenen».[45] Félix habla con Blaquerna en los capítulos VIII al XII y al fin «lausà Déu qui tanta de saviesa havia donada a Blaquerna *qui per semblançes responia e provava a les questions que hom li feya*».[46] En el mismo libro por tanto encontramos claramente expresada la relación entre las dos obras. Puede decirse que el *Fèlix* es respuesta y probanza de las cuestiones fundamentales de la moral cristiana a través de ejemplos. Así la doncella del cap. 7 «entès sa doctrina [la de Blaquerna sobre los vicios] per les semblançes» y Félix «se maravellà forment de les semblances que dites havie a la fembra, per les quals semblançes entès la rahó per què era cahut en temptació de fe e de luxúria; e lohà e beneí Déu en aquelles semblançes que hoïdes havia».[47] Por eso no es extraño que al final del libro pueda Llull constatar: «Acostumat se fo Fèlix a entendre .i. semblant per altre».[48]

Y así termina el libro VII, *De home*, con la siguiente reflexión:

> Molt considerà Fèlix en la semblança que l'ermità li ach dita, e meraveyllà's de aquella semblança, car molt li paria subtil e escura a entendre ço que ell li havia demenat. Dementre que Fèlix enaxí·s meraveyllave, son enteniment hac aüda deliberació e ach presa virtut e força [...][49]

En el colofón explica Llull como «per aquelles semblances se exalça la ànima a menbrar, entendre e voler», por lo cual puede Llull decir de Félix que «fo bé adoctrinat».[50]

Hay que admitir, pues, sin reserva alguna que el ejemplo tiene en Llull una función totalmente diversa a la concebida en el sermón mendicante. En el caso del *Blaquerna* y de *Fèlix* hay que observar que los ejemplos aducidos por Llull están en el marco de una narración cuyo fin era ya atraer la atención del oyente a través del desarrollo épico de la misma. Por eso puede decirse que la estructura general de estos sermones novelados está en los antípodas de la predicación medieval. En efecto, la predicación medieval va introduciendo historias ejemplares en sus sermones mientras que las novelas lulianas son una historia ejemplar donde se van introduciendo sermones.

45. Cap. 7 (I, 81).
46. Cap. 8 (I,95). El subrayado es mío.
47. Cap. 7 (I, 87).
48. Cap. 100 (IV, 181).
49. Cap. 115 (IV, 272). Más adelante: «Molt plach al ermità con Fèlix havia entesa la semblance que li havia donada, e meraveyllà's con la havia entesa tan leugerament», cap. 116 (IV, 276).
50. IV, 313.

Los frailes intentan dar vida y color con pequeñas historias a una seca doctrina, Llull, en cambio, intercala su seca doctrina sermocinable en una historia llena de vida y color. La forma de exposición escogida por Llull sería, valga la expresión, poner patas arriba el sermón mendicante. Esta radical diferencia explica quizá por qué Llull prescinde del ejemplo tal y como lo utilizan los frailes en el sermón y presenta una nueva forma de semejanza en sus fictivos diálogos y en los sermones de sus personajes de novela.

Pero no sólo en este aspecto formal se deja notar una radical diferencia de las semejanzas lulianas respecto al *exemplum* clásico sino en una fundamental diversidad en intención y contenido. Llull rechaza el milagro y cuentos milagrosos, que es al fin y al cabo a lo que se reducía el *exemplum* de la predicación mendicante. El objetivo de los frailes en sus leyendas hagiográficas, tan frecuentes en sermones y en otro tipo de literatura didáctica, era presentar la santidad como algo fuera de la vida normal. Son los santos modelos a imitar pero modelos llevados ya fuera del mundo normal de todo burgués, admitida la aureola de santidad ascendían a una categoría de semidioses. En cierta manera eran los santos superhombres y su ejemplaridad tiene un rango de heroicidad inimitable para el ciudadano de a pie. Los ejemplos y personajes lulianos, en cambio, son de carne y hueso. Todo lo que realizan funciona en el marco y marchamo normal de una vida humana. Los modelos lulianos de santidad se limitan a mostrar una norma de vida razonable y «natural» (es decir: no sobrenatural). La vida ejemplar que Llull propone es la inclusión del hombre libre en el orden natural ordenado. El milagro no tiene sentido en esta visión del mundo, es más, no hacen falta milagros ni maravillas. Todo lo normal, lo natural, lo diario es en la perspectiva luliana milagroso y maravilloso. Dios y las cosas se entienden y comprenden sin rotura del ordenamiento general. El mundo tal y como se nos presenta es, ya en su realidad inmediata, una maravilla. No es extraño que Llull hable abiertamente del gozo inmenso de ser hombre.[51] El santo luliano es un hombre sin gestos milagrosos ni aureolas especiales, lo único que hace es seguir aquel camino marcado por su naturaleza:

> Fill —dix lo ermità—, hom pot guanyar ho perdre si mateix: guanyar pot hom si mateix ab si mateix, o perdre pot hom si matex ab si matex. Hom guanya si matex ab si matex, con hom guanya la final entenció a la qual es creat, ço és, amar, conèxer e servir Déu; en lo qual hom ha si mateix en haver glòria perdurable.[52]

51. «[...] e considerà que ell era e és hom, qui és ten bona criatura. Adonchs hac molt gran goig de son ésser e d'ésser humà», cap. 95 (IV, 144). «[...] e dix-li que ell se preàs, per ço car era hom[...]», cap. 109 (IV, 235).

52. Cap. 90 (IV, 111).

Todos los ejemplos del *Blaquerna* y del *Fèlix* pretenden en cierta manera insistir en el carácter maravilloso de lo normal. Esta actitud y modo es punto de partida y base de su moral: todo funciona, así piensa Llull, si entendemos el orden natural y seguimos el camino según nos lo marca un modo natural de entender. En el *Blaquerna* se muestra esta tendencia en los capítulos del «Ave Maria», donde toda alusión a la Virgen se diferencia radicalmente de la literatura mariana medieval que pretende hacer ver las intervenciones milagrosas de María en la vida del hombre. María es sólo ayuda y cumplimiento perfecto de las exigencias de la naturaleza humana. El *Llibre de meravelles* sigue consecuentemente esta línea. El singular oficio de Félix es maravillarse del orden natural y maravillarse también de que el hombre, capacitado de entender, no siga el orden natural y que todo lo haga al revés.

Félix y Blaquerna coinciden en afirmar la real existencia de ese orden natural y la fácil comprensión del mismo. No puede haber mayor bondad ni mayor belleza que en ese normal y natural suceso que es el mundo. El milagro ya existe en la manifestación de las perfecciones divinas en la creación y en la encarnación. ¿Para qué más milagros? Para entender ese «natural milagro» tampoco hacen falta milagros. La filosofía luliana se esfuerza en mostrar el carácter racional, digamos normal, de todo el universo[53]. Con ello se convierte la predicación en una tarea de comunicar al pueblo la simple y sencilla verdad de abrir los ojos y maravillarse del orden natural. Un proceso natural que consiste en lograr que el pueblo comprenda lo que sucede a su alrededor. Hablando con Fèlix dice Blaquerna:

> En los temps dels profetes se covenia que per creença hom convertís les gents, car leugerament creyen; e en lo temps de Xrist e dels apòstols se covenien miracles, car les gents no eren molt fundades en scriptures, e per açò amaven miracles, qui són demostracions de coses visibles corporalment. Ara som sdevenguts en temps que les gents àman rahons necessàries, car són fundades en grans sciències de philosofia e de theologia.[54]

Este realismo a ultranza es una de las características de la moral luliana que como su *Arte* se basa en el entender y no en el creer. Las novelas lulianas son así un freno a la floración de mitológicas leyendas de santos y al influjo impresionante de la *Legenda*

53. «—Fill —dix l'ermità a Fèlix—, tot quant hom pot sentir ab los .v. senys corporals, tot és maraveylla[...]», cap. 115 (IV, 270).

54. Cap. 12 (I, 133).

aurea y otros similares productos del fervor mendicante.[55] El carácter mítico de esta mentalidad alimentada en una tradición eminentemente clerical pretendía la sumisión a los milagrosos poderes de las personas consagradas, quienes repetían diariamente, según hacían ver en sus sermones, el milagro de absolver en la confesión y cambiar las especies de pan y vino en la eucaristía.[56] Llull, que procede de una mentalidad burguesa y comercial de espíritu más realista y práctico, ve en el milagro diario de la creación y conservación del universo un mayor motivo para la consecución de un orden moral justo que la sumisión y obediencia a clérigos y señores.[57] Esto, sumado al conocimiento de las otras religiones que difícilmente admitían un argumento apoyado en obras milagrosas, es el presupuesto fundamental de su moral y de su nueva manera de predicar. *Blaquerna* y *Fèlix* se dirigen a un público más amplio y en general más escéptico en materia religiosa de lo que la mayoría de los predicadores suponían.

4. EL CONFESOR COMO PREDICADOR DE VIRTUDES

En sus dos obras literarias por excelencia nos da Llull cumplida razón de lo que él entiende por predicación, es decir, lo que él pretende que se ha de comunicar al cristiano como normativa de acción. Hemos visto cómo el objetivo primordial de la predicación no es para Llull la sumisión del pueblo al colectivo eclesial, como

55. Cf. la edición crítica en dos volúmenes con CD-Rom textual y programa de concordancias de G. P. Maggioni, Iacopo da Varazze (1999) (sobre esta temática, cf. Dunn-Lardeau 1986). Si no hubiera Llull expresamente recomendado la lectura de las leyendas de santos (cf. *Blaquerna*, cap. 25,5) se pudiera incluso pensar que las dos novelas pretenden ser un paliativo a la credulidad y exagerada devoción de los cristianos oyentes, es decir, una especie de antileyendas.

56. Nótese que Llull siempre pretende sacarle el carácter milagroso a estas actividades sacramentales. Así se esfuerza en probar la trinidad y el diario «milagro» de la transubstanciación como unas cosas «naturales»: «E per açò los infaels se meraveyllen dels crestians com creen en Déu trinitat ne encarnació, ne com creen los sagremens; car *aytals coses són molt stranyes e miraculoses a hòmens qui no les hagen acustumades a menbrar, entendre e amar*», cap. 115 (IV, 268). El subrayado es mío. Véase también en el mismo sentido lo que sigue hasta mitad de la p. 270.

57. «[...] hom se meraveylla de ço que veu sobtosament, en tal manera que·l enteniment no ha deliberació a entendre; mas con ha aüda deliberació, ell entén ço de què hom d'abans se meraveyllave, e no se'n meraveylla pus que la cosa ha entesa ho la entén», cap. CXV (IV, 271-272). «Sènyer —dix Fèlix—, jo·m meraveyll com pus forts les gents de aquest món no·s meraveyllen dels fallimens que fan, que de les obres qui són sobre natura; car major meraveylla és pecar, [...] que no és resucitar morts, ne sanar contrets, ne neguna altra cosa qui sia sobre natura».

pretendía la práctica mendicante y clerical, sino que el pueblo, es decir, cada individuo, tome conciencia del fin de la existencia humana desde una perspectiva cristiana. La predicación ha de mostrar al entendimiento del oyente las razones de un actuar según el orden querido por Dios. La predicación ha de dirigirse fundamentalmente al entendimiento del cristiano para explicarle racionalmente las directivas cristianas de su comportamiento moral.

Si la predicación ha de dirigirse preferentemente al entender de cada individuo es de esperar que Llull considere la práctica penitencial como un complemento ideal del sermón. A través del confesonario se puede aplicar individual y concretamente aquella doctrina moral que en el sermón, por razones obvias, se tenía que mover en un plano general y abstracto. Para Llull la confesión tiene así la misma finalidad que la predicación y no tiene otro objeto que aplicar al caso concreto los mismos principios morales que se exponen a una colectividad en el sermón. En el cap. CIII del *Fèlix* que Llull dedica a la confesión expone con claridad meridiana su punto de vista de cara a la relación entre la predicación y la confesión que, como ya hemos mostrado (Domínguez 1995), jugaba dentro de la perspectiva clerical un papel de primer orden:

> Era .i. clerga qui havia una gran perròquia. Aquell havia après dret, per tal que en la confessió sabés aconceyllar aquells que de ell se confessaven, mas de philosoffia e de theologia no havia res après; e per açò aquell clergue no sabia donar conceyll com hom sabés en sa ànima vivifficar virtuts ne mortifficar vicis mas sabia hom aconceyllar de los béns temporals, en qual manera ne devia hom fer satisfacció. Esdevench-se una vegada que .i. hom se confessà a ell de peccat de luxúria, e demenà-li conseyll com en sa ànima pogués per natura fortifficar castedat e mortifficar luxúria; aprés li dix que lo enluminàs de la fe, car moltes vegades hi duptava. Lo clerga *anch neguna rahó necessària no li sabé dir a açò que li demenava*. Lo hom se meraveyllà per què a aytal hom era comenada confessió.[58]

Este texto tiene mucha miga y una muy sana intención crítica. En primer lugar hemos de recordar que aquel difícil compromiso que se llegó a lograr en la querella entre curas y frailes consistió fundamentalmente en dejarle a los frailes el oficio de predicar y a los curas la administración de los sacramentos, incluida la confesión anual obligatoria según la norma del Concilio Lateranense IV. Al exigir Llull del confesor la misma ciencia que del predicador está en clara oposición a esta separación de los dos oficios y a la consecuente tendencia mágica de la función sacramental que tan bien compaginaba con las intenciones del clero en relación a la masa seglar del pueblo

58. IV, 196. El subrayado es mío.

cristiano. Pero hay aquí, además, una inusual y original crítica a la literatura penitencial. En efecto, aquellos tratados o sumas penitenciales escritos para ayudar a los frailes en sus tareas de confesonario y que tanto éxito tuvieron en el entorno luliano estaban escritas en su mayoría por canonistas, allí se trataban sobre todo temas de derecho canónico y se resolvían, entre otras cosas, problemas de restitución de bienes robados y similares cuestiones de derecho penitencial. Llull se opone a este tipo de literatura y declara abiertamente que no sirve para nada a la hora de plantearse una razonable acción pastoral. El que se dedica a la confesión, como aquel que se dedica a la predicación o a cualquier otra labor pastoral, ha de saber filosofía y teología ya que de poco le sirve toda la ciencia canónica.[59]

Sigue Llull, en este lugar, hablando de la confesión y por boca de Félix dice que «poch val la confessió sens contricció e sens satisfacció», con lo cual no viene a decir una perogrullada sino que reclama la razón de ser de ese sacramento y su fundamental constitución. Al ser, como Llull pretende, esa contrición y satisfacción sólo posible después de captar con el entendimiento la constitución del pecado y después de hacer propósito firme de alejarse definitivamente del mismo está claro que todo el esfuerzo eclesial en pro de un acercamiento y sumisión anual del penitente a su párroco no tiene razón de ser y no sirve para nada si no se instruye al cristiano y no se le convence de las razones de un comportamiento moral según la ética de las virtudes. Entender lo que es el hacer cristiano y la acción consecuente y perseverante de la voluntad influida por el entendimiento es el fin del mandamiento eclesial y no un pasar revista a la fidelidad eclesial de los feligreses. Así pone el ermitaño frente a aquel confesor canonista y conocedor del derecho eclesiástico un religioso confesor que sabe fundamentar racionalmente las causas del pecado y la manera de vencerlo con ayuda de las virtudes. De este religioso confesor, que en este ejemplo luliano es confesor de un rey, dice Llull que sabía mucho de teología y filosofía y que después de haber confesado el rey un pecado donde estaban implicados graves problemas de restitución de bienes según la norma canónica, el santo religioso

59. En el mismo *Fèlix* (cap. CXII), así como en muchas otras partes de su obra (recordemos al clérigo del *Phantasticus*), contrapone Llull la ciencia teológica como imprescindible dentro de la acción pastoral frente a la inutilidad de la ciencia del derecho. Es ésta una tendencia del espiritualismo anticlerical y, en general, de la orden franciscana. Roger Bacon en su *Opus tertium* habla también de «cavillationes et fraudes iuristarum» y se queja del «regimem ecclesiae per iuristas» (Bigalli 1971: 90).

> [...]considerà longament en los peccats que lo rey feyts havia. Con longament hac considerat, ell, per sa gran saviesa, entès lo començament del peccat, en qual poder de la ànima comença, ne per qual manera vench a fer; e per açò lo sant prevera sabé confessar lo rey, car *mostrà-li per viva rahó natural com començà lo peccat, ne com per lo peccat degués fer satisfacció*. E tan declaradament mostrà al rey la obra del peccat, que lo rey n'ach gran plaser; e totes les vegades que havia temptació a peccar, sabia conèxer los començaments, la art e la manera; per què aquell peccat destruhia e mortifficava.[60]

Después de lo expuesto a lo largo de estas páginas no creo que haga falta insistir en el significado de esta perorata luliana. Insistir cabría aún en ese «gran plaser» que acusa el rey después de haber entendido las razones de su pecado y los medios para evitarlo. El vencimiento del pecado en la moral luliana no va acompañado de un duro y pesado ascetismo sino es fruto de un placer de haber entendido las razones de un obrar acorde con la naturaleza humana. Confesión y predicación son los medios para comunicar al pueblo esa ciencia que conforta y causa placer; el confesor y el predicador cumplen su cometido si saben dar «natural rahó» y «mostrar» esa ciencia al pueblo.

La confesión viene a ser así una predicación en privado. Por ello se le exige al confesor las mismas cualidades que al predicador. El fin de la confesión —igual que el de la predicación— es eliminar el pecado y fomentar la acción de las señoras virtudes. Como del pecado sólo se sale recordándolo, entendiéndolo y desamándolo[61] está claro que será el confesor —como el predicador— el encargado de mover las tres potencias del alma al fin deseado por las señoras virtudes. Y, para que no quede duda de la intención luliana, así como el pecado contra Dios, y no aquel contra el prójimo o contra la Iglesia, es el pecado verdadero, pone Llull frente al concepto canónico de satisfacción como fin último y necesario de toda confesión el amor divino y no la restitución de bienes y otras satisfacciones:

> [...] car en confessió, pus necessari hi és satisfacció de honrar, lohar, conèxer e amar-lo, que satisfacció de vinyes, camps, diners, ne altres coses semblants a aquestes.[62]

El oficio de confesor y predicador es uno y el mismo. El confesor —como el predicador— «deu hom conseyllar con hom sàpia haver virtuts e esquivar vicis,

60. IV, 198. El subrayado es mío.

61. «Era .i. hom que era en pecat, e no·n volia exir; e per açò scientalment se lexà que no volia remembrar ne entendre lo peccat, per ço que no.n hagués consciència e que la colpa no fos tan gran [...]». Cap. 80 (IV, 51).

62. IV, 199-200.

e con hom satisfaça a Déu e a son proïsme dels falliments que ha fets».[63] No es la confesión el fin último de la predicación en el sentido que se puede dejar a merced de un clérigo ignorante que pronuncie la fórmula mágica de la absolución y asunto concluido. Llull no ve en la confesión el carácter absolutorio de la acción sacramental como punto final de una sumisión a la fe de la Iglesia sino que llama la atención sobre la verdadera contrición y satisfacción del pecado como punto de partida para una acción cristiana en pro de la conversión total tanto del cristiano como del infiel a la verdad de Cristo. Así es la confesión comienzo de acción cristiana y no el fin y punto final de la acción pastoral.

5. REFLEXIONES FINALES

Común a todo esquema de sermón y a las estructuras retóricas admitidas en el rígido esquema de las *artes praedicandi* medievales es un triple movimiento que corresponde a las exigencias ciceronianas en relación al orador, a saber, *ut probet, ut delectet, ut flectat*.[64] Este triple movimiento tiene su correspondencia en las tres partes de la retórica clásica: *inventio* (que trae los argumentos, pruebas y sentencias), *elocutio* (que cuida del estilo y adorna los argumentos con figuras y tropos) y la *actio* (que activa la atención y el fervor del auditorio). La totalidad de los esfuerzos medievales en relación al *ars praedicandi* es una constante tentativa de adaptación de la preceptiva retórica clásica a las necesidades de la parenética católica. La fundamentación técnica tiene fuentes bien determinadas como Quintiliano, Aristóteles, la *Rhetorica ad Herenium*, Cicerón y San Agustín. En el fondo era todo un inventario de temas y recursos técnicos.

Pero en la oratoria sacra de corte universitario faltaba el fervor misionero, era una retórica para *insider*, para cerrar filas, para convencer a los ya cristianos. La radicalidad luliana nace de esta reflexión. La oratoria de las *artes praedicandi* tenía como «víctima» el cristiano laico. Es por ello que se preocupaba más del *delectare* y del *flectere*. La planificación oratoria luliana, sin embargo, tiene en cuenta el carácter

63. Cap. 103 (IV, 195).

64. Cicerón, *Orator*, XXI, 69 (ed. Loeb, p. 356). S. Agustín, *De doctrina christiana*, IV, 12, 27 (PL 34, 101): *ut doceat, ut delectet, ut flectat*. Fray Luis de Granada traduce: «enseñar, deleitar et inclinar». Granada (1770: 595).

plurireligioso de la sociedad medieval y tiene en cuenta de manera fundamental el carácter misionero y proselitista de la predicación cristiana y es por eso por lo que insiste necesariamente en el *docere*. No hay por ello en Llull reflexión alguna sobre lo que pudiera llamarse poder transformador de la palabra o sobre la posibilidad de motivar emociones. Tampoco hay reflexión alguna sobre las cualidades personales del predicador, duración del sermón y otras calidades o cualidades de carácter externo. Hasta qué punto Llull se aleja del tenor general de la predicación cristiana lo muestra una frase del gran predicador y teórico de la predicación del siglo de oro español Fray Luís de Granada, quien en su tratado de retórica —compilación de tratados de oratoria sagrada anteriores— se proclama antípoda de Llull al decir que el principal oficio del predicador «no tanto consiste en instruir, quanto en mover los ánimos de los oyentes; siendo cierto, que más pecan los hombres por vicio, y depravación de su afecto, que por ignorancia de lo verdadero: y los afectos depravados, como un clavo con otro, han de arrancarse con afectos opuestos» (Granada 1770: 105-106).

Para Llull, en cambio, es la función del predicador instruir en las normas morales generales no sacadas necesariamente de un texto sagrado sino de la filosofía natural y asequible a todo entendimiento. La decisión moral del cristiano ha de partir del entendimiento, no de una obediencia a los mandamientos divinos o temor de un castigo. El rechazo de los ejemplos y del estímulo afectivo se funda en el valor superior de las razones filosóficas. En un sentido muy moderno pone Llull la superioridad del individuo oyente e inteligente que quiere comprender sobre la fe en la autoridad de un derecho positivo o una moral que se impone por la ordenación externa de un mandamiento divino escrito en el Antiguo o Nuevo Testamento en forma codificada. Llull está en contra de toda codificación de derecho y moral fundada en la autoridad y no en la razón como medio inútil a la hora de lograr la conversión del otro. Como ya se ha dicho, Llull no habla de milagros ni de santos porque ve la naturaleza como un claro sistema de conocidas e inteligibles leyes donde el hombre está en su casa, donde el hombre llega a su fin si lo conoce. Hacer que el oyente llegue a comprender las leyes naturales es el fin primario de todo sermón. El hombre llega así al conocimiento de la verdad y se hace libre, «er ist frei durch die Erkenntnis der Natur» como diría Hegel.[65] Los conceptos morales de Llull como los de la modernidad están fundamentados en el

65. «se hace libre a través del conocimiento de la naturaleza», G.W.F. Hegel (1970a: 522), Suhrkamp-Werkausgabe, t. 12, p. 522.

reconocimiento de la libertad de cada individuo. Se basan de una parte en el derecho de cada individuo de ver aquello que hace como algo inteligible y necesariamente válido, de otro lado la exigencia de que cualquier acción individual esté dictada por el entendimiento y en consonancia con el bien absoluto y común. La reflexión se hace fundamento de la acción, el entender se hace centro de la acción moral. El hombre actúa usando de su propio acto de entender («unumquodque magis gaudens et contentum est, quando suo proprio actu uti potest»)[66] y no cumpliendo una obligación dictada por autoridades y dirigida a la voluntad. No la religión en su dimensión social como Iglesia es la fuerza unificadora de los pueblos del Mediterráneo sino la inteligencia de las verdades de la fe, no la adhesión a los contenidos de la fe a través de una aceptación sumisa por autoridad sino por la fundamentación racional de la misma. La disminución de las autoridades, de la fe positiva no conduce a la separación de fe y razón sino a su total unificación en el individuo concreto que está obligado a pensarla y no a aceptarla sin pensar. La armonía del mundo que apasiona a Llull no se va a realizar en un plano global y por encima de las voluntades y entendimientos individuales sino a través de la unánime filosofía superior aceptada por todos y cada uno de los individuos. El *intelligere* y no el *credere* es la fuerza capaz de unificar la humanidad dividida. La razón debe y puede superar la situación caótica en que vive el mundo y las separaciones dentro y fuera de la cristiandad.

El programa luliano frente a la predicación cristiana es una fuerte y radical disyuntiva. Ya no se trata sólo de convertir a los no creyentes sino que todos, también los creyentes, son infieles si son infieles a los dictados de la razón. Más infiel es el cristiano que el moro o el judío si no sigue los dictados de su razón y no los pone en práctica. Como Llull, llama Hegel (1970b: 10) «positivas» a las religiones que se fundan sólo en la autoridad y no ponen el entender del hombre como base de su moral: positivos son los mandamientos y decretos con los que los creyentes a través de obras prescritas, en lugar de una fundamentación racional de su actividad moral, consiguen el placer de agradar a Dios. Es Dios quien ha puesto en la inteligencia humana el medio ideal para lograr una actuación moral duradera; positivo es también el mérito de la fe sin entender y la esperanza de conseguir un premio en el más allá. Lo que Llull en resumidas cuentas quiere es el relevo del saber clerical por un saber fundamentado en el entender de cada individuo. Saber clerical fundamentado en la

66. *Ars generalis ultima*, ROL xiv, p. 386-387.

fe de las masas, según la cual el camino para una moral se funda en los milagros de una persona y en las seguridades o amenazas que su seguimiento o no seguimiento implicarían. De hecho la religión no tiene para Llull en sí nada de «positivo»; todas las autoridades, leyes y libros son sólo el umbral de una actuación racional posterior, la autoridad de la religión viene a través de su reivindicación a ser verdadera y eso sólo se puede constatar en base a la razón y por ella autorizada. Así el verdadero creyente sería el que ve la necesidad de seguir su fe después de haberla comprendido, de tal manera que la necesidad de tal religión, en frase de Hegel, «jeder Mensch einsieht und fühlt, wenn er darauf aufmerksam geworden ist».[67] Este «aufmerksam werden» ('darse cuenta'), llamar la atención sobre la realidad circundante, es la función de la predicación ilustrada que Llull propone, ley de vida que está ahí para ser entendida y comprendida. Toda la dinámica luliana parte de este simple entender que está en la base de todo afán reformador y movimiento radical. Y sobre todo pensar lo «positivo» (la fe recibida) —no rechazarlo/la— desde el mismo principio del que sale y desde el cual puede ser plenamente comprendido/da. Totalidad moral fundada en lo positivo y demostrable por la razón pues ambas no se separan sino que se complementan. Llull con su propuesta artística quiere poner en marcha un proceso de comunicación entre ambas. Comunicar y promover la reflexión a base de una serie de conceptos fundamentales e inseparables de toda reflexión. En lugar de una abstracta contraposición entre finito e infinito plantea Llull la propia relación absoluta de un sujeto que partiendo de su substancialidad llega a una conciencia de sí mismo que lleva en sí mismo tanto la unidad como la diferencia de lo finito y lo infinito. La visión del todo va por delante de una visión concreta y ejemplar de acción moral. El sujeto piensa, pero no es el sujeto centro de la reflexión, sino el mundo, la totalidad en la que ese sujeto está integrado. Una actividad de venir a sí mismo, de reconocer, darse cuenta de las coordenadas ontológicas que son a la vez base de la moral. El recto acto moral es la adecuación de la acción a lo que se ha entendido bien.

Fernando Domínguez Reboiras
Raimundus Lullus Institut
Universität Freiburg

67. «Cada uno comprende y siente, cuando se ha dado cuenta de ella».

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

Agustín de Hipona (1844-1855) *De doctrina christiana*, en J. P. Migne, *Patrologia latina,* 34.

Arbona Pizà, M. (1976) «Los *exemplis* en el *Llibre d'Evast e Blanquerna*» *EL*, 20, pp. 53-70.

Bacon, R. (1912) *Opus tertium,* ed. de A. G. Little, Aberdeen.

Bacon, R. (1964) *Opus maius*, ed. de J. H. Bridges, Frankfurt. [Reprint.]

Bigalli, D. (1971) *I tartari e l'Apocalipse. Ricerche sull'escatologia in Adamo Marsh e Ruggero Bacone*, Firenze.

Bonner, A., ed. (1985) *Selected Works of Ramon Llull (1232-1316)*, 2 vols., Princeton.

— (1989) *Obres selectes de Ramon Llull*, 2 vols., Palma de Mallorca, Moll.

Bremond, C., J. Le Goff & J. C. Schmitt (1982) «L'exemplum», *Typologie des sources du moyen âge occidental*, fascicle 40, Turnhout, Brepols.

Charland, Th. M. (1936) *Artes praedicandi. Contribution à l'histoire de la rhétorique au Moyen Age*, París-Ottawa, Vrin Inst. d'Études Médiévales.

Cicerón, M. T. (1971) *Orator*, London/Cambridge, Loeb.

Colom Ferrá, G. (1970) «Ramon Llull y los orígenes de la literatura catalana» (v), *EL* , pp. 163-179.

Colomer, E. (1964) «Autoretrato de Ramon Llull: conversión y misión» *Pensamiento*, 20, pp. 5-25.

Di Luca, G. (1954) *Prosatori minori del Trecento*, vol. 1: *Scrittori di religione*, Napoli, Ricciardi.

Domínguez, F. (1992) « ‚Moltes novelles raons'. La originalidad del *Ars praedicandi* de Ramon Llull en su contexto medieval», *Anuario Medieval* (New York: St. John's University), 4, pp. 93-137.

Domínguez, F. (1995) «Raimundo Lulio y el ideal mendicante. Afinidades y divergencias» en F. Domínguez *et alii* (eds.), *Aristotelica et lulliana magistro doctissimo Charles H. Lohr septuagessimum annum felicter agenti dedicata*, La Haya / Steenbrugge, pp. 377-413.

Dunn-Lardeau, B., ed. (1986) *Legenda aurea. Sept siècles de diffusion. Actes du colloque international sur la Legenda aurea: texte latin et branches vernaculaires*, Montréal/ Paris.

Faulhaber, Ch. (1979) *Las retóricas hispanolatinas*, «Repertorio de las Ciencias Eclesiásticas en España», vol. v, Salamanca, pp. 11-65.

Forni, A. (1980-1981) «Kerygma e adattamento: aspetti della predicazione cattolica nei secoli xii-xiv», *Bullettino dell'Istituto Storico Italiano per il Medioevo e Archivio Muratoriano*, 89, pp. 261-348.

Gayà, J. (1979) «Els exemples lul·lians. Noves referències a la influència àrab», *EL*, 23, pp. 206-211.

Gayà, J. (1980a)«Algunos temas lulianos en los escritos de Charles de Bouvelles», *EL,* 24, pp. 49-69.

Gayà, J. (1980b) «Sobre algunes estructures literàries del *Libre de meravelles*», *Randa*, 10, pp. 63-69.

Granada, Luis de (1770) *Los seis libros de la retórica eclesiástica*, Barcelona.

Hauf, A. (2002) «Sobre l'*Arbor exemplificalis*», en F. Domínguez *et alii* (eds.), *Arbor scientiae / der Baum des Wissens von Ramon Lull : Akten des Internationalen Kongresses aus Anlass des 40-jährigen Jubiläums des Raimundus-Lullus-Instituts der Universität Freiburg i. Br.*, «Instrumenta patristica et mediaevalia», 42, Turnhout, Brepols.

Hegel, G. W. F. (1970a) *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, Suhrkamp Ausgabe, tomo 12, Reinbek.

Hegel, G. W. F. (1970 b) *Frühe Schriften*, Suhrkamp Ausgabe, tomo 1, Reinbek.

Iacopo da Varazze (1999) *Legenda aurea*, ed. de G. P. Maggioni, Firenze, SISMEL, Edizione del Galluzzo.

Kienzle, B. M. (2000) «The sermon», *Typologie des sources du Moyen Âge occidental*, 81-83, Turnhout, Brepols.

Littré, M.-P.-É. & B. Hauréau (1885) *Histoire littéraire de la France*, vol. xxix, pp. 1-386, 567-568, 618, París.

Llull, R. (1931-1934) *Llibre de meravelles*, ed. de S. Galmés, Barcelona, Barcino («Els nostres clàssics», vols. 34, 38, 42, 46-47).

Llull, R. (1957-1960) *Obres essencials*, intr. Joaquim Carreras i Artau, Miquel Batllori, Tomàs Carreras i Artau i Jordi Rubió i Balaguer, 2 vols., Barcelona, Selecta.

Llull, R. (1980) *Llibre de meravelles*, ed. a cura de M. Gustà i J. Molas, Barcelona, Edicions 62.

Llull, R. (1982) *Art abreujada de predicació*, ed. de C. Wittlin, Sant Boi de Llobregat, El Mall («Biblioteca Escriny. Col·lecció de Textos Medievals Breus»).

Longpré, E. (1926) «Lulle, Raymond (Le bienheureux)», en *Dictionnaire de Théologie catholique*, vol. ix, 1, París, cols. 1072-1141.

MOG: *Raymundi Lulli Opera omnia*, ed. I. Salzinger, 8 vols. [Magúncia, 1721-42.]

NEORL: *Nova Edici*ó de les Obres de Ramon Llull, ed. del Patronat Ramon Llull.
OE: *Vid.* Llull (1957-1960).
ORL: *Obres de Ramon Lull, edició* original, 21 vols. (Palma, 1906-50)
OS: *Vid.* Bonner (1989).
Pasqual, A. R. (1778) *Vindiciae Lullianae,* Aviñón, 4 vols..
Peers, E. A. (1929) *Ramon Llull. A Biography*, London.
Pons, J.-S. (1934) «Les apologues du *Livre d'Ave Maria*», en *Mélanges offerts à J. Vianney*, París, pp. 45-50.
Pring-Mill, R. D. F. (1972) «The Analogical Structure of the Lullian Art», en *Islamic Philosophy and the Classical Tradition. Essays presented to Richard Walzer on his seventieth birthday,* Oxford-Columbia, S. Carolina, pp. 315-326.
Pring-Mill, R. D. F. (1976) «Els *recontaments de l'arbre exemplifical de* Ramon Llull: la transmutació de la ciència en literatura» en *Actes del I Col·loqui Internacional de Llengua i Litearatura Catalanes* (Cambridge 1973), pp. 311-323.
Reinhardt, K. (1977) *Pedro de Osma y su comentario al Símbolo «Quicumque»*, Madrid, Joyas Bibliográficas.
ROL: *Raimundi Lulli Opera Latina*, ed. de F. Stegmüller *et alii*. [Editadas por el Raimundus-Lullus-Institut de Freiburg de Brisgovia (Alemania), publicadas en Turnhout, Bélgica, desde 1959, en «Corpus christianorum. Continuatio medievalis», los cinco primeros tomos en Palma de Mallorca.]
Rubió i Balaguer, J. (1954) «Sobre la prosa rimada en Ramon Llull» en *Estudios dedicados a Menéndez Pidal*, vol. v, Madrid.
Rubió, J. (1961) «L'expressió literària en l'obra lul·liana» en *EL*, vol. v, pp. 133-144.
Rubió, J. (1957) «L'expressió literària en l'obra lul·liana» en *OE*, vol. 1, pp. 85-110.
Rubió, J. (1985) *Ramon Llull i el lul·lisme*, Montserrat, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
SW *Vid.* Bonner (1985).
Trias Mercant, S. (1969, 1970) «La ética luliana en el *Fèlix de les meravelles*» en *EL*, vols. 13-14, pp. 113-132 y 133-152.
Wadding, L. (1650) *Scriptores ordinis minorum, Roma* [Reed. 1906.]
Welter, J.-Th. (1927) *L'«exemplum» dans la littérature religieuse et didactique du Moyen Age*, Paris/Toulouse.
Yates, F. (1960) «La teoría luliana de los elementos», *EL*,4, pp. 151-166.
Ysern i Lagarda, J. A. (1999) «*Exempla i* estructures exemplars en el primer llibre del *Fèlix*», *SL* , pp. 25-54.

GIAN LUCA POTESTÀ

LA CITTÀ DI FRANCESC EIXIMENIS. A PROPOSITO DEL *DOTZÈ DEL CRESTIÀ*, I,1

Il *Crestià* è fra le più vaste e ambiziose opere enciclopediche mai architettate in Occidente da un solo autore. Fu concepito in tredici libri, l'autore riuscì a scriverne quattro. Il dodicesimo (il *Dotzè*), composto fra gli anni '80 e gli inizi degli anni '90 del secolo XIV, comprende 907 capitoli, suddivisi in otto trattati. I trattati dal quinto all'ottavo (capitoli 467-907: oltre mille pagine a stampa!) furono editi criticamente in due tomi fra il 1986 e il 1987 per cura di un'équipe di studiosi canadesi e catalani diretta da Curt Wittlin (Eiximenis 1986-1987). A vent'anni di distanza, è stata da poco pubblicata —il frontespizio reca la data del 2005, ma le prime copie sono effettivamente uscite dalla tipografia solo nel marzo 2006— l'edizione del primo trattato e della sezione iniziale del secondo (capitoli 1-213), curata da un'équipe di studiosi e ricercatori dell'Università di Girona diretta da Xavier Renedo Puig. La medesima équipe sta tuttora lavorando alla parte centrale del *Dotzè*, l'ultima che resta da pubblicare in edizione critica. Il testo (Eiximenis 2005: 1-451), criticamente stabilito sul fondamento di una tradizione rappresentata da tre manoscritti e dall'incunabolo del 1484, è preceduto da un'*Introducció* (pp.VII-LXVII) di D. Guixeras, S. Martí e X. Renedo ed è seguito dall'Apparato critico delle lezioni varianti (pp. 453-619). Il volume è privo di indici, il cui allestimento è presumibilmente rinviato al tomo successivo. L'opera è inoltre priva di apparato di commento. La mancanza di esso —forse inevitabile, date la mole dell'impresa e l'estensione dei riferimenti espliciti e impliciti presenti nel testo— rende certo meno agevole la comprensione dei riferimenti e delle linee di forza della riflessione dell'autore. La presente nota mira a indicarne i tratti più significativi.

Caplletra 43 (Tardor 2007), pp. 161-175

1. LA CITTÀ COME LUOGO DI SCAMBIO E DI DISCIPLINA

Osservava icasticamente Carl Schmitt agli inizi del secolo scorso che il pieno affermarsi della Modernità ha comportato «una generale trasformazione dei valori»: «al posto della distinzione tra buono e cattivo è subentrata una sublime differenziazione tra utile e dannoso» (Schmitt 1916: 67). Dal mondo lontano in cui si formarono la morale e la politica moderne Francesc Eiximenis ritorna ad affacciarsi con provocatoria inattualità: al centro del *Dotzè del Crestià* sta infatti la convinzione che ricerca dell'utile e ricerca del bene possano pacificamente convivere, e anzi reciprocamente sospingersi e sostenersi.

La prima parte dell'opera tratta fondamentalmente della città. E poiché la città vi è considerata come la forma primigenia della convivenza umana, Eiximenis pone qui le fondamenta della filosofia e dell'etica politica cui il *Dotzè* è nel suo complesso dedicato. Già nel modo in cui affronta la nascita della città —è il tema del primo trattato— si riconosce quell'aspetto così caratteristico della sua sensibilità intellettuale, per cui riesce apparentemente senza sforzo a riportare entro una cornice unitaria fonti, apporti e spunti disparati. L'intima convinzione, sancita da Aristotele, che l'uomo sia «animale politico» lo spinge a riconsiderare in questa luce lo stesso racconto della Genesi, cui guarda attraverso il filtro, più che della propria cultura esegetica e teologica di frate minore, di quei compendi storiografici, come la celebre *Historia scolastica* di Pietro Comestore (Eiximenis 2005: cap. 16, 18 e 20, pp. 34, 38 e 41), che rappresentarono l'autentico patrimonio culturale di base degli intellettuali fra Medioevo Centrale e Tardo Medioevo.

Fra le tredici ragioni elencate nei primi capitoli per spiegare a che serve la città, due risultano fondamentali. Innanzi tutto la città è il luogo per eccellenza della cultura e del sapere; nessuna forma di conoscenza sarebbe pensabile al di fuori della convivenza civile; la trasmissione delle scienze avviene solo e precisamente attraverso il suo tessuto connettivo. Nel contempo, la città è il luogo in cui è possibile esercitare nella forma più capillare la correzione. Dunque, in essa si dà nel grado più alto produzione della conoscenza intellettuale e del controllo sociale. Scambio e disciplina.

Il secondo trattato comincia con il passare in rassegna i motivi per i quali una città può essere considerata tale. Eiximenis sviluppa una definizione risalente, a quanto dice, all'erudito latino Aulo Gellio. Per città si intende «una congregazione ordinata di molte persone, che vivono in concordia, partecipando e vivendo insie-

me, congregazione che deve essere ben composta, onorata, ordinata a vita virtuosa e autosufficiente» (Eiximenis 2005: cap. 43, p. 93 e cap. 68, p. 150). Secondo questa definizione, città significa in primo luogo comunità. Lo stesso termine *civitas* nasce dalla contrazione dei termini *civium unitas* (Eiximenis 2005: cap. 75, p. 162). Ciò che fa tale la città è dunque la coscienza di coloro che vi risiedono di essere partecipi di un'entità comune.

Eiximenis pone la propria visione della città entro la cornice teologica del *De civitate Dei* di Agostino, avvalendosi di elementi desunti sia dalla trattatistica politica ed enciclopedica dei secoli XII (innanzi tutto il *Policraticus* di Giovanni di Salisbury) e XIII (il *Communiloquium* di Giovanni di Wales), sia dall'*Etica* e dalla *Politica* di Aristotele. I riferimenti ad Agostino non devono far passare in secondo piano il suo debito nei confronti della *Politica*, ben più notevole di quanto appaia a prima vista: si pensi ai nove capitoli consecutivi (88-96, pp. 109-209) in cui è criticato il modello «comunistico» socratico-platonico della polis, per cui Eiximenis dipende precisamente dal testo aristotelico, attraverso la mediazione del *De regimine principum* di Egidio Romano.

Disponibile in latino da poco più di un secolo, resa oggetto di commentari che ne avevano progressivamente chiarito termini e significati, la *Politica* fu il principale punto di riferimento dei dibattiti intorno alle forme di convivenza umana e di esercizio della sovranità lungo tutto il secolo XIV (cf. Flüeler 1992, II: 1-101, lista dei commentari medievali alla *Politica*; Canning 1998). Eiximenis è pienamente nel flusso di questa corrente di modernizzazione aristotelizzante del linguaggio politico, come indica già la sua spiegazione della ragione fondamentale della nascita della città, che avviene per necessità di contratti, commerci e mercati, per comprare e per vendere (Eiximenis 2005: cap. 41, p. 89).

2. DUPLICITÀ DEL PATTO

Cambiano gli uomini, ma la città resta sempre la stessa in virtù della sua legge, del suo sito, della sua unità (Eiximenis 2005: cap. 74, 160). La legge registra e fissa il patto costitutivo che regge la convivenza civile. Il *Dotzè* prospetta una complessa architettonica costituzionale. In verità i patti sono due: uno fra Dio e gli uomini e uno fra gli uomini. Del versante che scende si occupa il quarto trattato (non ancora

disponibile in edizione critica), ove Eiximenis tratta dell'origine divina del potere e pone il papa, rappresentante divino, al vertice della piramide dei poteri terreni; al di sopra dello stesso imperatore, il cui esercizio del potere è dunque derivato dal papa e in ultima analisi sospeso al suo. Del versante che sale si occupa invece nel secondo trattato. Mentre il primo patto, esaltando la *plenitudo potestatis* papale, rivela adesione a una concezione ierocratica, il secondo appare saldamente ancorato al modello socio-politico aragonese, fondato sulla precaria ricerca di un difficile equilibrio legislativo e fiscale fra potere centrale e poteri locali, monarchia e municipalità. Sta qui la radice del pattismo. Dal punto di vista di un osservatore odierno i due piani appaiono incongrui e incompatibili. Ma per Eiximenis non era così. Di fatto, nella parte iniziale del *Dotzè* viene in primo piano il patto fra sovrano e cittadini, mirante ad assicurare allo stato giustizia e «utilità pubblica». Sul fondamento di questo patto fondativo si costruisce un reticolo di contratti miranti a normare le forme di vita della comunità (cap. 156, pp. 337-339). È significativo che proprio a questo punto Eiximenis evochi la guerra, cercando di stabilire se e in che modo uno *ius belli* condiviso possa preservare il modello pattizio anche a fronte di un'invasione militare (Eiximenis 2005: cap. 157, pp. 340-341). La questione se vi sia una forma privilegiata di governo non viene qui affrontata. I riferimenti a Luigi IX, visto come esempio di re cristiano e di buon re, e i richiami al modello davidico lasciano comunque intravedere il profilo di una monarchia dotata di tratti sacrali e perfino messianici, secondo un paradigma ampiamente diffuso nella pubblicistica profetico-politica tardomedievale in area catalano-aragonese (Aurell 1992). Il principe deve essere ministro della legge, garante del patto che tiene unita la comunità.

3. SPAZIO SACRO RETTO DALLE LEGGI DEGLI UOMINI

Il *Dotzè* presenta un vero e proprio progetto per la città, che si precisa in relazione alla seconda grande questione di vitale importanza per il suo destino: il sito. Per una sua corretta individuazione occorre tenere conto di corsi celesti, costellazioni e congiunzioni astrali: la sfortuna di molte città nasce da ignoranza dell'astrologia. All'individuazione scientifica del luogo deve fare riscontro una suddivisione regolare e ordinata degli spazi al suo interno. Eiximenis delinea una città a pianta quadrata, difesa da un quadrilatero di mura, con quattro castelli ai rispettivi vertici e, al centro

dei quattro lati della cinta muraria, quattro portoni principali, ciascuno circondato da torri. Nella grande piazza centrale si incrociano i due assi viari, che suddividono l'abitato in quattro quartieri.

Indagini recenti condotte su città italiane del Basso Medioevo indicano che il bordello —una presenza immancabile— si trovava in genere nei pressi della piazza centrale e della cattedrale. Campagne di predicazione quali quelle compiute tra fine '300 e inizi del '400 dal frate domenicano valenciano Vicent Ferrer nello spazio compreso fra territori della Corona d'Aragona, Castiglia, Francia meridionale e Piemonte hanno messo in luce la centralità per i predicatori dell'Osservanza delle preoccupazioni per la morale pubblica. Proprio a seguito di una sua campagna condotta fra Savoia e Piemonte fra il 1402 e il 1403 il duca sabaudo Amedeo VIII emise statuti che imposero fra l'altro l'erezione di bordelli in spazi segregati (Comba 1991: 45-46). Nessuna preoccupazione e nessun consiglio del genere emergono invece dalle pagine che Eiximenis dedica ai bordelli. La localizzazione di essi, come degli altri edifici poco salubri, deve rispondere esclusivamente a precauzioni igienico-sanitarie: «Espitals, lochs de lebrosos, bordells, e taffureries e escorriments de clavegueres deuen estar a la part contrària d'aquell vent qui més se usa en la ciutat, per tal que lo vent aquell no tir les infeccions del dit loch» (Eiximenis 2005: cap. 110, p. 241).

Ciò non toglie che nel suo complesso la città sia uno spazio sacro, come dimostrano la centralità riconosciuta alla cattedrale e alla residenza del vescovo, unici edifici consentiti nella piazza centrale; la geometrica dislocazione, a presidio del territorio, di parrocchie e di conventi degli ordini mendicanti, uno per ciascuno dei quattro quartieri (Eiximenis 2005: cap. 8, p. 16); e la stessa pianta urbana, quadrata sul modello perfettamente quadrato della Gerusalemme che scende dal cielo descritta nel ventunesimo capitolo dell'Apocalisse.

Il richiamo al modello di Gerusalemme nelle riflessioni politologiche e nei progetti e dibattiti urbanistici europei di questo periodo è un fenomeno di una certa ampiezza, che come tale non può essere ridotto a semplice reviviscenza di un motivo erudito. Pensiamo al piano dell'imperatore Carlo IV, che negli stessi anni avviava a Praga una serie di opere costruttive per trasformarne il profilo in quello di nuova Gerusalemme (Mengel 2004). Il tentativo esprimeva la pretesa del sovrano di riplasmare la città per dare ad essa un assetto urbanistico adeguato al suo nuovo ruolo di sede imperiale. Da parte sua, Eiximenis scrive questi capitoli del *Dotzè* mentre è a Valencia, in rapporto di stretta collaborazione con il governo cittadino. Il suo richiamo alla

Città Santa va inteso tenendo conto del progetto di modificare l'impianto urbano in modo da eliminarne le tracce del precedente impianto musulmano. Una conoscenza anche superficiale del centro storico di Valencia attesta con quanta consequenzialità quel piano di distruzioni e ricostruzioni sia stato effettivamente realizzato, e di riconoscervi ancor oggi ben visibile l'impronta di un assetto sostanzialmente coincidente con quello da lui delineato.

Che la città sia uno spazio sacro non significa peraltro che debba essere governata dalla legge divina. Anche per quest'aspetto l'esempio dei bordelli risulta emblematico. Fornicare con una «fembra comuna» (cap. 121, p. 448) è gran peccato dal punto di vista della legge divina. Ma poiché a causa del peccato sarebbe molto difficile per la moltitudine degli uomini astenersi da tale desiderio, la pubblica prostituzione è consentita dalla legge umana e non va assolutamente ostacolata: un'attitudine repressiva rischierebbe infatti di aumentare il numero degli adultèri e degli atti contro natura. Questa presa di posizione conferma la distanza di Eiximenis da quei frati minori e predicatori osservanti che della lotta alla prostituzione avrebbero fatto, pochi anni più tardi, un elemento qualificante nel loro sforzo di cristianizzazione della morale pubblica, degli statuti e delle leggi civili.

Al di là dell'esempio, a prima vista marginale, Eiximenis si oppone alle intromissione del clero nella cosa pubblica (Eiximenis 2005: cap. 44, p. 96). I cristiani chiamano città solamente il luogo di residenza di un vescovo. Ma mentre, come spiegava Gerolamo, nella Chiesa primitiva tutte le città cristiane si reggevano «per comun consell de hòmens ecclesiàstics» (cap. 113, p. 246), ora non è più così, e al vescovo occorre tributare onore solo in quanto principe «spirituale» della città (cap. 113, p. 247). Dal riconoscimento della funzione connettiva esercitata dalla religione cristiana rispetto al tessuto cittadino deriva peraltro la necessità che gli ecclesiastici siano trattati con rispetto e pacificamente. Cristianesimo come religione civile.

4. STRATEGIE PER LA COESIONE CITTADINA: LA «COLLIGACIÒ LEGAL»

Il terzo elemento costitutivo della città è la sua coesione interna, assicurata dal primato che spetta in essa alla carità, vista come l'autentico fattore coesivo della cosa pubblica, mentre invece l'avarizia ne è la peggiore nemica. La vita civile si regge sulla

circolazione dei beni. La città è centro di traffici, entro cui produzione, circolazione e mutua condivisione della ricchezza sono assicurate in primo luogo dai mercanti.

Eiximenis dedica molta attenzione a distinguere i cittadini da coloro che non possono essere considerati a pieno titolo tali, pur risiedendo in città. Fra questi ultimi i pellegrini, i servi e gli schiavi affrancati (cap. 115, pp. 250-251). Quanto ai giudei, si trovano in una posizione ambigua. Da una parte devono poter disporre di autentica signoria sui propri beni. Allo stesso modo, anche il potere esercitato dagli infedeli non è certo illegittimo solo perché non sono cristiani: Costantino esercitò legittimamente il potere anche prima di convertirsi al cristianesimo (Eiximenis 2005: cap. 167, p. 360). Per queste affermazioni il *Dotzè* è su posizioni opposte rispetto a quelle fissate da papa Innocenzo IV, che aveva sostenuto che solo i cristiani in comunione con la gerarchia ecclesiastica detengono legittimamente i loro possessi. E si trova invece di fatto vicino alle formule fissate da Guglielmo di Ockham riguardo alla legittimità dell'esercizio del potere da parte degli infedeli, in quanto viene loro da Dio senza alcuna mediazione ecclesiastica (Potestà 1988: 484-492). D'altra parte, nella città cristiana si danno pesanti limitazioni nei confronti dei diritti di infedeli e giudei, fino al punto che Eiximenis giustifica la pratica dei battesimi forzati, oggetto di discussioni nella penisola iberica fin dal VII secolo (Cohen 1999).

Il disegno di una vita cittadina pacificamente ordinata, mirante all'instaurazione della giustizia e al mantenimento della concordia e della pace, rivela la cifra profonda di Eiximenis, che vuole comporre scienza politica dei classici e cristianesimo in una sorta di umanesimo della misura e dell'equilibrio. Il tema della pace quale asse portante della vita politica era venuto in primo piano nel dibattito politologico dagli ultimi decenni del '200 grazie alla riscoperta della *Politica* aristotelica, che indicava nei conflitti intestini la prima causa di dissoluzione della città. D'altra parte, sarebbe semplicistico ridurre la questione nel dibattito trecentesco a semplice motivo dottrinale, da comprendere ed esaurire entro il perimetro della storia delle idee (Boureau 2006). Discendente probabilmente da una famiglia che praticava la mercatura, membro di un ordine religioso legatosi fin dalle origini ai ceti emergenti dei mercanti, Eiximenis esprime nel discorso sulla pace tensioni e aspirazioni di un intellettuale catalano legato ai ceti emergenti cittadini, preoccupato come tale che si creino condizioni favorevoli alla circolazione virtuosa della ricchezza e contrarie al diffondersi civile dell'avarizia. Non è forse un caso che il termine «valore» in senso economico risulti per la prima volta attestato in un documento riguardante uno scambio di terra redatto a Barcelona

nel 1068 (Udina Martorell 1947: 17-18; ringrazio Sylvain Piron per avermi segnalato il documento, sfuggito a Schuchard 1970). Il frate minore di Girona esalta le città di mare, e fra esse mette al vertice Barcelona, alla cui bellezza e alle cui prerogative dedica un intero capitolo, mostrandone la superiorità rispetto a Tarragona.

Il benessere delle città di mare dipende anche dal continuo afflusso di forestieri, che vanno accolti con riguardo e integralmente protetti nei loro beni. Quando poi siano «profitosos a la comunitat», devono ricevere il trattamento che normalmente ricevono nelle città marinare italiane, dove i mercanti forestieri godono di grazie e privilegi speciali, in quanto portano vantaggi per la comunità.

Scorgiamo qui un'apertura che dalla sfera dell'interesse commerciale si estende in direzione della cultura civile e politica. Manca in effetti in Eiximenis qualsiasi allusione a quell'idea di «naturaleza» teorizzata da Alfonso X e destinata a pesare così a lungo sulla coscienza e sulle istituzioni castigliane e iberiche. Nel regno catalano-aragonese la linea è un'altra. Il vincolo fra i cittadini è rappresentato non da una identità di natura etnica, ma dalla «colligaciò legal», cioè dall'insieme di vincoli giuridici che si creano fra i membri di una comunità i quali di partenza condividono solo la «religiositat de fe». Temi enunciati, prima di Eiximenis, in ambienti di giuristi gravitanti attorno alla corte catalano-aragonese, ma che egli riprende e rifonde in un quadro di riflessione politologica più vasto e insieme pragmaticamente determinato (Evangelisti 2006). Il Mediterraneo e l'Europa cui guarda non sono la semplice somma di tante piccole patrie estranee e potenzialmente ostili fra loro, ma una rete di città comunicanti, i cui abitanti stringono liberamente patti, contratti, legami regolatori della convivenza, all'interno delle singole città e fra una città e l'altra.

Dal punto di vista della scienza politica siamo ormai lontani dai grandi riferimenti medievali, lontani dai termini entro cui Dante e lo stesso Marsilio da Padova avevano trattato di concordia, giustizia e pace dello stato, ovvero della città. La prospettiva di Eiximenis è assai più vicina a quella di autori come Poggio Bracciolini e Leon Battista Alberti. Il riferimento a questi teorici e protagonisti della vita civile italiana del '400 non è in fondo così estrinseco come potrebbe sembrare a prima vista. È impressionante la molteplicità dei richiami alle città dell'Italia centrosettentrionale che innervano questa parte del *Dotzè*: Genova per le fortificazioni, Siena per l'autosufficienza cittadina, Firenze per la pratica di emettere certificati di debito pubblico; Venezia, Genova e Firenze per la ricchezza. Le città italiane sono modelli di autogoverno, di partecipazione, di produzione della ricchezza.

5. UNA POLITICA PER IL PRINCIPE

Il *Dotzè* era destinato in primo luogo ai governi cittadini, a membri della famiglia reale e ad aristocratici strettamente legati ad essa. Fin dai primi decenni della loro esistenza i frati minori erano riusciti ad insediarsi nei gangli vitali delle città e dei comuni e ad accreditarsi presso le corti europee come uomini di fiducia, collaboratori tanto più preziosi a causa del rapido imporsi della scrittura a tutti i livelli degli apparati degli stati. Nel periodo compreso fra Pietro III ed Alfonso il Magnanimo nelle corti aragonesi del Mediterraneo si contano ben trentaquattro confessori francescani (Evangelisti 2006: 10). Apprezzati consiglieri, i frati esercitano una funzione di indirizzo, di guida e di legittimazione esulante dai confini dello «spirituale» modernamente inteso; tanto più preziosa per una compagine geneticamente artificiale, e quindi fragile e costitutivamente instabile, qual era la confederazione catalano-aragonese. In particolare durante il regno di Pietro III (1336-1387), caratterizzato da crescenti difficoltà nel mantenimento degli equilibri fra dinastia, egemonia catalana e spinte delle altre componenti.

Entro tale scenario Eiximenis ebbe un ruolo di primo piano —come dimostra l'alto riconoscimento resogli quando venne incaricato di tenere, insieme a Vicent Ferrer, l'elogio funebre del re—, segnando un passaggio di grande rilievo dal punto di vista della storia delle teorie e dei linguaggi socio-economici elaborati in ambito minoritico fra XIII e XIV secolo, nella linea aperta da Pietro di Giovanni Olivi: un autore molto caro a Eiximenis, che possedeva cinque codici contenenti suoi scritti, allo stato attuale risultanti perduti (Williman 1980: 289-297, cit. in Piron 1999: 224). Occorre peraltro guardarsi dal rinchiuderne l'opera entro il perimetro sigillato della tradizione e della discorsività francescane. Indicativo in questo senso il modo in cui riflette sui fattori di disgregazione della città, a partire da quelli enumerati da Aristotele. La sua attenzione si concentra sulla questione, allora di piena attualità, degli effetti negativi che la sostituzione di moneta buona con moneta cattiva, a seguito di falsificazione o svalutazione non dichiarata, comporta per la vita delle comunità. Su questo punto Eiximenis si esprime in termini categorici: La moneta «és ordonada a relevació de affany dels mercaders e del treballants per la cosa pública» (cap. 139, p. 304), «és mesura e regla dada als hòmens per la ley instituent la sua valor» (cap. 140, p. 305). Perciò «aquells qui falsen moneda, o·n tolen secretament de la bona, deuen ésser greument ponits per la comunitat» (cap. 139, p. 304). Per questo «tota senyoria

qui falça aquesta ley comet crim de falç en la cosa pública» (cap. 140, p. 305): chi interviene sul corso della moneta compie nei confronti della comunità delitto di lesa maestà. Posizioni molto rigorose, che vanno considerate nel quadro dell'ampia riflessione teorica avviata nel primo decennio del secolo da Arnaldo de Vilanova. Rivolgendosi a Federico III, re aragonese di Sicilia, Arnaldo lo aveva avvertito che il principe che altera il titolo della moneta per far crescere i propri patrimoni personali commette un furto e la produce con inganno, poiché depaupera di nascosto i suoi («Quotienscumque princeps adulterat monetam, ut augeat thesauros suos, furtum committit et in dolo fabricat eam, quoniam occulte suos extenuat et expoliat pretiosis», *Allocutio christini*, in Perarnau 1992, 111-112). A sua volta, lo scienziato parigino Nicole Oresme, consigliere del re Carlo V, aveva approfondito tali riflessioni prima nel trattato *De moneta* (1356) e poi nel suo commento in francese alla Politica di Aristotele (*Livre de Politiques*), realizzato solo qualche anno prima del *Dotzè*.

Formatosi fra la Catalogna, Parigi e Oxford, Eiximenis aveva una biblioteca personale di assoluto riguardo, per quantità (oltre 230 manoscritti: Monfrin 1967) e qualità, comprendente fra l'altro testi di Arnaldo e di Oresme. A loro egli guarda. I due grandi scienziati sono i suoi principali riferimenti in campo di scienza pecuniativa; e un primo superficiale confronto fra il *Dotzè* e il *Livre de Politiques* permette di cogliere fra le due opere numerosi legami, in parte ancora da indagare. Con esse siamo al centro della riflessione politologica condotta a ridosso delle grandi corti europee nella seconda metà del '300.

6. PROFETISMO AL SERVIZIO DELLA POLITICA

Dai tempi di Arnaldo di Vilanova si era diffusa nei territori catalano-aragonesi una copiosa produzione profetica di matrice francescano-gioachimita, risalente in ultima analisi agli insegnamenti dell'Olivi e di Arnaldo, alle cui suggestioni non rimasero insensibili principi reali quali Filippo di Maiorca e l'infante Pietro d'Aragona. Tale profetismo comprende una varietà notevole di temi; in esso pretese di conoscenza e di calcolo riguardo alla data della venuta dell'Anticristo si annodano a motivi di celebrazione dinastica, divulgati da intellettuali di corte e ripresi a proprio uso e consumo dalla stessa propaganda regia. Il profetismo è un ingrediente costitutivo dell'orizzonte teologico-politico del Trecento catalano-aragonese (Potestà 2007). Il *Dotzè* ci rivela

appieno potenzialità e rischi che potevano venire in particolare da un uso incontrollato dell'opera profetica del celebre frate minorita Giovanni di Rupescissa (Rocatalhada), i cui testi (in particolare il breve *Vade mecum in tribulatione*) si erano rapidamente diffusi dal carcere di Avignone, in cui l'autore fu lungamente detenuto, verso tutte le direzioni, venendo conosciuti in Europa anche grazie a numerosi volgarizzamenti (Perarnau 1993 e 1998; Lerner 1996 e 2004).

È senz'altro significativo il modo in cui Eiximenis ricorre nel *Dotzè* al profetismo di Giovanni di Rupescissa, con un utilizzo che risulta perfettamente in linea con le sue preoccupazioni per la pace e la giustizia quali fattori costitutivi del mantenimento della città e con la sua messa in guardia nei confronti di comportamenti dannosi per l'interesse comune. La critica nei confronti della mancanza di generosità che caratterizza i tempi attuali prende forza da una profezia da lui attribuita a Lattanzio (sul profetiamo di Eiximenis è fondamentale Lerner 2001: 101-110), in cui si preannuncia la fine come destinata a venire nell'anno 1400 e si preannuncia il prossimo insorgere della «giustizia popolare» (Eiximenis 2005: cap. 200, p. 428): un sintagma che proprio Giovanni di Rupescissa aveva immesso nel lessico teologico-profetico con una valenza positiva (Lerner 1996 e 2004). Sulle tracce di Lerner, X. Renedo spiega convincentemente nell'Introduzione perché Eiximenis prima presenti, nel capitolo 466, tali preannunci ricavati da Rupescissa, per poi rinnegarli nei capitoli immediatamente successivi (i passi in questione fanno parte della sezione dell'opera non ancora criticamente pubblicata). Si deve ritenere che nell'infuocato 1391, caratterizzato da pogrom e scoppi generalizzati di violenza popolare, lo stesso re Giovanni abbia richiesto —e prontamente ottenuto— da Eiximenis la revoca delle sue avventate previsioni, terribilmente calzanti per i drammatici eventi in corso e così minacciose per le stesse sorti della dinastia (Eiximenis 2005: xxxiv-xliv). Una significativa riprova dell'interesse con cui il sovrano stesso considerava la prosa del frate, e del temibile fascino del discorso profetico da lui avventatamente propagandato.

7. FISIOLOGIA DELLA CITTÀ

La città di Eiximenis si presenta come un corpo, secondo il doppio registro aristotelico e paolino. In realtà, nella riflessione politologica del '300 la metafora del corpo applicata allo Stato era già stata utilizzata, con accenti in parte diversi. Forte

della sua formazione ed esperienza di *physicus*, Marsilio da Padova l'aveva incurvata in senso medico nel *Defensor pacis*, rimarcando come il corpo dello Stato sia non tanto un organismo armonico e ben ordinato, quanto un campo entro cui operano energie tendenzialmente contrastanti: solo grazie all'esercizio del potere coattivo da parte del governante tale corpo può infine restare pacifico e ben compaginato. La linea marsiliana era stata proseguita precisamente da Oresme. Sospettato di aver tradotto in francese il *Defensor pacis* e averlo introdotto anonimamente nell'Università di Parigi, Oresme attinse ad esso per il proprio *Livre de Politiques* (Menut, 5-II, 26). Qui l'applicazione del paradigma medico all'ambito politico si traduce nell'insistenza sulla relatività di ogni ricetta e di ogni decisione, e sulla necessità di tenere conto, per una corretta diagnostica e terapeutica civile, delle circostanze e delle forze in gioco, sempre mutevoli. Francesc Eiximenis resta sostanzialmente estraneo a questa linea attenta ai campi di forza che percorrono le nervature dello Stato. Sarà Machiavelli a valorizzarla sino in fondo, mostrando che la città è costitutivamente attraversata da pulsioni contraddittorie sempre in movimento e in conflitto fra loro, e come tale è permanentemente minacciata dalla corruzione, in quanto forma degenerativa cui ogni corpo vitale è naturalmente esposto (Briguglia 2006). Ma se questa è l'effettiva costituzione materiale dello Stato, cade per Machiavelli la pretesa di indicare nella concordia il criterio e l'orizzonte dell'agire, e con essa la convinzione che si possa fissare una volta per tutte un solido ormeggio politico cui ancorare le potenze umane, centrifughe e dissolutrici. Lo Stato non è che un corpo che si alimenta dei suoi umori. La scienza politica dovrà quindi rendersi consapevole delle passioni e del desiderio di cui gli individui vivono, fino a prevedere la «ruina» del buono tra i non buoni. E solo un principe che abbia le caratteristiche di un centauro —mezzo uomo e mezzo animale— può pensare di governare la città. Come si legge nel diciottesimo del *Principe*, questi dovrà «non partirsi dal bene, potendo, ma sapere entrare nel male, necessitato». In questa prospettiva la costruzione della pace potrà avvenire non certo come frutto di una razionale e ordinata architettonica politica, bensì grazie alla potenza del principe di governare il conflitto. L'ideale aristotelico dell'uomo come essere naturalmente politico e quello umanistico della città ben ordinata, in cui l'utile e il bene possano razionalmente e armonicamente comporsi, sono ormai destinati a ritirarsi dalla scena.

Gian Luca Potestà
Università Cattolica Sacro Cuore

BIBLIOGRAFIA

Aurell, M. (1992) «Eschatologie, spiritualité et politique dans la confédération catalano-aragonaise (1282-1412)», in *Fin du monde et signes des temps. Visionnaires et prophètes en France méridionale (fin XIIIe-début XVe siècle)*, Toulouse/Fanjeaux, Privat / Centre d'études historiques de Fanjeaux, pp. 191-235.

Boureau, A. (2006) *La religion de l'État. La construction de la République étatique dans le discours théologique de l'Occident Médiéval (1250-1350)*, Paris, Les Belles Lettres.

Briguglia, G. (2006) *Il corpo vivente dello Stato. Una metafora politica*, Milano, Bruno Mondadori.

Canning, J. & O. G. Oexle, eds. (1998) *Political Thought and the Realities of Power in the Middle Ages / Politisches Denken und die Wirklichkeit der Macht im Mittelalter*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.

Cohen J. (1999) *Living letters of the Law: Ideas of the Jew in Medieval Christianity*, Berkeley, University of California Press.

Comba, R. (1991) «Il progetto di una società coercitivamente cristiana. Gli statuti di Amedeo VIII di Savoia», *Rivista Storica Italiana*, 103, pp. 33-56.

Eiximenis, F., O. F. M. (1986-1987) *Dotzè llibre del Crestià. I,* C. Wittlin *et alii* (eds.), Girona, Col·legi Universitari / Diputació de Girona, 1986-1987, 2 vols.

— (2005) *Dotzè llibre del Crestià. Primera part, volum primer*, edició de Xavier Renedo, coordinació de Sadurní Martí, amb la col·laboració d'Enric Bassegoda, Miriam Cabré, Montserrat Galí, Jorge García López, Daniel Genís, David Guixeras, Eva Izquierdo, Jordi Lorca, Rafael Ramos Nogales, Francisco J. Rodríguez Risquete, Raquel Rojas i Jaume Torró (Obres de Francesc Eiximenis, 1), Universitat de Girona / Diputació de Girona.

Evangelisti, P. (2006) *I francescani e la costruzione di uno stato. Linguaggi politici, valori identitari, progetti di governo in area catalano-aragonese*, Padova, Editrici Francescane.

Flüeler, C. (1992) *Rezeption und Interpretation der aristotelischen «Politica» im späten Mittelalter*, Amsterdam-Philadelphia, B.R. Grüner, 2 vols.

Lerner, R. E. (1996) «"Popular Justice": Rupescissa in Hussite Bohemia», in A. Patschovsky & F. Smahel (eds.), *Eschatologie und Hussitismus*, Praha, pp. 39-51.

Lerner, R.E. (2001) *The Feast of Saint Abraham: Medieval Millenarians and the Jews*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press. [Trad. it. Roma, Viella, 2002.]

Lerner, R. E. (2004), «Medieval Millenarianism and Violence», in «*Pace e Guerra nel Basso Medioevo*». *Atti del* XL *Convegno storico internazionale*, Spoleto, Centro italiano di Studi sull'Alto Medioevo, pp. 37-52.

Mengel, D. C. (2004) «From Venice to Jerusalem and Beyond: Milíč of Kroměříž and the Topography of Prostitution in Fourteenth-Century Prague», *Speculum*, 79, pp. 407-42

Menut, A. D. (1970) *Introduction*, in Maistre Nicole Oresme, «Le livre de Politiques d'Aristote, published from the text of the Avranches Manuscript 223 with a Critical Introduction and Notes» in A. D. Menut, *Transactions of the American Philosophical Society* 60/6, pp. 5-42.

Monfrin, J. (1967) «La bibliothèque de Francesc Eiximenis (1409)», in *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, 29, pp. 447-487. [Rist. con un'inedita appendice documentaria in Williman, D., *Bibliothèques ecclésiastiques au temps de la papauté d'Avignon, I* (Documents, études et répértoires publiés par l'Institut de Recherche et d'Histoire des Textes, 23, 1), Paris 1980, pp. 287-306 e nuovamente in Aa.Vv., *Studia bibliographica* (Estudis sobre Francesc Eiximenis 1), Col·legi Universitari de Girona / Diputació de Girona 1991, pp. 241-287.]

Perarnau i Espelt, J. (1992) «*L'Allocutio Christini* … d'Arnau de Vilanova. Edició i estudi del text», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 11, pp. 7-135.

Perarnau i Espelt, J. (1993) «La traducció catalana resumida del *Vademecum in tribulatione* (Ve ab mi en tribulació) de fra Joan de Rocatalhada», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 12, pp. 43-140.

Perarnau i Espelt, J. (1998) «La traducció catalana medieval del *Liber secretorum eventuum* de Joan de Rocatalhada», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 17, pp. 7-219.

Piron, S. (1999) «Parcours d'un intellectuel franciscain. D'une théologie vers une pensée sociale: l'œuvre de Pierre de Jean Olivi (ca. 1248-1298) et son traité *De contractibus*», thèse de doctorat d'histoire, Paris, EHESS.

Potestà, G. L. (1988) «Rm 13,1 in Ockham. Origine e legittimità del potere civile», *Cristianesimo nella storia*, 7, pp. 465-492.

— (2007) «L'anno dell'Anticristo. Il calcolo di Arnaldo di Villanova nella letteratura teologica e profetica del XIV secolo», *Rivista di storia del cristianesimo*, 4, pp. 431-464.

Schmitt, C. (1916) *Theodor Däublers "Nordlicht". Drei Studien über die Elemente, den Geist und die Aktualität des Werkes*, München, Georg Müller (Duncker & Humblot, Berlin 1991²); trad. it. *Aurora boreale. Tre studi sugli elementi, lo*

spirito e l'attualità dell'opera di Theodor Däubler, Napoli, Edizioni Scientifiche Italiane 1995.

Schuchard, B. (1970) *Valor. Zu seiner Wortgeschichte im lateinischen und romanischen des Mittelalters*, Bonn, Romanistisches Seminar.

Udina Martorell, F. (1947) *El Llibre Blanch de Santas Creus (cartulario del siglo XII)*, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

Williman, D. (1980) *Bibliothèques ecclésiastiques au temps de la papauté d'Avignon*, *t. I. 1, Inventaires de bibliothèques et mentions de livres dans les Archives du Vatican (1287-1420) – Répertoire. 2. Inventaires de prélats et de clercs non français*, Paris CNRS.

XAVIER RENEDO PUIG

CIUTAT DE MALLORCA, 31 DE DESEMBRE DEL 1229: SANT SILVESTRE, SANT JORDI I JAUME I

1. DE CIUTAT DE MALLORCA AL PUIG DE SANTA MARIA[1]

Un dels episodis més memorables del *Llibre dels feits* és la descripció de l'atac final a la Ciutat de Mallorca el 31 de desembre del 1229. Es tracta del dia de sant Silvestre i, encara que Jaume I no esmenti aquesta efemèride en el seu relat, potser no es tracta d'una coincidència. Per un cristià del segle XIII sant Silvestre era, d'acord amb el divulgadíssim *Actus Beati Silvestri*, el responsable de la conversió al cristianisme de l'emperador Constantí i d'Helena, la seva mare. Era, per tant, un personatge clau en la història de la difusió i de la consolidació de la religió cristiana. Potser per aquesta raó es va fer coincidir amb el 31 de desembre la data de l'atac definitiu a una ciutat que ja estava delmada a causa d'un setge llarg i dur. La caiguda de Mallorca en mans cristianes també es podia interpretar, sens dubte, com un moment important en la història de la difusió del cristianisme si més no a la nostra banda del Mediterrani. Potser cal tenir també en compte en relació amb aquesta qüestió que, segons una tradició recollida en el *Flos Mundi*, un compendi d'història universal en llengua vulgar de principis del segle XV, i catalogada en el repertori de llegendes historiogràfiques d'Anna Cortadellas (2001: 179), no va ser pas l'apòstol sant Jaume, sinó una deixebla de sant Silvestre la responsable de la conversió d'Espanya a la religió cristiana.

1. Aquest treball forma part del projecte de recerca HUM 2005-06110-C02-01 del Ministeri d'Educació. Forma part també d'un projecte de llibre sobre Jaume I i el *Llibre dels feits* que sortirà a finals de l'any que ve.

El dia de sant Silvestre, doncs, l'exèrcit del rei En Jaume, com era la norma en un esdeveniment d'aquestes dimensions, va oir missa de bon matí i va combregar. És molt probable, tot i que el rei no ho reculli en el seu relat, que Berenguer de Palou, el bisbe de Barcelona, fes també un sermó de croada a l'estil del que ja havia fet a l'alba del 12 de setembre del mateix any, és a dir el dia que havia de tenir lloc la batalla de Portopí, la primera gran batalla de la campanya de Mallorca.[2] Acabada la missa, l'exèrcit es va acostar a les muralles de la ciutat i el rei va dirigir una brevíssima arenga a la tropa: «Via, barons! Pensats d'anar en nom de Nostre Senyor Déus» (Bruguera 1991b: 96). Com que ningú no reaccionava a les paraules del rei (Bruguera 1991b: 96-97), Jaume I es va veure obligat a tornar a pendre la paraula:

> E, Mare de Déu, seyor! Nós venguem aquí per ço que·l sacrifici de vostre Fiyl hi fos celebrat! Pregats-lo que aquesta honta no prengam jo ni aquels qui serven a mi per nom de vós e de vostre car Fiyl!.

Com que el resultat va ser el mateix, el rei va haver de pendre la paraula per tercera vegada: «Via, barons, en nom de Déu! Que·ls duptats?». A la tercera de canvi, l'exèrcit cristià va reaccionar i, d'acord amb el relat del *Llibre dels feits*, va començar a avançar cridant sense parar: «Sancta Maria! Sancta Maria!» (Bruguera 1991b: 97). En el moment en què els «cavalls armats» van entrar en acció, després d'haver-ho repetit trenta vegades, els crits van cessar i va començar la batalla de debò. Jaume I explica que el segon cavaller que va traspassar l'esvoranc obert a les muralles i va entrar dins la ciutat va ser Joan Martines d'Eslava. Després hi van entrar Bernat de Gurb i Sirot, un cavaller del seguici de Guillem, el fill bastard del rei de Navarra.[3]

Segons el *Llibre dels feits* (Bruguera 1991b: 97), que assegura que es basa en el testimoni dels soldats sarraïns que estaven a l'altra banda de la muralla, el primer cavaller que va entrar en el clos de la ciutat no va ser ni català, ni aragonès, ni formava part dels reforços internacionals que s'havien afegit a l'exèrcit del rei:

2. Aquell dia, però, només va combregar Guillem de Montcada, ja que el rei «e tota la major partida havíem combregat ans que entràssem en sa mar» (Bruguera 1991b: 75), és a dir havien combregat cinc dies abans, quan la flota reial va sortir del port de Salou cap a Mallorca. Tres mesos després, davant de la més que previsible caiguda de la Ciutat de Mallorca, tot l'exèrcit i el rei tornen a combregar.

3. Bernat Desclot dóna una llista en part diferent: «Mas lo primer cavaler qui entrà avia nom Martí Pèriç, e altre aprés En Bernat de Gurp e el ters En Feran Pèriz de Pina, e puys aprés entraren tots los altres al pus tost que pogren» (Coll i Alentorn 1949: 134-135).

> E, segons que·ls sarraïns nos comtaren, deÿen que viren entrar primer a caval ·I· cavaller blanch ab armes blanques; e açò deu ésser nostra creença que fos sent Jordi, car en estòrias trobam que en altres bataylas l'an vist de christians e de sarraïns moltes vegades.[4]

El cavall que muntava sant Jordi, d'acord amb la tradició i amb la lògica d'aquesta mena de relats, només podia ser blanc. Per fer, però, del tot explícit aquest fet tant en el manuscrit del *Llibre dels feits* de la Biblioteca del Palau Reial de Madrid com en l'edició prínceps del 1557 es llegeix «·1· cavaller blanch ab armes blanques ab cavall blanch ab vestidures blanques» (Bruguera 1991b: 97). El dominic fra Pere Marsili, que va traduir al llatí el *Llibre dels feits* a principis del segle XIV, va seguir aquesta línia en parlar d'un cavaller que muntava un cavall blanc (Martínez 1984: 202), i que duia unes armes resplendents i un vestit també blanc:

> Ut autem relatione plurorum sarracenorum audivimus, et rex congruo tempore diligentius indagavit, precedebat fuit manifestis sarracenis, et primus invasor civitatis, quem pie credidimus fuisse beatum Georgium, missum a beata Virgine tam sepe, tam pie invocata, sicut iam misit aliquando milites armatos, miles unos equo albo insidens, arma habens nitida et vestes albissimas. Et iste robustissimus defunctum martirem contra apostatam Iulianum.[5]

Fra Pere Marsili, com es pot veure, elimina la referència genèrica a l'aparició de sant Jordi en batalles entre cristians i musulmans documentada en diverses 'estòrias', però ho compensa parlant, encara que no en doni el nom, de l'aparició de sant Mercuri, màrtir decapitat l'any 250, que, com sant Jordi, també provenia de la Capadòcia, i que, segons la tradició, després de la seva mort, va matar en una batalla l'emperador Julià l'Apòstata, aquell que havia estat a punt d'ensorrar el projecte de Constantí,[6] un projecte que, almenys segons la llegenda, sant Silvestre havia contribuït a fer possible.

4. «I segons que ens contaren els sarraïns, primer veieren entrar a cavall un cavaller blanc amb armes blanques; i la nostra creença és que fos sant Jordi, perquè en històries trobem escrit que en altres batalles de cristians i de sarraïns se l'ha vist moltes vegades» (versió en català modern de Ferrando & Escartí 1995: 91-92).

5. En l'antiga versió catalana que es va fer dels capítols de la traducció llatina de fra Pere Marsili dedicats a la conquesta de Mallorca aquest passatge es tradueix de la forma següent: «E segons que havem ohit per relació de molts sarrahins, e el rey en temps covinent pus diligentment ho mostrà, que devant los hòmens armats anava un cavayler ab cavayl blanch, havent armas blancas e vesteduras molt blancas; e aquest cavaller fo molt fort als sarrahins e primer esvahidor de la ciutat; lo qual piadosament crehem ésser lo benehuyrat sant Jordi tramès de la benehuyrada verge Sancta Maria moltes de vegades tant envocada e apeylada, axí com ja tramès alcuna vegada un defunt martre contra Julià renegat» (Quadrado 1850: 103-104).

6. Sobre sant Mercuri, que, a més era amb sant Jordi i sant Demetri un dels patrons protectors dels exèrcits bizantins, cf. J. Flori (2003: 128-129).

Segons explica Ramon d'Alòs-Moner (1926: 65) en la seva monografia sobre la llegenda de sant Jordi, aquesta és la primera referència de les lletres catalanes medievals a la intervenció del sant en una batalla. La primera, però no l'única, ja que en altres cròniques medievals es parla d'aparicions de sant Jordi en batalles similars. La més reculada en el temps és la que el situa al costat del comte Borrell II en la reconquesta de Barcelona a finals del segle IX. Qui difon la notícia, però, està a uns quants segles de distància dels fets que narra. Es tracta del cronista valencià Pere Anton Beuter a la *Segunda parte de la Crónica general*.[7]

Diversos textos situen una altra aparició de sant Jordi en el setge i la conquesta d'Osca l'any 1096 a mans del rei Pere I d'Aragó. En aquest cas els testimonis que conec també són molt tardans: un 'miracle' publicat com a apèndix de la *Vida del benaventurat cavaller e gloriós màrtir sent Jordi*, conservada en un manuscrit de finals del segle XV, o de principis del XVI;[8] les *Cròniques d'Espanya* de Pere Miquel Carbonell, una carta de Jaume Péreç, el bisbe de València, recollida per P. M. Carbonell, i els *Anales de Cataluña* de Narcís Feliu de la Penya. Deixo per una altra ocasió l'estudi més detallat d'aquesta història llegendària, que em sembla que deu ser una variant del motiu del sant que es troba en dos llocs diferents alhora (motiu V225 del catàleg de Stith Thompson) i em limito a resumir-ne els trets essencials. La llegenda es basa en la coincidència en el temps del moment final de dos setges, és a dir el de l'assalt definitiu, que en realitat mai no van arribar a coincidir: Antioquia (1098) i Osca (1096). L'acció comença en el setge d'Antioquia, dins de la primera croada, o, per dir-ho a la manera de P. M. Carbonell, «del gran peregrinatge» (Alcoverro 1997: 256), i acaba a l'Osca assetjada per Pere I d'Aragó. Un cavaller alemany, que en les versions de P. M. Carbonell i de J. Péreç resulta ser de la família dels Montcada, és traslladat per sant Jordi del setge d'Antioquia al d'Osca amb tanta rapidesa que, almenys en la versió de P. M. Carbonell, «lo cavaller pensà que tota la batalla era una» (Alcoverro 1997: 256). El cavaller participa en la conquesta d'Osca i, un cop vençuda la ciutat, descobreix, parlant en llatí, que li serveix de 'lingua franca', el que li ha passat i on és.

7. «Escriven algunos que apareció el glorioso señor s. George, cuyo apellido tenían los alemanes, y dellos lo tomaron los ingleses, y de Guiayne, y Borgoña y los catalanes» (Escartí 1992: 75). Per moltes d'aquestes referències a sant Jordi en aquest apartat m'ha tornat a ser molt útil el repertori de llegendes d'A. Cortadellas (2001).

8. Es tracta del manuscrit II-475 de la Biblioteca del Palau Reial de Madrid, que comença amb el *Llibre dels feits* i acaba amb la vida de sant Jordi, una coincidència que dista molt de ser fortuïta. Asperti (1984: 114-115) i Bruguera (1991a: 11) han dedicat estudis a aquest manuscrit.

Aquest 'miracle' és molt interessant, per una banda, per la seva vinculació amb l'origen llegendari dels Montcada, una de les grans famílies de la noblesa catalana que, a més, com testimonien tant el *Llibre dels feits* com la *Crònica* de Desclot, va tenir un paper molt destacat en la conquesta de Mallorca. Per altra banda, la narració també és molt interessant per la doble vinculació de sant Jordi amb les croades d'Ultramar i amb les croades, de dimensions més modestes, catalanoragoneses.

A la *Crònica de Sant Joan de la Penya* (Soberanas 1961: 123-124), escrita per encàrrec de Pere III a mitjan segle XIV, s'explica una altra història protagonitzada per sant Jordi, aquest cop a la campanya de conquesta de València, una història força semblant a la del capítol 84 del *Llibre dels feits*. El valor afegit de la *Crònica de Sant Joan de la Penya* és que aquest cop es tracta d'un atac musulmà contra el campament del Puig, i no pas d'un de cristià contra València, un atac que es produeix mentre Jaume I és a Aragó i, per tant, no pot participar en la defensa del campament.

> E és atrobat que molts sants de Paradís no tan solament ajudaven a ell can havia batalles ab moros, no encara ajudaven a sos vassalls can per ell se combatien ab sarraïns, car diu-se que con ell hagués trameses alguns nobles e cavallers en lo regne de València, ço és lo noble En Bernat Guillem d'Entença e d'altres cavallers d'Aragó e de Catalunya, e fossen en un munt qui ara és apellat Santa Maria del Puig, e tota la morisma vengués contra ells en la batalla qui entre ells fo gran, los aparec sant Jordi ab molts cavallers de Paradís, qui els ajudà a vençre la batalla, per la qual ajuda negú crestià no hi morí.

Jaume I narra aquesta batalla, que, segons F. Soldevila (1971: 294-295), devia tenir lloc a finals d'agost o a principis de setembre del 1237, en els capítols 218-219 del seu llibre. (També se'n parla en el capítol XI de la *Crònica* de Bernat Desclot.) La narració de Jaume I té més d'un punt de semblança amb la descripció de l'assalt definitiu a Mallorca el dia de sant Silvestre del 1229. Es tracta, d'entrada, d'una batalla també decisiva, perquè la victòria sarraïna hauria suposat la destrucció del campament del Puig i, de retruc, una més que previsible retirada de l'exèrcit croat i potser fins i tot el fracàs gairebé definitiu de la campanya que tan bé havia començat uns anys abans amb les conquestes de Morella i de Borriana. No és estrany, doncs, que el dia començés gairebé igual tant al campament de Mallorca com al del Puig: «ab tant hoïren lur missa e preseren lo cors de Jhesucrist aquels qui pres no l'havien» (Bruguera 1991b: 189). En tots dos casos també se senten crits de «Santa Maria! Santa Maria!».

La victòria va ser espectacular: només tres cavallers i, si fem cas de la *Crònica* de B. Desclot, set peons morts.[9] En el recompte de baixes l'única entrada amb números vermells és la dels cavalls: vuitanta-sis, una xifra considerable, de manera que el rei s'ha de preocupar de fer arribar de seguida cavalls de refresc al campament del Puig per compensar les baixes. Un dels tres cavallers morts, d'acord amb el relat del rei En Jaume, va ser Rui Ximénez de Luèsia, que ja havia pres part, segons F. Soldevila (1971: 203), en el setge fallit de Peníscola. Rui Ximénez, tal com consta en el capítol 64 del *Llibre dels feits*, estava al costat del rei, en la rereguarda del seu exèrcit, en la batalla de Portopí, i és més que probable que també participés en l'assalt final a la Ciutat de Mallorca.[10] Rui Ximènez de Luèsia va tenir, segons el *Llibre dels feits*, una mort heroica, ja que en la primera escomesa va entrar tan endins de les files sarraïnes «que anch hom no·l veé tro que·l trobaren mort» (Bruguera 1991b: 189). Tot sembla a punt, doncs, per parlar d'una aparició miraculosa de sant Jordi en una batalla transcendental, però, si Jaume I no va optar per aquesta alternativa, els redactors de la *Crònica de Sant Joan de la Penya* sí que ho van fer incrementant, de passada, els resultats espectaculars de la victòria en afirmar que no hi va morir cap cavaller. La *Crònica de Sant Joan de la Penya*, en canvi, no parla de la intervenció del sant en l'entrada a la Ciutat de Mallorca. Sant Jordi podia fer possible, com acabem de veure, que un cavaller lluités alhora a Antioquia i a Osca, però no era convenient que aparegués dos cops en la mateixa crònica.

2. DE JAUME I A MARTÍ DE RIQUER PASSANT PER JOSEP MARIA QUADRADO

L'extrema prudència amb què Jaume I parla de l'aparició de sant Jordi ha fet possible diverses interpretacions del passatge que estem comentant. Els únics testimonis que es citen de l'aparició de sant Jordi són dels sarraïns («segons que·ls sarraïns nos

9. «e no agren perduts mas ·III· hòmens a caval e ·VII· hòmens a peu. E foren molt alegres e feeren grans gràcies a Déu de tan gran honor que feyta lur havia, que a ·I· crestià hi avia ·M· serraïns» (Coll i Alentorn 1949: 145).

10. De fet la nit del 30 al 31 de desembre del 1229 Llop Ximènez de Luèsia, el seu germà, va despertar el rei, si és que Jaume I era capaç de dormir en una nit com aquella, per proposar-li una invasió nocturna a la Ciutat de Mallorca a través de les caves. Dos escuder seus ja hi havien entrat i havien vist una ciutat plena de cadàvers pels carrers i amb algunes parts de la muralla ja sense defenses. El rei desestima la proposta amb unes paraules tan agudes com divertides (cf. el capítol 83, Bruguera 1991b: 95-96).

comtaren, deÿen…»). Ni el rei ni, segons sembla, cap altre cristià va veure sant Jordi obrint pas, perquè poguessin entrar dins la ciutat, a Joan Martines d'Eslava, Bernat de Gurp i Sirot. És indiscutible, però, que el rei va acabar donant fe a les paraules dels sarraïns, perquè, per una banda, que els únics testimonis fossin infidels encara feia més meravellós l'episodi i, per l'altra, sobretot perquè les cròniques històriques, segons afirma el rei, acabaven de confirmar l'autenticitat de l'escena, repetida moltes vegades en circumstàncies semblants. El Jaume I del *Llibre dels feits* no va ser testimoni de l'aparició, però en garantia l'autenticitat perquè, al seu parer, la lectura de les 'estòrias' confirmava la recurrència i, per tant, la versemblança del fet. Per tot això quan fra Pere Marsili va traduir el passatge que estic comentant va afegir que el rei en primer lloc «diligenter indagavit» l'aparició miraculosa de sant Jordi, i només després de la investigació la va donar per autèntica. Per descomptat fra Pere Marsili, que ben segur que devia haver llegit moltes més cròniques històriques que no pas el rei, també la donava per bona. Tres segles i mig més tard, J. Zurita també va recollir, basant-se en el *Llibre dels feits*, la notícia en els seus *Anales* (Canellas 1976: 454) i, per bé que no va manifestar la seva opinió al respecte, com a mínim va afirmar que tothom creia que sant Jordi, presentat com un cavaller vell, havia intervingut de debò en l'assalt.

> *Visión de san Jorge al entrar la ciudad.* Fue público en aquellos tiempos y muy confirmado por los mismos moros que se vio al entrar en la ciudad que iba el primero un caballero anciano armado en blanco con caballo y sobreseñales blancas. Y se creyó —según se escribe en la historia del rey— que fue el glorioso san Jorge, patrón de la caballería de estos reinos, cuyo favor se manifestó diversas veces en otras batallas que hubo entre cristianos y moros.

Sis o set segles més tard, em sembla que els erudits que s'han ocupat d'aquest episodi, malgrat haver llegit més cròniques i més bibliografia secundària que no pas Jaume I i fra Pere Marsili junts, no han acabat d'interpretar bé l'episodi de sant Jordi. No em refereixo, com és obvi, al fet de donar per autèntica, o per falsa, la intervenció de sant Jordi en l'entrada de les tropes cristianes a la Ciutat de Mallorca, sinó al sentit que cal donar a les paraules del rei. Un historiador de la literatura tan agut com Martí de Riquer, per exemple, comenta aquest episodi (1964: 412) amb les paraules següents:

> Observem que, en primer lloc, el rei no va veure cap cavaller miraculós, i que l'única referència que en té prové dels mateixos sarraïns, que veieren que el primer que entrava a la ciutat era un cavaller blanc amb armes blanques. D'això el rei en treu la «creença» que fos sant Jordi per tal com ha llegit en certes històries que el sant cavaller altres vegades s'és aparegut en

> batalles contra infidels. Així, doncs, l'element sobrenatural és pal·liat amb una calculada circumspecció i la credulitat ingènua reduïda a una lleugera observació personal. Per altra banda, el rei procura llevar importància a aquest fet, que relata en breus línies i que un altre cronista del seu temps hauria glossat en un llarg capítol.

Molt a prop de la interpretació de M. de Riquer està Josep Maria Quadrado, el gran arxiver i erudit menorquí, en el magnífic recull de textos sobre la conquesta de Mallorca que va publicar el 1850 i que es mereix amb urgència una reedició, per la intel·ligència i el bon criteri de la seva anotació, i també per l'edició de la traducció catalana del segle xiv de la part del *Liber gestarum* de Pere Marsili dedicada a la conquesta de Mallorca. En una de les notes que va afegir a la seva traducció al castellà del capítol 84 del *Llibre dels feits*, el dedicat a narrar la caiguda definitiva de la Mayurka musulmana en poder cristià, J.M. Quadrado assenyala que l'aparició de sant Jordi «el rey en su crónica sólo la indica como piadosa conjetura» (1850: 282).[11] Ferran Soldevila, un altre expert de primera línia en Jaume I, va optar per no interpretar a fons l'escena. En la seva biografia del rei, es va limitar a glossar l'episodi, sense fer-hi ni la més mínima observació crítica (Soldevila 1958: 147), i en les seves notes a l'edició de les quatre grans cròniques remet al llibre de R. d'Alòs-Moner sobre la llegenda de sant Jordi i hi afegeix un comentari erudit a la referència a sant Mercuri que es fa en la traducció marsiliana del passatge (Soldevila 1971: 241). S. M. Cingolani, en un llibre recentíssim dedicat a la biografia i al mite del rei En Jaume, ni tan sols esmenta l'episodi. Ras i curt, circumspecció, credulitat ingènua, pietosa conjectura, breu observació personal, glossa superficial o fins i tot oblit total de l'episodi… Sembla que en els segles xix, xx i principis del xxi les paraules de Jaume I sobre sant Jordi no han tingut gaire crèdit entre historiadors i filòlegs.

3. LA BATALLA DE CENTLA SEGONS FRANCISCO LÓPEZ DE GÓMARA I BERNAL DÍAZ DEL CASTILLO

Hi ha una polèmica entre dos dels primers cronistes d'Índies que fins a un cert punt recorda el ressò crític que ha tingut en els últims temps l'aparició de sant Jordi en el *Llibre dels feits*. Em refereixo al debat entre Francisco López de Gómara

11. De tota manera, J.M. Quadrado no pot estar-se d'afegir, gràcies a la seva extraordinària erudició, que en un sermó de Vicent Ferrer dedicat a sant Jordi es lloava l'«auxilium quod exhibuit christianis in captioni nobilis civitatis Majoricam» (1850: 282).

(1511-1566) i Bernal Díaz del Castillo (1492-1584) a propòsit de l'aparició de l'apòstol Santiago a la batalla de Centla. El 29 de març del 1519 es van enfrontar a Centla els cinc-cents homes de l'exèrcit de d'Hernán Cortés, en la tercera expedició a les costes del Iucatan, contra un exèrcit molt més nombrós d'indis de Tabasco (Thomas 1994: 204-205). Explica F. López de Gómara a la *Historia de la conquista de México* (Gurria Lacroix 1979: 37-39) que els soldats espanyols, rodejats d'indis per totes bandes

> como eran infinitos los indios, cargaron tanto sobre ellos que los arremolinaron en tan poco estrecho de tierra, que les fue forzado para defenderse pelear vueltas las espaldas unos a otros, y aún así estaban en muy grande aprieto y peligro, porque ni tenían lugar de tirar su artillería, ni gente de caballo que les apartase los enemigos. Estando pues así caídos y para huir, apareció Francisco Morla en un caballo rucio picado, que arremetió a los indios e hízoles arredrar algún tanto. Entonces los españoles, pensando que era Cortés, y con tener espacio, arremetieron a los enemigos y mataron algunos de ellos. Con esto el del caballo no pareció más, y con su ausencia volvieron los indios sobre los españoles y pusiéronlos en el estrecho que antes. Tornó luego el del caballo, púsose cabe los nuestros, corrió a los enemigos e hízoles dar espacio. Entonces ellos, sintiendo favor de hombre a caballo, van con ímpetu a los indios, y matan y hieren muchos de ellos; pero al mejor tiempo los dejó el caballero, y no le pudieron ver. Como los indios no vieron tampoco al del caballo, de cuyo miedo y espanto huían pensando que era centauro, resuelven sobre los cristianos con gentil denuedo, y tratánlos peor que antes. Tornó entonces el de caballo tercera vez, y hizo huir los indios con daño y miedo, y los peones arremetieron asimismo hiriendo y matando.
>
> A esta sazón llegó Cortés con los otros compañeros a caballo, harto de rodear y de pasar arroyos y montes, que no había otra cosa por todo aquello. Dijéronle lo que habían visto hacer a uno de caballo, y preguntaron si era de su compañía, y como dijo que no, porque ninguno de ellos había podido venir antes, creyeron que era el apóstol Santiago, patrón de España. Entonces dijo Cortés: —Adelante compañeros, que Dios es con nosotros y el glorioso san Pedro!
>
> Y en diciendo esto arremetió a más poder con los de caballo por medio de los enemigos, y lanzólos fuera de las acequias, a parte que muy a su talante los pudo alancear, y alanceando, desbaratar. Los indios dejaron luego el campo raso, y se metieron por los bosques y espesuras, no parando hombre con hombre. Acudieron luego los de pié, y siguieron el alcance, en el cual mataron bien más de trescientos indios, sin otros muchos que hirieron de escopeta y de ballesta […]
>
> No pocas gracias dieron nuestros españoles cuando se vieron libres de las flechas y muchedumbre de indios, con quien habían peleado, a Nuestro Señor, que milagrosamente los quiso librar, y todos dijeron que vieron por tres veces al del caballo rucio picado pelear en su favor contra los indios, según arriba queda dicho, y que era Santiago, nuestro patrón. Fernando Cortés más quería que fuese san Pedro, su especial abogado, pero cualquiera que ellos fue, se tuvo a milagro, como de veras pareció, porque no solamente lo vieron los españoles, mas aun también los indios lo notaron por el estrago que en ellos hacía cada vez que arremetía a su escuadrón, y porque les parecía que los cegaba y entorpecía. De los prisioneros que se tomaron se supo esto.

Entre els anys 1518 i 1817 s'han documentat, com a mínim, dotze aparicions de Santiago en confrontacions armades entre espanyols i indígenes del Nou Món (Márquez Villanueva 2004: 284). La de López de Gómara és una de les primeres, però alhora també una de les més problemàtiques. Per una banda, el cavaller armat que al final sembla que és Santiago i que apareix tres cops comença essent Francisco Morla per convertir-se en «el del caballo» a les dues aparicions següents. Per Hernán Cortés, però, sembla que «el del caballo» només podia ser sant Pere, per qui sentia, com molt bé sabia López de Gómara, que era el seu confessor, una especial devoció,[12] però l'autor de la *Historia de la conquista de México*, contra l'opinió del seu senyor, més aviat es decanta per sant Jaume, seguint una línia que està més d'acord que no pas la de Cortés amb la marcada per la tradició historiogràfica.

A més a més, contra el que indica la tradició fixada en les 'estòrias' tant en relació amb sant Jaume com en relació amb sant Jordi, el cavall del cavaller amb tres identitats possibles no *era blanc*, sinó «*rucio picado*», és a dir marronós o, com dirà Bernal Díaz del Castillo en un text que citaré de seguida, «*castaño*». En canvi, el que sí que estava d'acord amb la tradició és que el cavaller enlluernava i encegava els enemics quan els atacava, com van explicar els indis que van ser fets presoners. López de Gómara exagera, sens dubte, però tot i així devia tenir una mica de raó, perquè cal tenir en compte que la batalla de Centla va ser la primera en què es van fer servir en el Nou Món cavalls de combat, de manera que els indis, que ja s'havien començat a acostumar a l'ús de l'artilleria espanyola, devien quedar-ne impressionats, espantats i fins i tot enlluernats (Thomas 1994: 205). Els testimonis d'aquesta aparició miraculosa van ser tant els mateixos soldats espanyols com els indígenes, i això, almenys per López de Gómara, no feia res més que reforçar l'excepcionalitat del miracle.

López de Gómara va participar al costat d'Hernán Cortés en l'expedició a Alger del 1541, però ni va pendre part en la conquesta de Mèxic ni tan sols va arribar a anar mai a Amèrica. Per tant, la seva versió del que va passar a la batalla de Centla no és la d'un testimoni directe, per bé que estigui basada en la versió de guerrers com ara H. Cortés, que sí que hi van intervenir. Bernal Díaz del Castillo, en canvi, va prendre part de debò en la batalla de Centla, i quan en va parlar en la seva *Historia verdadera de la conquista de la Nueva España* (Pereyra 1992: 94) no va poder estar-se d'expressar,

12. Com explica Salvador de Madariaga (1995: 33-34), aquesta devoció li venia de molt petit.

com en moltes d'altres ocasions, el seu desacord amb la versió que n'havia donat el confessor d'Hernán Cortés:

> Aquí es donde dice Francisco López de Gómara que salió Francisco de Morla en un caballo rucio picado antes que llegase Cortés con los de caballo, y que eran los santos apóstoles señor Santiago o señor San Pedro. Digo que todas nuestras obras e vitorias son por mano de Nuestro Señor Jesucristo, y que en aquella batalla había para cada uno de nosotros tantos indios que a puñados de tierra nos cegaran, salvo que la gran misericordia de Nuestro Señor en todo nos ayudaba, y pudiera ser que los que dice el Gómara fueran los gloriosos Apóstoles señor Santiago o señor San Pedro, e yo, como pecador, no fuese dino de lo ver. Lo que yo entonces ví y conocí a Francisco de Morla en un caballo castaño, que venía juntamente con Cortés, que me paresce que agora que lo estoy escribiendo se me representa por estos ojos pecadores toda la guerra según y de la manera que allí pasamos. Y ya que yo, como indino, no fuera merecedor de ver a cualquiera de aquellos gloriosos apóstoles, allí en nuestra compañía había sobre cuatrocientos soldados, y Cortés y otros muchos caballeros, y platicárase dello y se tomara por testimonio y se hobiera hecho una iglesia cuando se pobló la villa, y se nombrara la villa de Santiago de la Vitoria, o de San Pedro de la Vitoria, como se nombró Santa María de la Vitoria. Y si fuera ansí como dice el Gómara, harto malos cristianos fuéramos que enviándonos Nuestro Señor Dios sus santos apóstoles, no reconocer la gran merced que nos hacía, y reverenciar cada día aquella iglesia, y pluguiera a Dios que ansí fuera como el coronista dice, y hasta que leí su corónica nunca entre conquistadores que allí se hallaron tal les oí. Y dejemóslo aquí, y diré lo que más pasamos.

Quan la batalla de Centla va tenir lloc López de Gómara vivia a milers de quilòmetres de distància del Iucatan i només tenia vuit anys. La sàvia ploma del confessor de Cortés, però, devia veure molt més que no pas els ulls pecadors de B. Díaz del Castillo, per qui el cavall «rucio picado» de López de Gómara era més aviat «pardo» i, sobretot, per qui Santiago, o sant Pere, no va aparèixer enlloc. Díaz del Castillo afirma que ni ell ni cap dels quatre-cents soldats van presenciar en cap moment l'aparició miraculosa de l'apòstol i, per tant, mai no la van esmentar en les seves converses i relacions orals sobre la batalla. Si l'aparició hagués tingut lloc de debò, conclou amb bona lògica Díaz del Castillo, s'hauria batejat el lloc amb el nom de Santiago, o San Pedro, de la Victoria en comptes de Santa María de la Victoria. López de Gómara, per tant, mitifica d'acord amb una certa tradició historiogràfica una batalla que no va poder presenciar i, per contra, Díaz del Castillo es nega a acceptar, contra la versió de la *Crónica general de las Indias*, allò que ni ell ni cap dels soldats que l'acompanyaven no va poder veure. (No parla en nom dels indis, que, segons López de Gómara, també van ser testimonis de l'aparició, però em sembla que Díaz del Castillo sabia molt millor que no pas López de Gomara què podien haver vist els indis a Centla el 29 de març del 1519.)

Els historiadors i crítics moderns que han comentat l'aparició miraculosa de sant Jordi en el capítol 84 del *Llibre dels feits* han estat més a prop de l'actitud de Díaz del Castillo, que tenia raó, que no pas de la de López de Gómara, que mitificava l'episodi i d'alguna manera mentia respecte al paper que havia jugat sant Jaume, o sant Pere, en la batalla de Centla. Si s'hagués, però, tingut més en compte la tradició historiogràfica en què s'insereix l'episodi del *Llibre dels feits* és molt probable que l'haguessin interpretat d'una altra manera. Al capdavall, en els últims cent cinquanta anys ningú, a diferència de l'autor de la *Historia verdadera de la conquista de la Nueva España*, no ha pogut dir que havia estat al peu de les muralles de la Ciutat de Mallorca el 31 de desembre del 1229 i que no havia vist res del que explicava el rei En Jaume en relació amb el «benaventurat cavaller e gloriós màrtir sent Jordi».

4. SANT JORDI A LES CROADES

L'aparició de sant Jordi en una sèrie de batalles d'una considerable transcendència està força documentada, com ja hem començat a veure en la segona part d'aquest treball, o bé en cròniques de les croades d'ultramar, o bé en textos relacionats amb les croades. Sant Jordi hi juga un paper equivalent al que va jugar Santiago en moltes cròniques castellanes medievals. Es tracta, per tant, d'un tòpic que no podia no aparèixer en una obra tan impregnada de l'esperit de croada com el *Llibre dels feits*.

Tornem, però, al relat de Jaume I per acabar de comprovar fins a quin punt la inserció d'aquesta aparició miraculosa està molt ben justificada. El rei comença el seu relat citant la seva font: «segons que·ls sarraïns nos comtaren». Es tracta, doncs, d'una font oral i, a més a més, pagana, una font, per tant, no gaire digna de crèdit, si més no d'entrada. Per aquesta raó el rei fa servir amb molta cura el verb 'contar', que en la seva prosa sol tenir el sentit de 'relatar', 'dir'. He repassat, amb l'ajut de l'utilíssim «Vocabulari integral» publicat per J. Bruguera (1991a: 155-333) en el segon volum de la seva edició del *Llibre dels feits*, totes les aparicions d'aquest verb i em sembla que aquest és el sentit que té en aquest passatge. Quan Jaume I fa servir el verb 'contar' la fiabilitat de la narració depèn de qui parla. Si parla el rei, és a dir si Jaume I conta en primera persona algun dels seus fets, la fiabilitat és absoluta. Aquest és el cas, per posar un exemple, del relat del seu engendrament i del seu naixement, que comença amb aquestes paraules «Ara **comptarem** en qual manera nós fom engenrats e en qual

manera fo lo nostre neximent» (Bruguera 1991b: 10). En canvi, si els que 'conten' són els sarraïns, com passa en el capítol 84, o bé són fonts llunyanes i imprecises, la fiabilitat, donada la naturalesa dels testimonis, és molt menor. Per exemple, en el capítol 108 del *Llibre dels feits*, que, segons F. Soldevila (1971: 248) narra fets esdevinguts la primavera del 1231, s'explica que, de Barcelona estant, arriben rumors que el rei de Tunis està preparant una expedició per ocupar Mallorca i expulsar-ne les tropes cristianes. Jaume I, alarmat, demana consell als nobles i als prohoms de Barcelona «e éls dixeren-nos que seria bo que sabéssem la cosa pus certament que no era, que de longa terra moltes noveles en **comptava** hom que no eren veres» (Bruguera 1991b: 115). En casos com aquests, l'ús del verb 'contar' és molt a prop de l'ús de verbs o expressions com «dicunt», «ut traditur» o «aliqui dixerunt» en la *Cronica* del franciscà Salimbene de Parma, que va viure més o menys en els mateixos anys que el nostre comte-rei. Com ha observat J. Paul (1992: 20), en la *Cronica* de Salimbene aquestes expressions impersonals es fan servir per transmetre «le notizie che non gli sembrano sicure». En molts de casos el mateix es pot dir de l'ús del verb 'contar' en el *Llibre dels feits*.

Quan Jaume I reporta una notícia que ve d'una persona que identifica amb precisió, i la dóna com a digna de crèdit, gairebé sempre sol fer servir el verb 'oir'. Per exemple, quan explica que la noblesa occitana enganyava el rei Pere I, el seu pare, amb belles paraules, però mai no arribava l'hora de donar-li allò promès, es dóna la font exacta de la notícia i es fa servir el verb 'oir': «car nós **hoïm** a·N Guillem de Cervera, e a N'Arnau de Castellbò e a·n Dalmau de Crexel e a altres qui eren ab él» (Bruguera 1991b: 12). Quan, una mica més endavant, explica que el seu pare, després d'una nit de disbauxa, no va poder mantenir-se dret en cap moment en la missa prèvia a la batalla de Muret, es citen també testimonis oculars (Bruguera 1991b: 13) i, en conseqüència, també es recorre al verb 'oir':

> E aquel dia que féu la batayla havia jagut ab una dona, sí que nós hoïm dir depuys a son reboster, qui havia nom Gil, e fo puys frare de l'Espital, qui havia estat en aquel conseyl, e altres qui ho viren per sos uyls, que anch a l'Evangeli no poc estar en peus.[13]

13. En algun cas d'aquesta mena, però, es fa servir també el verb 'dir'. En el mateix relat de la batalla de Muret, per exemple, Jaume I explica el següent: «Mas tant nos membre que·ns dixeren aquels que y avien estat e sabien lo feyt que, levat Don Gomes, e Don Miquel de Rada, e don Açnar Pardo e alguns de sa meynade que y moriren, que·ls altres lo desempararen en la batayla e se'n fugiren-hi de Cataluyna» (Bruguera 1991b: 13).

Quan Salimbene da Parma dóna notícies en la seva *Cronica* del dramàtic esfondrament del Mont-Granier (1248) explica de forma detallada com es va anar documentant sobre el fet. Tot primer va sentir en el convent de Gènova, on residia aleshores, els primers rumors sobre la catàstrofe. Un any després va passar a la vora d'aquella zona i va poder conèixer millor els fets. Molts anys més tard, quan Salimbene residia en el convent de Ravenna, va poder parlar d'aquesta qüestió amb frare Guillem, ministre provincial dels franciscans de la Borgonya, que estava de pas per Ravenna camí d'un capítol general de l'orde. Frare Guillem va ser la font exacta i fidedigna de les dades que recull Salimbene sobre la catàstrofe: vuit parròquies sepultades i quatre mil morts. El relat de la *Cronica* acaba amb aquestes paraules «tal com ho vaig sentir de la seva boca ho vaig escriure de forma fidel i veraç» («et sicut habui ab ore suo, sic fideliter et veraciter scripsi», Scalia 1998: 448).[14] Quan Jaume I usa el verb 'oir' en el seu llibre també està dient gairebé el mateix que Salimbene, és a dir que transcriu el relat d'uns fets tal com els va *oir* de la boca d'un testimoni digne de fe.

Tenint en compte tot el que acabo d'explicar, l'ús del verb 'contar' per introduir el relat dels sarraïns indica que, com a mínim d'entrada, es tracta d'un testimoni que no ofereix gaires garanties. Com que, segons el *Llibre dels feits*, només els sarraïns van ser testimonis de l'aparició del «cavaller blanch ab armes blanques», a falta de testimonis cristians més fiables, quedava com a mínim el recurs de controlar amb fonts escrites la versemblança del relat dels sarraïns i, en el cas que la versemblança es confirmés, es plantejava la possibilitat d'identificar el cavaller blanc. Aquest és el camí que devia seguir, o que volia fer veure que seguia, el rei per donar per autèntic l'episodi i identificar, amb cautela, el cavaller amb sant Jordi. ¿Quines 'estòrias' va llegir el rei? O, el que és més probable, ¿quines 'estòrias' li van llegir o relatar els seus consellers? No devien ser pas cròniques de la 'reconquista' castellana, perquè en aquest cas hauria identificat el cavaller amb sant Jaume, el sant que li havia donat el seu nom. Les 'estòrias' que devia sentir el rei només poden ser cròniques de les croades, o de campanyes com ara les de la conquesta de Sicília pels normands, que hi estaven molt relacionades.

Per exemple, segons explica el cronista Godofré de Malaterra, a la batalla de Cerami (1063), a l'inici de la campanya d'ocupació normanda de Sicília, es va produir una aparició de sant Jordi molt similar a la del *Llibre dels feits*. Abans de la batalla contra els musulmans, els normands es confessen, fan penitència i s'encomanen a la

14. O. Guyotjeannin (1995: 44) ha estudiat aquesta qüestió.

divina providència. Tot seguit el comte Roger de Calàbria adreça al seu exèrcit una arenga abrandada, «un véritable discours de guerre sainte inspiré de l'Ancien Testament» (Flori 2002: 304) i els assegura que el Totpoderós no deixarà d'ajudar-los. Tan bon punt s'acaba el discurs, apareix un cavaller armat, cavalcant un destrer blanc, amb una llança coronada per una bandera blanca i una creu resplendent. El cavaller misteriós, que és, sens dubte, sant Jordi, es llança contra l'enemic seguit dels cavallers i soldats normands que invoquen Déu i sant Jordi.[15] Si es té en compte que el relat de Godofré de Malaterra es va escriure, com assenyala J. Flori (1999: 139), a finals del segle XII, és a dir en l'època de la primera croada, s'acaba d'entendre el sentit i l'esperit de l'episodi.

En les cròniques de la primera croada, plena —i plenes— de fervor messiànic i escatològic, hi ha episodis similars al de la batalla de Cerami i al del capítol 84 del *Llibre dels feits*. En la *Historia francorum qui ceperunt Jerusalem*, escrita pel clergue occità Raimon d'Aguilers, que va acompanyar el comte Raimon IV de Tolosa en «el gran peregrinatge», per tornar a usar l'expressió de P. M. Carbonell, n'hi ha un de molt semblant que gairebé només se'n diferencia perquè no s'identifiquen els guerrers que ajuden l'exèrcit cristià de forma sobrenatural. Explica Raimon d'Aguilers que a l'estiu del 1097 els croats, després de la victòria de Dorilea, que els havia obert el camí cap a Antioquia, travessaven el desert de Frígia en condicions penoses (calor insuportable, manca d'aigua i d'herba, etc.). Per sort, dos guerrers vinguts del més enllà —un d'ells podria ser sant Jordi, però el cronista no s'entreté a identificar-lo— s'avancen a l'exèrcit croat i van vencent tots els contingents musulmans que es troben camí d'Antioquia. D'aquests combats, els croats només en veuen els resultats l'endemà: els cavalls i els cavallers enemics morts que troben a la vora del camí (Aguilers 1866: 240):

> Fertur quoddam insigne miraculum, sed nos non vidimus, quod duo equites armis coruscis, et mirabile facie, exercitum nostrum precedentes, sic hostibus imminebant ut nullo modo facultatem pugnandi eis concederent; at vero, quum Turci referire eos lanceis vellent, insauciabiles eis apparebant. Haec autem quae dicimus, ab illis qui eorum consortium spernentes

15. No havent pogut consultar els *De rebus gestis Rogerii Calabriae et Siciliae comitis et Roberti Guiscardi ducis fratris eius*, publicat dins la sèrie *Rerum italicarum scriptores*, per fer aquest resum de la versió de G. de Malaterra de la batalla de Cerami m'he hagut de basar en els treballs de Jean Flori (2002 : 34), on es publica un breu fragment del relat de la batalla traduït al francès, i de Jean Flori (2003).

> nobis adhaeserunt, didicimus. Quod pro testimonio adducimus, tale est: Per primam et alteram diem, juxta viam equos inimicorum mortuos cum dominis ipsis reperimus.[16]

R. d'Aguilers narra un miracle que ni ell ni cap dels croats no havia pogut veure (*sed nos non vidimus*). La seva font d'informació s'assembla força a la de Jaume I: els qui fugien del bàndol turc per afegir-se a l'exèrcit croat. En aquest cas hi ha també una prova que, com les 'estòrias' del *Llibre dels feits*, confirma la veracitat del relat dels fugitius: els cadàvers dels turcs trobats l'endemà.

Un altre cronista de la primera croada, l'autor de la *Gesta francorum et aliorum Hierosolymitanorum*, conegut com l'Anònim normand, narra una altra aparició miraculosa i providencial de sant Jordi, acompanyat dels sants Mercuri i Demetri, tots plegats, com ja hem vist, patrons protectors de l'exèrcit bizantí. En aquest cas l'aparició té lloc el dia que es dóna l'assalt definitiu a Antioquia. La versió de l'Anònim normand té moltes similituds amb el relat de l'assalt a la Ciutat de Mallorca segons el *Llibre dels feits*. A Antioquia, com a la Ciutat de Mallorca, la jornada comença amb dejunis, confessions i comunions. Tot seguit té lloc el desplegament de la tropa i comença l'atac. En el moment més crític de l'assalt (Anònim 1866: 151), quan els turcs estan encerclant les tropes cristianes i amenacen amb fulminar-les amb una pluja de llances i de fletxes, es produeix l'aparició providencial dels sants:

> Exibant quoque de montanis innumerabiles exercitus, habentes equos albos, quorum vexilla omnia erant alba. Videntes itaque nostri hunc exercitum, ignorabant penitus quid hoc esset et qui essent, donec cognoverunt esse adjutorium Christi. Cuius ductores fuerunt sancti Georgius, Mercurius et Demetrius. Haec verba credenda sunt, quia plures ex nostris viderunt […] Dux Godofridus et Flandrensis comes et Hugo Magnus equitabant iuxta aquam, ubi virtus illorum erat. Isti primitus signo Crucis muniti, unanimiter invaserunt illos. Videntes hoc aliae acies, simili modo invaserunt illos, exclamaverunt autem Persae et Turci. Nos itaque, invocantes Deum vivum et verum, equitavimus contra illos, et in nomini Jesu Christi et Sancti Sepulcri incepimus bellum, et Deo juvante devicimus eos. Turci vero tremefacti arripuerunt fugam,

16. «Es conta un miracle extraordinari, tot i que nosaltres no el vam poder veure. Dos genets amb armes resplendents i de bellesa admirable anaven per davant del nostre exèrcit i atacaven de tal manera els enemics que no tenien cap possibilitat d'oferir resistència. Quan els turcs volien atacar-los amb llances els semblaven invencibles. Tot això que hem dit ho vam saber de boca d'aquells que, fugint de la companyia dels turcs, es van afegir al nostre exèrcit. El testimoni que nosaltres podem adduir és el següent: l'endemà de bon matí vam trobar al marge del camí els cadàvers dels cavalls i dels genets enemics» (traducció meva).

> nostrique illos persequebantur iuxta tentoria. Itaque milites Christi magis amabant persequi illos, quam ulla spolia quarere.[17]

L'Anònim normand no afirma enlloc de forma explícita, a diferència de Raimon d'Aguilers, que no va veure res del que explica, però ho diu de forma implícita quan assegura que cal donar crèdit als fets que està narrant, perquè molts de croats van veure amb els seus propis ulls la irrupció en la batalla de l'exèrcit sobrenatural («Haec verba credenda sunt, quia plures ex nostris viderunt»). Quan Jaume I narra l'entrada de les seves tropes a la Ciutat de Mallorca també podia haver escrit, com l'autor de la *Historia francorum*, «sed nos non vidimus». Com que les seves fonts d'informació no eren d'entrada gaire fiables va haver de filtrar la informació, o va fer veure que ho feia, amb fonts escrites per calibrar-ne el crèdit. El resultat va ser positiu, de manera que Jaume I també podria haver escrit, a la manera de l'Ànònim normand, «haec verba credenda sunt quia in libris ita scriptum reperitur». I si no ell, almenys fra Pere Marsili podria haver traduït al llatí, uns anys més tard, amb aquestes paraules, o unes de similars, la següent afirmació del rei: «car en estòrias trobam que en altres batayles l'an vist de christians e de sarraïns moltes vegades».

Em sembla que de tot el que he dit fins ara es desprèn amb claredat que, almenys des del meu punt de vista, el *Llibre del feits* està impregnat de cap a cap d'esperit, i de literatura, de croada. No se m'escapa, però, que hi ha tota una tradició historiogràfica que ho nega, molt ben sintetitzada i impugnada en un article recent del pare R. I. Burns (1998). L'última anella d'aquesta tradició és el llibre que S. M. Cingolani acaba de dedicar a la figura de Jaume I. No estic gens d'acord amb la majoria de les propostes d'aquest llibre i, per descomptat, tampoc no estic d'acord amb la imatge que presenta del rei. No és aquest el lloc per fer-ne una crítica a fons, però sí, com a

17. «Baixava de les muntanyes en el nostre ajut un exèrcit innumerable, format per cavallers que muntaven cavalls blancs i que duien estendards també blancs. Els nostres, veient aquest exèrcit, no van poder compendre el que allò significava ni qui eren aquells guerrers fins que es van adonar que es tractava d'un ajut enviat per Déu sota les ordres de sant Jordi, sant Mercuri i sant Demetri. Cal donar fe a aquests fets, perquè molts dels nostres els van veure amb els seus propis ulls […] El duc Godofré, el comte de Flandes i Hug el Gran cavalcaven prop de l'aigua, on es concentrava la força dels enemics. Reforçats amb el signe de la fe, van ser els primers a llançar-se sobre l'enemic tots alhora. En veure-ho, els altres cossos de l'exèrcit van fer el mateix. Els turcs i els perses van començar a cridar. Aleshores nosaltres, invocant el Déu viu i veritable, ens vam llançar també contra ells, i en nom de Crist i del Sant Sepulcre vam començar la batalla i, sota la protecció de Déu, els vam vèncer. Els turcs, aterrorits, van començar a fugir mentre els nostres els perseguien fins al seu campament. D'aquesta manera els soldats de Crist s'estimaven més perseguir els enemics que no pas recollir el botí» (traducció meva).

mínim, per criticar la imatge que es dóna del concepte de 'croada' en el *Llibre dels feits*. Per Jaume I, segons Cingolani (2007: 259-260), la croada era una mena d'operació de màrqueting, útil de portes enfora, sobretot amb vistes al papa i a les potències estrangeres, per justificar la seva política expansionista. Jaume I, però, no combregava gens ni mica, segons Cingolani (2007: 178), amb l'esperit de croada, de manera que en el seu llibre no s'usa ni una sola vegada la paraula 'croada'.

Em sembla que n'hi ha prou amb la lectura dels capítols 62-63 (batalla de Portopí), 84 (assalt a la Ciutat de Mallorca) i 218-219 (defensa del Puig de Santa Maria) del *Llibre dels feits*, tots ells comentats en aquest article, per com a mínim dubtar d'aquesta interpretació, que és, sens dubte, desmitificadora. No sempre, però, les interpretacions per dir-ho d'alguna manera «iconoclastes» són correctes. Cal reconèixer que Cingolani té raó quan afirma que en el *Llibre dels feits* no apareix mai la paraula *croada*, però això no vol dir, ni de bon tros, que no es facin servir termes sinònims com *viatge*, *passatge* o *negoci*, que fra Pere Marsili tradueix com *iter*, *viaticum*, *passagium* o *negocium*, i que a l'Edat Mitjana podien tenir el mateix sentit que la paraula *croada*.[18] Que a hores d'ara aquests termes ja no siguin sinònims no vol pas dir que no ho fossin fa vuit segles. Ara quan, malgrat que encara queda algun polític il·luminat que té esperit de croada, ja no hi ha croades, només tenim una paraula per designar aquest concepte. A l'Edat Mitjana, quan la croada era un fenomen ben viu, hi havia en llatí i en les llengües vulgars unes quantes paraules amb aquest sentit.

Afirmar, com fa Cingolani, que a Europa «l'ideal de croada, a mitjan segle XIII, ja estava més que en crisi», i que a la península «qualsevol escaramussa amb els musulmans havia rebut la butlla de croada, i l'ideal ja era prou gastat i escassa la confiança en un possible èxit» (2007: 337) és oblidar-se de la quarta (1204) i de la cinquena croades (1217-1229); de la croada dels nens (1212) i de la primera croada dels pastors (1251); del paper que van jugar, i que juguen en el *Llibre dels feits*, els tàrtars com la gran esperança blanca, o groga, en la lluita del projecte croat contra l'Islam; és

18. Cf. les observacions sobre aquesta qüestió de Chr. Tyerman (2005:24) en un llibre recent d'introducció al fenomen de les croades. Cal tenir també en compte, a més, que Jaume I fa servir almenys un cop el verb «croar-se» en el capítol 241 del seu llibre: «E ab la ajuda de Déu e ab aquels qui tenen nostres feus en Cathalunya, e honors en Aragó e l'archabisbe e els bisbes (que·ns prometeren ajuda quan faem la cort en Montsó *e·ns croam*» (Bruguera 1991b: 207). Les corts de Monsó, com molt bé explica F. Soldevila (1971: 306-307), van tenir lloc l'octubre del 1236 i les va convocar el rei «pro faciendo exercitum contra mauros». Jaume I només fa referència a aquestes corts en aquest passatge del *Llibre dels feits*.

oblidar-se de diverses profecies que van anar situant la fi de l'Islam en diversos anys del segle XIII. Si, en definitiva, el projecte de croada hagués estat en crisi Jaume I no s'hauria embarcat en una expedició a Terra Santa el 1269[19] i no hauria tingut cap bon amic que hagués participat en quatre croades a ultramar i que morís, carregat d'anys i de ferides, a Terra Santa poc abans de la mort del rei. Ras i curt, em sembla que en aquesta qüestió, com en tantes altres, el pare R. I. Burns fa anys que, malgrat tots els intents i les noves interpretacions, per trencadores que puguin semblar a primer cop d'ull, no deixa de tenir tota la raó del món.

5. CONCLUSIÓ

A hores d'ara tothom està d'acord que el *Llibre dels feits* es devia escriure, o dictar, en els últims anys de la vida del rei. Per tant, molts dels fets que hi narra, per exemple la campanya de la conquesta de Mallorca, ja feia molts d'anys que havien passat. Quan recordava, quaranta i tants anys més tard, els fets del matí del 31 de desembre del 1229 davant les muralles de la Ciutat de Mallorca Jaume I devia barrejar els seus records amb les seves lectures i amb tot el mite que en les converses, en els innombrables sermons que devia haver sentit, i potser fins i tot a través de la lectura de llibres que no han arribat fins a nosaltres, amb tot el mite, repeteixo, que s'havia anat generant al voltant de la conquesta de Mallorca, la seva primera gran expedició militar. Potser sense ser-ne conscient del tot, o potser a plena consciència, el rei que, com Bernal Díez del Castillo, també havia estat en el lloc dels fets, va acabar narrant l'entrada de les tropes cristianes a la Ciutat de Mallorca a la manera de López de Gómara.

Em sembla que, a part d'algunes de les dades que ja he donat en aquest article, confirma aquesta impressió la lectura del «miracle» següent, que, com el del cavaller alemany que va lluitar el mateix dia en els setges d'Antioquia i d'Osca, figura, a tall d'apèndix, en la *Vida del benaventurat cavaller e gloriós màrtir sent Jordi* (Alòs-Moner 1926: 58-59) conservada en un manuscrit de la Biblioteca del Palau Reial de Madrid:

19. Cf. sobre aquesta croada, i també sobre les relacions de Jaume I amb els tàrtars, l'excel·lent i molt ben documentat llibre d'E. Marcos (2006), molt superior al capítol que Cingolani (2007: 335-344) dedica al passatge del rei a Ultramar.

> Llig-se en la *Història antiocena* que, com los cristians anassen a assetjar la ciutat de Jerusalem, aparegué un jove molt bell e resplendent a un prevere, e dix-li que ell era sent Jordi, duc e regidor de les batalles dels crestians, e que portassen de les sues relíquies a Jerusalem, car seria ab ells.
>
> Quan foren davant la ciutat de Jerusalem, e donassen batalla a la ciutat e dreçassen escales per pujar, negun crestià no es gosava atrevir a pujar: tant fortment se defenien los moros! Aparegué allí tantost mossényer sant Jordi ab armes blanques e ab creu vermella, e començà a pujar per les escales. Los cristians, que veeren açò, tots ab gran cor pujaren darré ell, e prengueren la ciutat e occiren tots los moros.

No he pogut aclarir si aquest miracle és anterior o posterior a la composició del *Llibre dels feits*, però, sigui com sigui, malgrat que en aquest cas sant Jordi no munta a cavall, les similituds amb el capítol 84 del *Llibre dels feits* (el setge d'una ciutat important, la por dels combatents a acostar-s'hi, sant Jordi encapçalant l'atac) són tan evidents que indiquen alguna cosa. Alguna cosa que va més enllà d'uns esquemes narratius comuns i que té a veure amb l'esperit de croada, i amb una determinada concepció de la història i del paper que hi havien de jugar els sants guerrers i els guerrers que d'alguna manera aspiraven a ser sants i que, almenys en algun cas, van estar a punt de ser-ho.

Xavier Renedo Puig
Institut de Llengua i Cultura Catalanes, Secció Francesc Eiximenis

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Aguilers, Raimon d' (1866) *Historia francorum qui ceperunt Jherusalem*, dins *Recueil des historiens des croisades publié par les soins de l'Académie Impériale des Inscriptions et Belles-Lettres. Historiens occidentaux. Tome troisième*, París, Imprimerie Impériale, pp. 235-309.

Alcoverro, A., ed. (1997) Pere Miquel Carbonell, *Cròniques d'Espanya. Volum I*, Barcelona, Barcino («Els Nostres Clàssics», col·lecció B, 16).

Alòs-Moner, R. d' (1926) *Sant Jordi. Patró de Catalunya*, Barcelona, Barcino.

Anònim (1866) *Anonimi gesta francorum et aliorum Hierosolimitanorum*, dins *Recueil des historiens des croisades publié par les soins de l'Académie Impériale des Inscriptions et Belles-Lettres. Historiens occidentaux. Tome troisième*, París, Imprimerie Impériale, pp. 121-163.

Asperti, S (1984) «La tradizione manoscritta del *Libre dels feyts*», *Romanica Vulgaria*, 7, pp. 107-167.

Burns, R.I. (1998) «The many crusades of Valencia's conquest (1225-1280): an Historiographical Labyrinth », dins Donald J. Kagay i Theresa M. Vann (eds.), *On the social origins of medieval institutions. Essays in Honor of Joseph F. O'Callaghan*, Leiden/Boston, Köln, pp. 167-177.

Bruguera, J (1991a), *Llibre dels fets del rei En Jaume. Volum I. Estudi filològic i lingüístic i vocabulari integral*, Barcelona, Barcino («Els Nostres Clàssics», col·lecció B, 10).

— (1991b) *Llibre dels fets del rei En Jaume. Volum II. Text i glossari*, Barcelona, Barcino. («Els Nostres Clàssics», col·lecció B, 11).

Canellas, A. (1976) *Anales de la Corona de Aragón compuestos por Jerónimo de Zurita. Libros primero, segundo y tercero*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico (CSIC).

Cingolani, S.M. (2007) *Jaume I. Història i mite d'un rei*, Barcelona, Edicions 62.

Coll i Alentorn, M. (1949) *Crònica de Bernat Desclot. Volum II*, Barcelona, Barcino («Els Nostres Clàssics», 63).

Cortadellas, A. (2001) *Repertori de llegendes historiogràfiques de la Corona d'Aragó (segles XIII-XVI)*, Barcelona, Curial / Publicacions de l'Abadia de Montserrat («Textos i Estudis de Cultura Catalana», 79).

Escartí, V. J., ed. (1995) Pere Antoni Beuter, *Primera part de la història de València (València, 1558). Segunda parte de la Crónica general (Valencia, 1604)*, València, Generalitat Valenciana / Consell Valencià de Cultura.

Ferrando, A. i V. J. Escartí, eds. (1995) Jaume I, *Llibre dels fets. Introducció, transcripció i actualització*, Catarroja/Barcelona, Afers.

Flori, J. (1999) *Pierre l'Ermite et la première croissade*, París, Fayard.

— (2002) *Guerre sainte, jihad, croissade. Violence et religion dans le christianisme et l'islam*, París, Éditions du Seuil.

— (2003) *La guerra santa. La formación de la idea de cruzada en el Occidente cristiano*, Madrid/Granada, Trotta / Universidad de Granada. [Traducció de *La Guerre Sainte : la formation de l'idée de croisade dans l'Occident chrétien,* París, Aubier, 2003.]

Gurria Lacroix, J., ed. (1979) Francisco López de Gómara, *Historia de la conquista de México*, Caracas, Biblioteca Ayacucho.

Guyotjeannin, O. (1995) *Salimbene de Adam: un chroniqueur franciscain*, Turnholt, Brepols.

Madariaga, S. de (1995) *Hernán Cortés*, Barcelona, Planeta-De Agostini. [Primera edició del 1941.]

Marcos, E. (2006) *La croada catalana. L'exèrcit de Jaume I a Terra Santa*. Barcelona, L'esfera dels llibres.

Márquez Villanueva, F. (2004) *Santiago: trayectoria de un mito*, Barcelona, Bellaterra («Serie General Universitaria», 33).

Martínez, María de los Desamparados (1984) *La crónica latina de Jaime I. Edición crítica, estudio preliminar e índices*, Almería, Gráficas Ortiz.

Paul, J., ed. (1992) Jacques Paul-Mariano d'Alatri, *Salimbene da Parma testimone e cronista*, Roma, Istituto Storico dei Capuccini.

Pereyra, C. (1992) Hernán Cortés, *Historia verdadera de la conquista de la Nueva España*, Madrid. [Primera edició del 1955.]

Quadrado, J. M. (1850) *Historia de la conquista de Mallorca. Crónicas inéditas de Marsilio y de Desclot en su testo lemosín, vertida la primera al castellano y adicionada con numerosas notas y documentos por D. José María Quadrado, archivero del antiguo reino*, Palma, Imprenta y librería de D. Estevan Trías.

Riquer, M. de (1964) *Història de la literatura catalana*, I, Barcelona, Ariel.

Scalia, G., ed. (1998) Salimbene de Adam, *Cronica I a. 1168-1249*, Turnholt, Brepols (CCCM, CXXV).

Soberanas, A. (1961) *Crònica general de Pere III el Cerimoniós, dita comunament de Sant Joan de la Penya*, Barcelona, Alpha.

Soldevila, F. (1958) *Vida de Jaume I el Conqueridor*, Barcelona, Aedos.

— (1971) *Les quatre grans cròniques. Revisió del text, pròleg i notes de Ferran Soldevila*, Barcelona, Selecta.

Thomas, H. (1994) *La conquista de México*, Barcelona, Planeta.

Thomson, S. (1966) *Motif-Index of Folk-Literature*, Bloomington/Londres, Indiana University Press.

Tyerman, Chr. (2005) *Las cruzadas. Realidad y mito*, Barcelona, Crítca

JUAN M. RIBERA LLOPIS

UNS I ALTRES EN LA CARTOGRAFIA DE LA NARRATIVA BREU MEDIEVAL

I. ELS LLINDARS OBERTS DEL BOSC

Com la melodia de factibles *anafils*, *atzemares* o d'altres *esturments* d'origen foraster que en la miniatura d'un còdex pogués travessar les arcades, doble espai separador de músics orientals i de primmirades dames romàniques, així el trànsit entre *uns* i *altres*, fidels i infidels que, creuant límits, ens notifica la prosa medieval. I si Marco Polo i Odorico de Pordenone ens van aproximar com a novetat l'ancestralitat xinesa, Ramon Llull a *Blanquerna* (ll. IV, cap. LXXXVIII) ens informa, per via dels *missatges-recomptadors* papals, sobre la devota actitud dels sarraïns a propòsit de les seves creences a Barbaria, també sobre la permissivitat aconseguida pel pontífex per a la predicació cristiana a la Turquia sotmesa pels tàrtars, o sobre les tàctiques d'evangelització en un més genèric Ultramar; i així mateix ens condueix cap al primitivisme idòlatra, cap a les terres on neix el riu Damiata (llatí THAMIATIS, ciutat al delta del Nil), allà on, per diferència amb el missatger «blanc» e «crestià», l'abundant població que comerciava amb «la sal» era «negra», adoradora d'«ídoles», de gents «alegres» i confiades en la seva estricta aplicació de la «justícia»; se'ns ofereix, per tant un efímer pseudoparadís entre exòtic i alhora utòpic on, ai las!, «[…] ha una illa en mig lloc d'una gran estany; e en aquella illa està un drac al qual fan sacrifici les gents d'aquella terra e lo qual aoren com a déu» (Llull 1994: 249-251). Parel·lelament, més a prop, en l'horitzó de la geografia política que anava modificant-se a la nostra península, Jaume I en *Llibre dels feits* (caps. 60, 85) ens instal·la en el contacte de llengües, tot assajant la transcripció d'aquella que li és

Caplletra 43 (Tardor 2007), pp. 199-212

estranya, però a favor de la qual la situació permet comprendre el seu significat, sigui la negativa de l'enemic sarraí a rendir-se o sigui la veu del musulmà rei de Mallorques amb l'ordre contundent als seus súbdits de detenir-se (Jaume I 1994: 103, 128).

El món medieval cristià es bastia, doncs, sobre coordenades que comerç, pelegrinatges, creuades o guerres de conquesta dotaven d'horitzons transitables, llindars oberts, a més, amb moviment en doble direcció. Si cada comunitat individualitzada en aquell espectre difícilment podia deixar de sentir l'existència de cercles que eren com a línies aïlladores —per exemple, el bosc que la voltava (Le Goff 1985: 30-36)—; és a dir, si cadascuna d'aquelles comunitats vivia sota l'amenaça del no-espai, alhora el conjunt de la *universitas christiana*, en absolut unívocament obscurantista, se sabia obert a uns altres marges cap als quals mirava i des dels quals era mirat. Hi havia, doncs, una doble perspectiva que, per *diferents*, posava a tots en algun moment en la categoria de l'*estranger*. Així i potser, entre uns i altres subjectes esguardadors, abocats a saber-se diversos, l'única frontera real fou la de la diferència que el tracte comú evidenciava. El concepte mateix de *frontera* tardà molt a deixar de remetre a zones de transició més que a fer paleses línies divisòries. Aquesta perspectiva, arrossegant trets medievals, s'endinsà en la cronologia del cinc-cents al sis-cents. Tot pensant en la idea de *frontera*, es tractava d'una coordenada autònoma com a geografia humana i cultural, generadora de conductes que li eren pròpies, no exemptes de la contaminació dels models que s'hi topaven, ni tampoc de la seva radicalització; totes aquestes solucions com a resultat de les urgències de la convivència que suposava la frontera i amb vida en comú que generava una tòpica narrativa que barrejava occident i orient (Ribera 1995). Uns nivells de contacte que, ampliats arreu del món, permetien entendre les nul·les divergències de fons de la condició humana —«moros, jueus e crestians» com a adoradors dels diners, pot totalitzar, per exemple, Anselm Turmeda (Metge Turmeda 1927: 154), cal·ligrafiant un motiu poètic consensuat—; nivells que, al mateix temps, afinaven l'ull, tot sabent-se distingir, des de mirada cristiana, *trahició*, *falssia* i *barataria* entre els jueus, així com entre la morisma gent de sentits *desordenada*, fins a perfilar uns arquetips socioculturals contra els quals definir-se i dels quals estranyar-se. Cosa que, d'altra banda, no neutralitzava sota una valoració virtuosa el món propi. Dins l'òrbita cristiana, una tradició puntual com ara la catalana podia traçar els seus particulars distinguos d'ordre, diguem-ne, nacional i diferenciadors de la resta del seu món. Movent-nos pendularment entre aquests dos extrems —el que diferencia el cristià dels altres sistemes culturals immediats, d'una banda, i, de l'altra, el que marca relacions

de veïnat dins el mateix sistema—, enllestirem una certa carta d'alguns dels nivells d'encontre i dels models de mirada que certifica la narrativa breu en prosa. Això ho intentarem tenint en compte un repertori limitat de documents. Amb la consciència, però, que les mostres puntuals es corroboren en altres textos com relats de cròniques, exemples, faules i novel·letes primerenques.

II. L'ALTRE CRISTIÀ

Malgrat que el nord franc —certament el sublim dels temps del rei Pipí i del seu fill Carlemany, amb extensió narrativa a la sagrada Roma papal— pugui ésser, mitjançant tres versions de diverses factures, seu de la pietosa hagiografia *Amich e Melis*, que corona amb aurèola de santedat la repetida tradició de l'argument de les parelles d'amics, no cal oblidar que Francesc Eiximenis —el qual també l'esmenta a *Lo Crestià* (*Terç*, cap. 496)— pot sistematitzar en l'origen *francès* o *gavatx* el perfil del protagonisme tòpicament negatiu: és el cas d' «una dona honrada» parisenca i «[…] ornada e pintada fort altament», o el de les «donzelles» de la «Regina de França» que pecaven d'idèntica inclinació tinguda per vici (Eiximenis 1980: 64, 86). Opera en aquest darrer comportament una consensuada visió de la relació de veïnat que fa de l'altre cristià, i per distinció amb un mateix, representació del que resulta grotesc o, com a poc, criticable per oposició a les pròpies virtuts casolanes, aquelles que ens destaquen com a comunitat més positiva als ulls de Déu i de la història.

El contrast, però, amb un *altre* i, no obstant això, pertanyent a l'òrbita cristiana, pot venir marcat, tot al contrari, per circumstàncies justificades per la distància, ben diferents d'aquelles que provoca, entre veïns, la proximitat geogràfica i que són allau d'un pregó fons de dissensions. Aquestes altres circumstàncies no han d'implicar necessàriament qualsevol tipus de valoració. Són, en tot cas, marques diferenciadores que informen de la varietat en el mateix col·lectiu cultural i que, potser, arrosseguen certa naturalesa del que, amb els pobles més llunyans, es traduirà en la noció de l'exòtic, allò que, de vegades, el relat notifica dins la seva ordenació retòrica perquè ajuda en la versemblança de l'argument narrat. Si, per exemple, atenem a dues de les versions catalanes de la molt divulgada relació a propòsit de la virtuosa jove abocada a diverses aventures i/o desgràcies per haver de fugir del desig incestuós del seu pare —en tot cas i sempre aconseguint un redemptor final feliç—, podrem assenyalar alguna va-

riant. D'entrada, deixem de banda l'obvietat que també entre els cristians existeix la inclinació cap a la iniquitat, aspecte centrat en la voluntat pecaminosa del pare, i que troba projecció en altres personatges entre els quals la donzella errant també provoca voluptuositat o enveja. De cadascun d'aquests passos, la protagonista traurà partit per a confegir el seu perfil moral, exemplificant el seu voltant amb la seva virtut i en contra del vici. No anem aquí més enllà de la certificació que, com la nostra història sagrada documenta des dels seus orígens, tampoc els fidels no estem exempts de la dicotomia pecat/virtut que ha de coronar amb èxit el cristià. Això, segurament i per condició humana, no difereix gens del que, sota diferents déus i en el marc de diversos quadres morals, esdevé en altres sistemes aliens. Els versos de Turmeda així ho evidenciaven davant d'un impulsiu i pecaminós comportament d'abast universal.

El que sí que pot passar en la nostra relació d'aquell argument que s'escenifica dins el mateix sistema és que calgui ordenar una informació constatadora d'un altre tipus de varietat i que, aquesta sí, existeix dins l'univers propi. En el cas d'*Istòria de la fiyla del rey d'Ungria* —malgrat que en aquesta variació d'aquella trama tingui cabuda l'element miraculós de la recuperació de les mans tallades per la protagonista com a autoimmolació que hauria d'haver-li facilitat acabar amb l'impuls foll del pare— hi ha una dada que ens informa de la pluralitat de veus de la cristiandat al mateix temps que és emprada i raonada per l'anònim narrador per aconseguir donar versemblança al relat. Aquesta narració s'ubica en aquest cas entre dos extrems geogràfics del món cristià. Entre l'un i l'altre, la protagonista ha de passar d'ésser filla condemnada a esposa redempta i a favor del que, de la seva malaurada història, ha de constatar-se una fidel transmissió; perquè, entre aquells pols, entre Hongria – dotada de sortida al mar i perquè el viatge de la protagonista sigui de port a port – i Marsella, ha de córrer una informació que, segons cal tenir en compte, ha de traspassar fronteres lingüístiques. És per això que el narrador ens fa saber que, entre uns primers informats de part de la protagonista, «no·y havia nuyl hom qui l'entesés, ne eyla a els aytan poch» (Aramon i Serra 1934: 39); que, sols quan apareix en escena el coprotagonista que redimirà socialment la virtuosa dama, el comte i futur espòs, aquest procurarà la presència d'un intèrpret, un «alamany» qui «dix que eyl l'entendria» (Aramon i Serra 1934: 39) i mitjançant el qual ella trameté el seu origen hongarès i, sols, part de la seva història; que, havent-se enamorat el comte de la dama forana, li cerca «.I. fembra d'Alamanya qui l'entenia» (Aramon i Serra 1934: 40) perquè fos la seva serventa; i que, tots dos vinculats per idèntic sentiment amorós, a la fi ell «avia après de son lenguatge, e eyla

d'aquel del comte, sí que s'entenien de moltes paraules» (Aramon i Serra 1934: 40). I no sols tot això que ja suposa una detallada seqüència informativa sobre les barreres lingüístiques; a més, se'ns dóna a conèixer que la nova comtesa pogué guanyar-se la voluntat dels seus nous súbdits quan i perquè «sebe ja bé parlar aquel lenguatge» (Aramon i Serra 1934: 41), detallisme lingüístic en consonància amb el qual caldrà entendre que, quan el comte viatgi a Hongria per conèixer el rei d'aquelles contrades i alhora pare de l'esposa, tots dos ja podran dialogar en la llengua del visitat; això darrer ja sense que el narrador hagi d'advertir res al receptor. D'aquesta manera queda superada una limitació existent també entre cristians, la lingüística, i el relat guanya en coherència, aspecte a propòsit del qual ha tingut el plaer de mostrar-se ben detallista.

En el seu cas, en una altra versió d'aquest mateix argument, la de la coneguda *Istòria de la filla del emperador Contaste*, aquí la trama es trasllada a un itinerari de fets entre Roma, Cadis, Sevilla i amb una extensió granadina. Ambdues ordenacions de la mateixa tradició avancen des de dos llocs espiritualment emblemàtics. Res cal dir de Roma que, a més i com a destí de pelegrinatge de la protagonista, permet l'ordenació circular del relat i la seva restauració per part de l'emperador, aquell pare víctima d'un primer impuls incestuós; sí caldrà recordar, a propòsit d'Hongria, la glorificació d'aquella allunyada geografia com a derivació de la divulgada hagiografia de santa Isabel. El lector o auditor, doncs, adverteix que, en el segon relat, no s'abandona l'espai neollatí i, per això, és possible que no hi hagi cap advertiment textual d'ordre lingüístic com aquell tantes vegades justificat en la versió abans revisada. La incomprensió lingüística no ha d'haver existit entre els protagonistes de la segona versió o, potser, aquest és un lloc comú repetit entre tants altres textos romànics; potser la major proximitat entre els romanços medievals hagi facilitat aquesta possibilitat convertida en consens literari; potser també l'ús comú del llatí —sobreentès en la intercomunicació de personatges hispans i itàlics o, fins i tot, amb la protagonista hongaresa però cristiana— normalitzi l'intercanvi verbal; aleshores, però, per què no s'ha emprat el llatí en el primer relat? Tal vegada caldrà suposar que, narrativament, l'omissió d'aquesta altra eina comunicativa permet l'esmentada i detallada parenceria informativa; i, encara més, que la cristiandat també disposava, dins les seves dimensions, d'un orient allunyat per les seves mateixes característiques. Mentrestant, d'aquest costat d'occident, tot era més comú, menys divers entre veïns més immediats i amb una trajectòria més directament compartida. D'aquell llunyà horitzó hagiogràficament sublimat i fins a Marsella, la primera protagonista només pot arribar mitjançant una barca sense patró, «[…] així

com Déus la volrà guiar» i la seva arribada serà meravella per als que per aquell port transitaven (Aramon i Serra 1934: 38-39). Al contrari, en el segon relat, és versemblant la trobada amb una tripulació que viatgés entre les dues penínsules de la Mediterrània occidental, que la distància entre aquestes s'amidés tan sols com entre «longues terres» (Aramon i Serra 1934: 71) i que terra d'origen i aspecte de la protagonista no semblin, com a molt, més que estrangers —«[...] aprech-li de stranya terra [...]» (Aramon i Serra 1934: 73)— als ulls de la dona de Cadis que caritativament l'acull. Si d'aquesta banda de la geografia romànica, ubicats als territoris més occidentals, hi havia alguna presència oposada, aquesta era la musulmana, bèl·licament agressiva i representada al text per «lo rey de Granada» qui lluita contra «lo rey de Spanya» (Aramon i Serra 1934: 84-85) el qual, en el cas de la segona versió de l'argument revisat, és el protagonista masculí. Per tant, l'única presència vertaderament diferent era la sarraïna, els trets de la qual vol fer creure la mare del susdit monarca cristià que té el nadó infantat per la seva esposa vinguda d'estranyes contrades, tot i afirmant i per tal que el rebutgi «qui era fembre, qui era negre e havia forma de sarrahina» (Aramon i Serra 1934: 85). Entre Roma i Sevilla i pel que fa als seus naturals, la diferència no era tanta ni de tan implícit menyspreu. Sols hi havia una distància navegable i certes varietats d'aspecte. Pel que fa als extrems d'Hongria i Provença de la versió anterior, podia tenir lloc la meravella —això sí, miraculosament santificada per un coincident sistema espiritual— i, és clar alhora que superable, la barrera lingüística, la prova de la qual acaba per convertir-se en un atractiu component narratiu. En el cas de l'enfrontament entre cristians i musulmans, el text que el notifica fa entendre tot un cúmul d'opòsits que transpuen interessos polítics i odis ètnics, aquells que, potser, el dia a dia de la convivència fronterera podia deixar de banda, segons les afirmacions que hem apuntat a l'ìnici de les pàgines presents.

III. L'ALTRE FORÀ

Davant un paisatge ampli i policultural com aquest —ocupat per enemics tan oposats i, alhora, amb un fons humà coincident, si seguim recordant Turmeda—, pot caber fins i tot la suplantació i tal vegada com a únic i efectiu mitjà de conquesta definitiva. Tot i acceptant que es podria entendre el genèric *egipcià* com a referent d'una terra o d'un desert propicis a la vida eremítica, poblats d'anacoretes, el relat *Lo*

fill del senescal d'Egipte, sota una lectura potser inconscient i gairebé poc documentada, pareix un cas d'aquell miratge suplantador. No obstant això, pot semblar coherent amb el tòpic d'aquell horitzó hiperpoblat per eremites després d'haver-se trobat amb un d'ells que té la funció de salvar-lo, que, en aquest text, l'infant protagonista «posà tot son cor que fos eremite» (Aramon i Serra 1934: 154). Més estrany ens ha de resultar que aquell jove, fill d'un alt càrrec de la cort del rei d'Egipte, fos un escrupolós cristià, pregador de les Hores de Santa Maria i del saltiri, atent també als tocs de campana d'una església o capella d'anacoreta per tal d'acabar en lloc sagrat ses oracions i oir devotament la missa (Aramon i Serra 1934: 150-151, 154-155). Aceptem, però, que, per l'exemple i pel discurs d'aquest nou eremita, el seu antic company i fill del rei doni un tomb a la seva vida, decideixi vestir una de les «cotes» propietat de l'eremita i que, finalment, «es tonsurà» (Aramon i Serra 1934: 164). Costa de creure, no obstant això i tot i fet un exercici de bona voluntat lectora, en l'existència cristianitzada d'aquella «corona» egipciana que «l'hereu» rebutja, animat per l'ortodoxa vida espiritual del seu amic (Aramon i Serra 1934: 164); i, en particular, costa de sentir els mots del pare i rei vençut per les paraules del fill, escoltar així mateix la pròpia declaració de fe que implica coneixença pregona de la vida cristiana i, a la fi, no sols veure'l renunciar al tron i «repartir els seus béns als hospitals i a les abadies i a les llebroseries pobres» (Aramon i Serra 1934: 167), sinó alçar sobre l'humil «eremitatge» escenari de bona part de la relació «[…] un gran convent», amb «[…] una capella de nostra Dona», «claustre», «refetor» i «dormitori», «[…] així com és de raó» segons ens assabentem pel text (Aramon i Serra 1934: 166), dissenyant arquitecturalment en aquell llunyà paratge —amb un riu vora «lo desert de la landa secha» (Aramon i Serra 1934: 155), és a dir, força africà— un espai d'identificació més proper. Fins aquí la utopia.

Generalment i ben al contrari, no s'actua d'aquesta manera. Derivació d'un contacte real, es coneix l'altra realitat que no cal modificar tan descaradament. I quan aquesta altra realitat no està incorporada encara a la pròpia enciclopèdia, no sols es porta endavant una aventura de reconeixement, introduint-se en la nova geografia, sinó que s'ordena la seva relació, per tal de fer-la conèixer al receptor del sistema nadiu de l'intermediari. Ramon de Perellós partí de la seu pontificia d'Avinyó el 1397 cap a un altre extrem, realment de frontera de la cristiandat, la septentrional Hibèrnia-Irlanda i el seu recòndit llac Dergh, contrades guaridores de l'accés patrici al purgatori. El component viatger del seu *Viatge del vescomte Ramon de Perellós i de Roda fet al purgatori de Sant Patrici* ens permet veure'l transitar per la cort parisenca, on era més

que conegut, perquè allí s'havia format com a cortesà de Carles d'Anjou. També per l'anglesa, on fou molt ben rebut, mercès a les lletres de presentació signades pel rei francès. En ambdues seus reials trobaríem dades sobre altres cristians —francesos i anglesos—, visitats pel cristià català que encara es reserva topar-se amb altres cristians d'acord amb el seu destí final, catalans i no catalans localitzats en una geografia més i més llunyana, primer la irlandesa, i la ultraterrenal en darrer terme. En aquest camí cap a la diferència es pot veure com Ramon de Perellós va marcant el que té menys traces d'ésser imaginat pel receptor, mitjançant referències a allò que és conegut com a manera de visualitzar-ho. Aquest és el cas, encara en un primer esglaó del seu allunyament viatger, d'introduir-nos en paratges anglesos: «Got» i «Estavafort» o Oxford són segones residències reials de la cort londinenca on li caldrà procurar el monarca, les quals es descriuran com «un gran parc clos, com a lo bosc de de Vinçaina pres de París» (Pacheco Bover i Font 1988: 28-29); és a dir, com aquella altra seu reial per ell viscuda i a propòsit de la qual era un informador fiable.

No obstant això i pel que aquí ens interessa ara, entre ambdós extrems —els exquisits monarques que l'acomiaden i els monjos que li han de facilitar el pas ritual a ultratomba—, restava una terra de ningú, un territori estrany cap al qual Perellós i el seu seguici s'apropen físicament i intel·lectual. I és que el viatger cercador del destí últim de Joan I no sols té cura de les urgències que han de quedar cobertes en la seva expedició —escuders, guies, torcimany, servidors de tot tipus i familiars que podrien actuar com a testimonis i, en un cas, com a marmessor—, sinó que ha procurat informació prèvia sobre la distant Hibèrnia. Certament, sobre el seu destí ultraterrenal, com fa temps que sabem, apropiant-se i incrementant amb els elements necessaris el *Tractatus de Purgatorio Sancti Patricii* de Hugh de Saltrey; però també, segons creiem després d'executar un contrast documental, havent emprat com a guia irlandesa la divulgada *Topographia Hibernica* de Giraldus Cambrensis. És en aquest segon títol on trobem la notícia més colpidora sobre el primitivisme irlandès, aquella del ritual per a la consagració del rei, dada que es projecta sobre la insistència del rossellonès de fer beure brou als primitius visitats, a més del ressò d'altres indicis que ens suggereix l'atenta lectura de Cambrensis per part de Perellós (Ribera 1997-1998). Caldrà, doncs, acceptar que, en cas de no haver-hi un contacte directe amb l'*altre*, no es desestima la informació llibresca com a mitjà d'assegurar les passes pròpies.

No és aquesta última l'opció única de Perellós. Sobre aquest entramat teixit entre fonts o coneixences prèvies i petjades o experiència *in situ* del lector i viatger Perellós, ell farcirà de previsions i alhora de suggestions directes la perspectiva sobre

la ubicació en un món estrany, a propòsit del qual el document informa fluidament quan aquest *homo viator* es transforma en el seu missatger, en el nostre informador. Destaquem-ne un seguit d'indicis com a proves de l'exercici per part de la seva sensible retina, fibra humana en la qual s'associen bagatge intel·lectual i espectacle visionat, en perfecta interacció dels nivells intern i extern —abstracte i físic— de l'individu que, en el text resultant, es mostra com a colpidor home de lletres.

Ja en el moment de reproduir l'hagiografia de sant Patrici s'apunten hàbits gastronòmics dels irlandesos (Pacheco Bover i Font 1988: 26). S'adverteix així d'una terra diferent, cap a la qual avançarà el viatger amb «salconduit» i en companyia de «cavallers», «torchimant» i «cent homes d'armes», acabant per ésser abandonat pels «dits homes a cavall» quan s'abasten els seus límits; el seu «comiat» i saber-se «grans enemics» marca en definitiva l'accés «en la terra dels Irises», fins a la presència del seu rei Irnel o Isuel (Pacheco Bover i Font 1988: 30). Des d'aquesta seqüència de trànsit, Perellós no sols informa encara més d'aquells costums alimentaris, comenta a més una detallada relació de les armes dels nadius d'Hibèrnia, de la seva vestimenta tant com de la seva nuesa; també ens dóna uns mínims de la geografia illenca, de l'ordenació dels seus llinatges i dels seus plets amb Anglaterra. Qualsevol d'aquests nivells informatius que permeten el contrast de Perellós amb Cambrensis es pot fruir ben directament mitjançant la lectura del nostre Vescomte. Hi visualitzem, per exemple, la bellesa física de les dones i tastem les saboroses neules de civada, malgrat el seu aspecte. Totes aquestes dades, a més, i és el que ens cal destacar, són constatades en un primer pla —projectat o empíric—, cosa que ratifica la informació prèvia de Cambrensis, el que ell dissenya entre l'ull que mira, la mà que escriu o la boca que dicta. En suma, mercès al cos que ha viatjat fins a aquell *finis terrae* de la cristiandat. Perquè ell, Ramon, «trobé» i «parlí» amb l'ambaixador de l'esmentat rei i, a la fi, «fui» vora el monarca; ell fou «recollit bé», honrat per l'autoritat nadiua amb vitualles de la terra; i per l'experiència viscuda des d'aquell moment a la cort o eix de l'espai visitat, «[…] io poré, vos contaré» sobre un munt de costums força estranys, «[…] ço que io ne vi ab lo rei»; i sabem que així fou perquè «[…] ho hagués prou vist» (Pacheco Bover i Font 1988: 30, 31). En el medi visitat celebrarà el dia de Nadal al retorn del seu destí final, ocasió especial per a poder parlar encara més i amb més detalls d'aquella societat; quan «Lo rei me recollit fort e me tramés un bou» i «molt bé nos recollic e hac gran goig» (Pacheco Bover i Font 1982: 32, 51), li agrada insistir, autoqualificant-se ja com a vell conegut d'Isuel, acceptat, doncs, per l'estranger que es deixa informar dels reis del sud europeu. Des d'aquest

llindar insisteix en alguns aspectes ja tractats a propòsit del poble visitat i es deté en consideracions sobre el seu hàbitat, barrejat amb la ramada; per aquí passarem a saber que es tracta d'una comunitat transhumant, idea de moviment que sembla facilitar a Perellós la connexió amb les experiències viatgeres pròpies; i és així com accedim a un símil que ens portarà mentalment des d'aquests *altres* septentrionals cap a uns *altres* ben meridionals, visitats per Perellós en un periple del qual no queda relació més enllà d'aquest suggeriment: «e un dia, com los herbatges se'n van, així se muden a la manera de les aurenetes de Barbaria e de la terra del soldà; així fan ells mudant llur vila, e van tots ensems» (Pacheco Bover i Font 1988: 32-33). *Uns* i *altres*, ara tots estrangers, són un altre món. Del segon sortim mentalment més ençà de la frase que li és concedida; del primer, ens absentarem físicament amb Perellós, tornant cap al sistema propi, quan ell «[…] partí d'allí e torné'm a la terra dels anglesos que tenen en aquella illa d'Irlanda» (Pacheco Bover i Font 1982: 51).

IV. EXOTISME DE PRIMERA MÀ I APROPIACIÓ DE L'ALTRE

No és en absolut aliena a la configuració narrativa medieval la incorporació de la diversitat cultural existent i coneguda que pot contemplar-se sota l'esglai que la converteix en meravella; o, també, la seva resistematització com a primerenc aprenentatge antropològic de l'*altre* que s'incorpora a la pròpia enciclopèdia sota consciència del seu abast exòtic. Les esmentades jornades de Perellós per terres del rei Isuel ja incideixen en aquest profit. No ens sorprendrà la inclusió també en aquesta darrera categoria d'usos documentals d'un títol com ara *Història de Jacob Xalabín*. Aquest és el text del qual a l'inici d'aquestes pàgines preníem noticía de certs *esturments* i dels judicis sobre morisma i jueus. A favor d'ell es reconeix una gènesi força arrelada en el seu espai narratiu, l'Imperi Turc —per la natura intercultural de la remota autoria (occidentals a cavall de les bases cristianes a Grècia, com ara els ducats catalans i de la immediata realitat turca amb la qual els contactes de tot tipus estan provats), per la coneixença que es demostra dels conflictes internament turcs (correspondència amb fets històrics xifrats per la cronística turca), per l'aprofitament i final tergiversació d'aquesta mateixa historicitat (construcció d'un pamflet contra Bajazet com a aniquilador de bona part d'aquella infraestructura colonial, tot bastint un heroi nou i amb aurèola de martir: Jacob)—, i, alhora, una fluïdesa narrativa que en el seu llarg

periple —entre la Mediterrània oriental i Sevilla com a port d'acollida documental hispana, entre la pressuposada versió oral i la final textualització que li dóna factura de *nouvelle*, amb tot el que això suposa de modificació radical entre dos models de receptor, entre l'individu implicat en aquella desfeta cristiana i l'escoltador o llegidor distanciat i que frueix de la trama aventurera i dels costums dels protagonistes turcs i del seu país—, en aquest llarg viatge, dèiem, aconsegueix concedir a cadascun dels seus components lligats amb aquell origen el lloc adequat sota l'encís d'un afortunat art narratiu.

Història de Jacob Xalabín compta amb un extens *corpus* crític que seguirà augmentant per l'atractiu que el text suscita i per les variades vessants d'interès que provoca; *corpus* que, per la nostra banda (Ribera 2000), férem per ordenar, curiosament per tal de cridar l'atenció d'un *altre* —en aquest cas filològic i tradicionalment inclinat a no treure rendiment de textos catalans, per això, per ésser catalans o, potser, no castellans— com és l'hispanista *de pro* i en qualque cas, fins i tot, el romanista molt atent a literatures dites *de prestigi* o sigui majoritàries. Tot deixant, però, aquest tipus de fronteres i veïnatges, d'aquelles fonts d'estudi es pot treure informació diversa sobre qualsevol dels nivells pels quals passa l'atenció al text; entre tots ells, els que abans hem resumit entre guionets i encara valent-nos d'alguns parèntesis per tal d'abreujar i concentrar informació.

Tot recuperant dades contrastades amb els vertaders mestres que en successius lliuraments s'han apropat històricament i crítica a *Història de Jacob Xalabín* i que, en el seu moment, intentàrem ordenar en la que fou la nostra inicial aproximació més per extens a aquest relat (Ribera 1990-1991), voldríem quedar-nos ara amb la següent relació de motius i detalls de naturalesa turca que doten de versemblança el que es narra; així mateix amb la comprensió de la seva rendibilitat favorable a la coherència del discurs narratiu; allò que, a la fi, tan informadament turc i escripturalment encertat, juga a favor de la sacralització històrica de l'heroi sacrificat —turc, és cert, però convenientment occidentalitzat i/o cristianitzat— que per als primers receptors sempre hauria estat més positiu que no el devastador Bajazet. Es tracta, en darrer terme, d'una operació d'apropiament de l'*altre.* Potser, i en últim cas, ens informa de com podia haver continuat la situació, en cas de no haver-se posat les coses tan bel·ligerants com acabaren per posar-se; és a dir, d'haver seguit com estava la relació entre cristians i musulmans en aquelles allunyades ribes. Vegeu en aquest sentit el que el perfil dels turcoples suposava com a signe de convivència interessada des de les dues bandes en

contacte. I això, aprenent *uns* d'*altres* sobre els seus diferents costums, tal i com ens diu l'anònim narrador de la relació catalana d'aquells fets.

Recordem com el relat, que sembla ésser del pocs en què el cristià és l'estrany, és l'estranger —«lo cristià Búrgar era intrat ab gran gent dins la sua terra» (Pacheco 1964: 139)—, circulà argumentalment farcit de dades de l'altra part de la frontera cultural per al receptor, aquest últim certament cristià. D'entrada, cal acceptar la presència en la narració d'una sèrie de motius folklòrics d'abast genèric, espill en el qual tant es poden mirar els subjectes actius de la *Història* com els receptors —musulmans i cristians respectivament. Cadascun, a més, pot fer-ho des del propi sistema cultural. Però, a propòsit d'aquest nivell de composició del text i la seva relació, cal destacar una dada més específica: la modificació dels susdits motius folklòrics cap al desenvolupament de l'acció, coronada, fins i tot, amb la seva distorsió i tot marcant la literarietat del relat (Ribera 1990-1991: 13-23). I ens interessa en particular aquest procés perquè és paral·lel al practicat amb les dades històriques i amb els elements lingüístics i tradicionals turcs que l'amaren; aquells que, en el seu primer grau d'objectivació, ens xifren un/s inicial/s relator/s coneixedors de la realitat escomesa. Es tracta d'un tret creatiu que no desbarata l'abast de la textualització final. Aquesta qüestió que, a més, ens parla d'una realitat doble i en contacte, propicia, en un primer nivell de consum, un valor realista i, en el segon i ja des de la Península, d'atractiu exotisme, en tots dos casos amb derivacions cap a la consabuda versemblança narrativa. Sota un o altre prisma es pot constatar la presència de notícies d'ordre antropològic —la fórmula dels contractes matrimonials, les torres mortuòries vora els camins, el costum del vel femení…—, aquelles que sempre són reutilitzades, disposant-se al servei dels actants i de l'acció; o, encara més, que són manipulades cap a les situacions extremes del que se'ns conta —les ganyotes *post coitum* de Jacob al sepulcre convertit en lloc d'encontre amb Nerguis o els estratagemes de la falsa dama que és Alí Baxa fill sota el vel, per tal d'escapar a les pretensions de l'inesperat pretendent (Ribera 1990-1991: 26). Per aquesta via, la *Història*, creació a la fi literària, fa seu un espectacle de fons real que ofereix al receptor últim perquè en faci ús amb absoluta independència dels motius del seu origen. D'aquí deriva la possibilitat del seu consum com a *nouvelle*, una vegada deslligat el text del conflicte que el suscità. En la geografia balcànica, però, sota l'amenaça de Bajazet sobre la població i els interessos dels ducats, una relació tan versemblant per propera —l'immediat món turc informat i viscut, àdhuc amb la topificació dels seus excessos— necessitava encara d'un nexe més. Aquest element seria el que projectaria

una suplantació de la realitat, proposant que tot hauria seguit igual pel que feia a la convivència entre turcs i occidentals si Bajazet no hagués arribat al tron. I és que, contra el que explica el text, Bajazet no fou el responsable últim de la mort de Jacob en el context que narra la *Història*. Aquesta versió dels fets magnifica el perfil del seu heroi i el to fatídic que sempre s'ha reconegut al relat, alhora que condemna Bajazet. L'heroi, a més a més, és naturalitzat pel narrador com a personatge propici i no sols per haver significat una alternativa positiva al Beseyt Bey del document català. Més ençà de l'oposició per a ell òptima entre «bastart» i «ledesma» (Pacheco 1964: 50), Jacob se sotmet a un tòpic retrat cortesà amb complements cavallerescs entre els capítols III i IV. Ell i el seus companys no seran sinó cavallers executors de «cavalleries» (Pacheco 1964: 87), sota prisma ben cristià o occidental. Cavaller que, a més, avança amorosament mitjançant el codi de la *fin'amors* amb pistes de prosa sentimental. Els tòpics en aquest sentit, i per part d'ell i de l'amiga Nerguis, progressen sota aquesta marca. Es perfila, per tant, un cavaller enamorat que acabarà per expressar explícitament el seu «joi» i per oferir-se com a «pobre servent e sclau són seu» (Pacheco 1964: 93). Literàriament, d'aquesta manera, aquell paisatge sols en part estrany és transitat per un personatge que, per propici, és captat cap als propis codis de comportament. Sols això? No, perquè si la resta dels personatges turcs exclamen una i altra vegada el nom d'«Udà», el narrador exclama «Déu» o «Senyor». En aquest entorn, on la veu narradora estableix la marca d'origen, no sorprèn una citació de sant Mateu al cap. I, que no cal entendre com a dissonant interpolació; i encara s'aprecien més altres mots de sant Lluc II, 27, reconeguts en el «beneyt sia lo ventre qui l'aportà, e les mamelles qui l'alletaren!» (Pacheco 1964: 94): aquestes afirmacions últimes dedicades a l'heroi turc, esperança d'un futur més tranquil per als cristians dels ducats (Ribera 2000: 190). Benedicció, doncs, ben ortodoxa verbalitzada per un personatge turc, paraules que coronen un Jacob que, amb anterioritat, ha estat posat sota la protecció del Déu cristià (Pacheco 1964: 80). Màrtir, suggerim, si no de la mateixa causa, sí sacrificat pel mateix enemic, Jacob és el mirall d'una realitat perduda, aquella que, per un temps, havia facilitat la instal·lació dels catalans balcànics i la seva relació amb el turc. Tot un món allunyat i del qual quedaria ressò per als catalans d'occident mitjançant una suggestiva novel·leta. Ressò que, fet literatura, marca evidents indicis o maneres d'apropiament.

Juan M. Ribera Llopis
Universidad Complutense de Madrid

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Aramon i Serra, R., ed. (1934) *Novel·letes exemplars*, Barcelona, Barcino.
Eiximenis, F. (1980) *Contes i faules*, Barcelona, Barcino.
Jaume I (1994) *Crònica o Llibre dels feits*, Barcelona, Edicions 62 / La Caixa.
Le Goff, J. (1985) *Lo maravilloso y lo cotidiano en el Occidente medieval*, Barcelona, Gedisa.
Llull, R. (1994) *Llibre d'Evast e Blanquerna*, Barcelona, Edicions 62 / La Caixa.
Metge, B. & A. Turmeda (1927) *Obres menors*, Barcelona, Barcino.
Pacheco, A., ed. (1964) *Història de Jacob Xalabín*, Barcelona, Barcino.
Pacheco, A. & A. Bover i Font, eds. (1988) *Novel·les amoroses i morals,* Barcelona, Edicions 62 / La Caixa.
Ribera Llopis, J. M. (1990-1991) «Per a la interpretació – literària – de la *Història de Jacob Xalabín*», *Llengua i Literatura*, 4, pp. 7-37.
— (1995) «La narrativa breve en las literaturas peninsulares: *Història de Jacob Xalabín* y *El abencerraje y la hermosa Jarifa*», *Medievo y Literatura*, Granada, Universidad de Granada, vol. 4, pp. 123-133.
— (1997-1998) «Una altra lectura de Ramon de Perellós prèvia al seu viatge», *Revista de l'Alguer*, 8, 9, pp. 233-251 i 273-289.
— (2000) «Aún en torno a *Història de Jacob Xalabín*», *Crisol*, 4, pp. 179-196.

VICENT MARTINES

UT PICTURA POIESIS: TEXT I IMATGE, MIMESI I REALITAT QUANT A *TIRANT LO BLANCH*(*)

1. OBJECTIU

En aquest treball mostrem alguns dels resultats i una part del marc conceptual del projecte de recerca «Base digital d'Imatges de referencialitat per a la història de la literatura i la cultura de la Corona d'Aragó Medieval», al si d'IVITRA (Divisió d'Història de la Cultura).

Pretenem oferir una visió interdisciplinària per entendre millor els clàssics de la literatura catalana medieval, contextualitzar-los en el seu temps i acarar la mimesi que ofereixen amb la realitat en què van ser escrits i rebuts.

Obres narratives de ficció com ara *Tirant lo Blanch*, que no tenen cap il·lustració en la versió original (València, 1490; Barcelona, 1497), sí que estan dotades d'una gran plasticitat en el seu llenguatge o codi literari que permet, per tan nombroses com són, detallades i ben integrades les descripcions i les referències als *realia* en el seu entramat

(*) Aquest treball forma part de la línia de recerca que desenvolupem, al si d'IVITRA (Institut Virtual Internacional de Traducció) i del CIEAHCA de la Universitat d'Alacant amb els projectes de recerca següents: «Base digital d'Imatges de referencialitat per a la història de la literatura i la cultura de la Corona d'Aragó Medieval» (Vicerectorat de Tecnologia i Innovació Educativa); «Investigación y traducción de obras literarias europea, I: Ausiàs March poliglota; II: *Tirant lo Blanch* poliglota» en el marc del conveni plurianual de recerca entre l'Instituto Cervantes i IVITRA-UA; «Clàssics Valencians Multilingües» (GValenciana, GV05/180); Xarxa d'Excel·lència Europea & Special Targered Research Project (STREP «TRAMICTEK») (FP6-IST/NG-NoE/STREP-2004-64988-QEW6SNMTXU; MEC: HUM2004-22980; GV: IIACDI/2004/8; UA: ACPE_2002-2004).

textual, fins i tot veure (o «visualitzar») el que s'hi narra. De fet, la versemblança, la coherència i la unitat compositiva que tant caracteritzen *Tirant lo Blanch* rauen en gran part en la trenada imbricació entre elements de la vida quotidiana, ambientació, sentiments i relacions, i la trama pròpiament dita. La novel·la de Martorell és coherent amb el seu temps, també en la «visualització» per descripció i per narració de fets i expressió de sentiments de tot un complex món de referències culturals que eren llocs comuns o, almenys, coneguts al seu temps i que podem trobar en l'art coetani.

D'altra banda, així podem calibrar millor —de fet, veure'l— el grau de mimesi i de recreació o reelaboració en l'obra de Martorell: la imatge ideal de la cavalleria, de l'amor (cortés), de la defensa de Bizanci i de l'alliberament de tot el Nord d'Àfrica del «jou» musulmà, just en un moment en què Constantinoble ja havia caigut...

2. TEXT I IMATGE: *OCULIS SUBIECTA*

El coneixement no és una expressió aïllada, com tampoc no ho és la literatura. És important tenir una «visió» més completa de l'objecte d'estudi. L'Edat Mitjana i el Renaixement no són en absolut èpoques de què no hi haja una immensa quantitat i diversitat tipològica d'imatges que puguen fer-ne més comprensible la contextualització, i fins i tot poden permetre'ns tenir davant els ulls o, com en deia Horaci —*vid. infra*— *oculis subiecta* la matèria, les *realia*, els objectes d'estudi i anàlisi conceptual.

Gustave Flaubert s'oposava ferrenyament a la idea d'emparellar paraules i imatges. De fet, no va permetre mai, mentre va viure, que il·lustressen les seues obres. Considerava que les imatges pictòriques reduïen el que era universal a allò particular (Flaubert 1926-1933). A desgrat d'això, l'articulació de les imatges amb els textos i els seus contextos és, senzillament, essencial: facilitar que els lectors puguen concretar els universals i les espècies que s'expliquen en l'obra (AA.DD. 2002). Tinguem en compte que acabem de dir «lectors», tot i que els índexs d'analfabetisme en l'Edat Mitjana no eren en absolut comparables amb els de l'actualitat, per aclaparadorament superiors; això encara accentua més la importància de les imatges en els textos medievals i més encara en els que tenen vocació de proporcionar coneixement, com el *Breviari d'Amor* de Matfré Ermengaud (escrit a la fi dels vuitantes del s. xiii, a Besiers) —sobretot l'esplendent còpia feta a Lleida el 1324, conservada a la Biblioteca Nacional de Rússia a Sant Petersburg (Ferrando 2007; Martines 2007)— o en aquells que, tot i ser de

ficció, contenen il·lustracions i no poques via la descripció i l'emmarcament detallat de la trama en els contextos ficcionals i dotats de versemblança.

En aquest darrer extrem, fan bona la màxima horaciana de l'*Epistola ad Pisones* : «*ut pictura poiesis*». Per a les obres emmarcades en el «cercle del coneixement» medieval o que tenen un *prodesse* doctrinal vocacional, com ara els textos fets expressament per a illetrats com la *Biblia pauperum*, les imatges tenen una importància evident i formen part inexcusable del seu mateix discurs literari o d'idees. També és així quan, via les descripcions, les referències o el desenvolupament mateix de la trama, obres narratives, com ara *Tirant lo Blanch*, construeixen tot un món possible ficcional basat en la versemblança —com ja s'ha dit tant quant a aquesta obra nostrada— i en el reflex quasi immediat de components del món, la història, la vida quotidiana, el pensament, els sentiments, les expectatives, les armes, els amors, l'art edilícia, etc. del moment en què és escrita l'obra, que són el context immediat i creïble de la trama. Parlem de les imatges escrites, descrites o simplement integrades, per no dir empeltades, en el discurs mateix de l'obra, del qual formen part consubstancialment. Fan bona l'afirmació de Magritte «Ceci n'est pas une pipe», al peu d'un seu dibuix hiperrealista d'una pipa: certament aqueix dibuix no és una pipa, sinó només una representació, la descripció gràfica d'una pipa, mimètica, (hiper)realista, i *només* una ficció. Aquest Magritte esdevé una actualització de la poètica horaciana. Pel que ara ens fa al cas, i quant a la virtualitat visual i com a conferidores de ficcionalitat, les descripcions i les *realia* en obres «no il·lustrades» —com ara *Tirant*—, convé tenir ben en compte que és en les descripcions, en el conferiment de la impressió de versemblança del món, societat o context en què s'esdevé la trama, que tenim els fonaments de la coherència intrínseca de la novel·la de Joanot Martorell.

Si passem per alt la dissintonia d'aquesta novel·la amb un fet històric cabdal —quan Martorell comença a escriure la seua novela, pel gener de 1460 segons diu al Pròleg, Constantinoble ja feia 6 anys i 8 mesos que havia caigut en mans dels turcs—, és innegable que *Tirant lo Blanch* és una obra de ficció coherent, quant a l'ambientació, quotidianitat, personatges, sentiments i composició de món i reflex de la societat ideal en què s'esdevé tot el que narra. I diem «ideal» perquè en aquesta obra tot és vist amb ulls —i influències o deutes textuals— de la cultura cortés medieval occidental, de manera que la Constantinoble del *Tirant lo Blanch* és el *summum* del luxe i el refinament, però sense gaires —per no dir-ne cap— concessions orientalitzants ni bizantines. *Tirant lo Blanch* veu la Segona Roma, Constantinoble, amb ulls romànics i occidentals, com el

centre o l'essència d'Occident, on tants anhels i cobejances d'occident havien convergit, no sols per salvar-la dels turcs —ja des del Girart de Rosselló (Martines 1999)—, sinó per emparar-se'n, amb la Quarta Croada (1208) o amb els ajuts de Roger de Flor i els seus temibles almogàvers. *Tirant lo Blanch* concep i expressa una Constantinoble «occidental» i en això és totalment coherent, en tota l'ambientanció.

Aquest, la coherència, és un dels principis fonamentals de tota obra segons Horaci en la seua *Epistola ad Pisones* (Silvestre 2000: vv. 119-124):

> aut famam sequere aut sibi convenientientia finge
> scriptor honoratum si forte reponis Achillem,
> impiger, iracundus, inexorabilis, acer
> iura neget sibi nata, nihil non arroget armis.
> sit Medea ferox invictaque, flebilis Ino,
> perfidus Ixion, Io vaga, Tristis Orestes.

Tan important és la coherència, doncs, que d'això també depenia la fama i la pervivència de l'obra i de l'autor.[1]

Prova i fermança d'aqueixa coherència és que *Tirant lo Blanch* no crea ni conté centaures, és a dir, és una obra de ficció en la qual es consuma també el *principi* horacià —per dir-ho amb els mots de la traducció catalana, ja «clàssica», de Llorenç Riber (Bassa & Riber 1927: 124b)— d'unitat de l'obra literària i que gaudeix d'una mestria expressiva quasi plàstica, semblant a la que igualava pintors i escriptors segons Horaci (Silvestre 2000: vv. 9-13):

> [...] pictoribus atque poetis
> quidlibet audendi semper fuit aequa potestas.
> scimus et hanc ueniam petimusque damusque uicissim;
> sed non ut placidis coeant immitia, non ut
> serpentes auibus geminentur, tigribus agni

I és que com diu Horaci, amb mots catalans de Riber (1927: 129-130): «Allò que entra per l'orella mou l'ànim més peresosament que allò que es passa sota els ulls fidels i de què l'espectador es dóna compte». Amb mots d'Horaci (Silvestre 2000: vv. 179-182):

1. *Vid*. els comentaris, extensos, pulcres i encertats, a aquest passatge de Brink (1971: 197-198).

aut agitur res in scaenis aut acta refertur
segnius irritant animos demissa per aurem,
quam quae sunt oculis subiecta fidelibus et quae
ipse sibi tradit spectator.[2]

Els comentaris de Brink a aquest passatge (Brink, 1971: 245-246) i especialment quant a *oculis subiecta* ens posen en la pista de la remissió que s'hi conté quant a la plasticitat necessària en tot text de ficció que a més no és una *fabula*, i quant a la importància, en això, de la *descriptio* com a recurs conferidor de coherència i versemblança (Brink 1971: 197-198, 218, 223-224 i 355). Segons Horaci (Silvestre 2000: vv. 21-23):

[...] amphora coepit
institui; currenta rota cur urceus exit?
denique sit quoduis, simplex dumtaxat et unum

En aquest *unum* tenim una referència clara al fet que l'obra ha de ser unitària i coherent, i remet això al precepte de la retòrica aristotèlica que el preceptor d'Alexandre el Gran va contenir en *έν* dins d'*έν και έλον* (Brink 1971: 104).

Això i que si es vol fer una àmfora no s'ha d'acabar fent un pitxer... ens retorna a l'Horaci —també d'arrel aristotèlica— que insisteix a remarcar les remissions a la importància de la *descriptio* que hi ha en la màxima *ut pictura poiesis* i del seu lligam amb la versemblança, especialment en textos que no són només *fabulas*, sinó que tenen una vocació de *prodesse*. Això, insisteix Horaci (versemblança, unitat, coherència), conferirà fama i assegurarà la pervivència de l'autor (Silvestre 2000: vv. 338-346):

ficta uoluptatis causa sint proxima ueris,
ne quodcumque uelit poscat sibi fabula credi
neu pransae Laminae uiuum puerum extrahat aluo.
centuriae seniorum ahitant expertia frugis,
celsi praetereunt austera poemata Ramnes.
omnetulit punctum qui miscuit utile dulci,
lectorem delectando pariteuque monendo.
hic meret aera liber Soriis, hic et mare transit
et longum noto scriptori prorogat aeuum

2. *Vid*. els comentaris a aquest passatge de Brink (1971: 245-246), especialment quant a *oculis subiecta* i a la remissió que s'hi conté a la plasticitat necessària en tot text, a la importància de la descripció com a recurs.

Aristòtil (2000, *De Anima*, l. III, cap. 7, 435-15.20) afirmava que les imatges són necessàries per a qualsevol procés de pensament i de coneixement:

> Para el alma pensante las imágenes ocupan el lugar de las percepciones directas, y cuando el alma afirma o niega que esas imágenes son buenas o malas, entonces las evita o las busca. Por eso el alma no piensa nunca sin una imagen mental.

Tal vegada no cal ser tan categòrics, si bé es tracta d'això mateix quant als textos que, com, per exemple, el *Breviari d'Amor* de Matfré Ermengaud, ricament i profusament il·luminat —especialment el ms. copiat a Lleida a principis del XIV—, s'emmarcaven en el que en l'Edat Mitjana es definia com a obres del «cercle del coneixement» en una clara, literal i transparent traducció del grec εγκυκλιοσπαιδεια; no oblidem que el terme *enciclopèdia* es va encunyar en el sentit modern en el s. XVIII (Beyer de Ryke 2002: 1).

3. *UT PICTURA POIESIS*: PINTURA I LITERATURA

El categòric d'Aristòtil es pot matisar una mica si tenim en compte que el filòsof Francis Bacon, en el s. XVI, ja comentava que, per als autors clàssics, totes les imatges que el món ens oferix estaven guardades ja en la nostra memòria des del moment de nàixer. D'aquesta manera, el coneixement i la transmissió que en fem els éssers racionals constituïxen, en definitiva, una dinàmica entre el record —Plató— i l'oblit —Salomó— (Bacon 1986: [assaig] LVIII). Manguel (2000: 21-22) ens diu, a aqueix respecte:

> Si esto es verdad, entonces todos nos reflejamos de algún modo en las numerosas y variadas imágenes que nos rodean, puesto que forman ya parte de quienes somos. [...] Sea que descubramos en esas imágenes circundantes los recuerdos desvaídos de una belleza que alguna vez fue nuestra (como sugería Platón), sea que nos exijan una interpretación fresca y novedosa por medio de las posibilidades que el lenguaje ofrece (como intuía Salomón), somos en lo esencial criaturas hechas de imágenes, de representaciones. [...]
>
> Para quienes pueden ver, la existencia transcurre en un continuo despliegue de imágenes captadas por la vista y que los otros sentidos realzan o atenúan, imágenes cuyo significado (o presunto significado) varía constantemente, con lo que se construye un lenguaje de imágenes traducidas a palabras y de palabras traducidas en imágenes, a través del cual tratamos de captar y comprender nuestra propia existencia.
>
> Las imágenes que componen nuestro mundo y nuestra tradición son símbolos, signos, mensajes y alegorías. O acaso son tan sólo presencias vacías que llenamos con

> nuestros deseos, experiencias, interrogantes y pesares. En cualquier caso, las imágenes, como las palabras, son la materia de que estamos hechos.

Com diem, ni la literatura ni el coneixement són expressions aïllades. No es tracta de desvirtuar l'explicació d'un concepte o d'una obra literària, ans al contrari, mostrar elements i visions que puguen facilitar la comprensió del missatge o, si més no, contextualitzar-lo i que se'n tinguen més referents (Gómez Pin 2002; Fergusson, 1956). L'horaciana *ut pictura poesis* amera la concepció de l'art, literari i visual, al llarg de la història en general i, en concret, de l'Edat Mitjana i del Renaixement (Llig 1982; Kristeller 1986). No era, no obstant això, una innovació completa d'Horaci. Ja en la Grècia antiga les arts plàstiques basaven la seua legitimació en la seua «literaturització» (Le Coat 1975), és a dir, en la seua capacitat d'explicar històries i, al mateix temps, de fer seus els preceptes de la retòrica i de la poètica, el cànon literari i, alhora, de poder fer de tal manera compressible el coneixement (Calvo Serraller 2002: 14). Així, és molt significatiu —almenys tant com en Horaci— que Aristòtil, en la seua *Poètica*, establisca sovint paral·lelisme entre els diferents gèneres literaris i els pictòrics, com si, de fet, no hi haguera gaire separació entre aquestes formes d'expressió artística; i, en això, és precursor d'Horaci (Aristóteles, Horacio, Boileau, 1982: § 1454b):

> Y puesto que la tragedia es mímesis de seres mejores que nosotros, es preciso mimetizar a buenos retratistas; pues estos, al restituir la forma particular de los que retratan, los hacen parecidos, pero los pintan más bellos; así también el poeta al imitar a los hombres irascibles y perezosos u otros que tengan en sus caracteres rasgos de este tipo, aun siendo tales que los haga elevados (un ejemplo de dureza es también el que nos proporciona Homero con el bueno de Aquiles). Esto es lo que se debe observar y, además de esto, las cosas que de acuerdo con las sensaciones acompañan a la poética [...]
>
> Puesto que el poeta es imitador como un pintor o algún otro imaginero, es necesario que imite siempre de una de las tres formas que hay: o como las cosas son, o como se dice y parecen, o como es preciso que sean.

Les formes d'expressió del coneixement —que per a l'Edat Mitjana és com dir de «creació» de coneixement— i de l'art interactuen entre si. Així ho podem comprovar en nombroses ocasions. Podríem citar-ne molts exemples: en serà prou citar que, en una de les sales del palau de l'Aljafería de Saragossa, el rei Pere IV d'Aragó, el Cerimoniós, va fer pintar al fresc una escena relativa al *Roman de Jaufré*. No volem oblidar

—malgrat altres nombrosos casos que no citarem ací— que el cineasta italià Pasolini pràcticament reprodueix al detall l'estructura de la composició d'*El Descendiment*, de Pontorno, en una seqüència de la seua pel·lícula *La ricotta*. És molt més que una coincidència i esdevé una clara voluntat epistemològica de confluència creativa entre la sintaxi d'aqueix clàssic de la pintura italiana i aquest clàssic del cinema contemporani. Potser aquest siga un exemple més marcat si atenem a la distància cronològica i d'estat de món entre els dos referents. El mateix podrem dir també respecte a Pasolini i les seqüències del Paradís i de l'Infern en la seua versió cinematogràfica del *Decamerone*, per a les quals va seguir, clarament, el fresc del Judici Final que Giotto va pintar en la capella dels Scrovegni, a Pàdua (Prette & de Giorgis 2002: 183).

Un cas paradigmàtic de com es poden difuminar les fites entre literatura, pintura i transmissió de conceptes morals o científics que es trenen entre si i conformen un complex feix de referències mútues, poden ser les tres taules de Sandro Botticelli que representen *La història de Nastagio degli Onesti* (Museu del Prado, Madrid). En «pittura molto vaga e bella» (Botticelli) «fece di figure piccole la novella del Boccaccio di Nastagio degli Onesti» (Vasari 1966: III, 514). El tema d'aquesta obra és el de Nastagio degli Onesti i el seu amor per la filla de *misser* Paolo Traversari, que es conta en la novel·la quarta de la cinquena jornada del *Decamerone*, de Boccaccio. Les imatges són cruentes. La moralitat és que les dones han de desterrar tota crueltat dels seus cors i atendre (i accedir) als requeriments amorosos dels hòmens.

Aquest és un tema molt conreat en l'Edat Mitjana: el castic de la dona que no s'entrega a l'home o el «purgatori de la bellesa cruel», que ja trobem, en Andreas Capellanus —llibre I, cap. VI, secció D (Capellanus 1990; Capellanus 2006)— i en la *Patrologia Latina* —CCXXII, col. 734 (Migne 1993-1995)— i en el *Speculum historiale* de Vincent de Beauvais —llibre XXIX, cap. 108 (Beauvais 1473; Ruhe 1969)—. També hi ha elements de la *Divina Comèdia* (Alighieri 2004) de Dant (*Inferno*, III, v. 22; XIII, vv. III-115; o XXVIII, vv. 21-22). El que narra Boccaccio també havia de tenir una significació històrica en el context de la Florència rampant del s. XIV, en la qual la «textura» dels matrimonis variava substancialment (Cast 2002). Boccaccio observava que cada vegada hi havia més hòmens que es casaven a edats més madures, la qual cosa facilitava més la decadència dels llinatges emprenedors i de Florència mateixa. Dant (Alighieri 2004) es dolia (*Purgatorio*, XIV, vv. 97-109) d'això mateix i, de fet, citava dues de les famílies que apareixen en aqueixa mateixa novel·la del *Decamerone* i en els quadres de Botticelli, els Traversari i els Anastagi, ambdós ja esdevingudes bastards.

Potser per això s'atén tant a les despeses i al luxe del casament. En definitiva és una reacció o, només, la constatació d'uns reequilibris socials (Speight 1983; Ricketts 1997; Hirsh 1997).

En definitiva es tracta del concert de representacions del macrocosmos i del microcosmos (Wagner, 2002: 91-93) que podem seguir quan un mateix motiu històric o mitològic ha estat representat en la literatura i en les arts plàstiques al llarg de la història, com «Laocoont i els seus fills», que forma part de l'*Eneida* virgiliana si bé no n'hi ha referències en l'*Odissea* homèrica. Així, podem veure aquest tema en el grup escultòric homònim conservat en els Museus Vaticans —de fet en va ser la llavor— o, per exemple, en el quadre d'El Greco conservat en la National Gallery of Art, Washington (EUA), molts segles després, i comparar-ho amb els textos escrits que se n'han conservat.

També podem contrastar algunes de les diverses plasmacions dels tòpics continguts en la *Metamorfosi* d'Ovidi, obra i autor fonamental en la cultura occidental medieval romànica; tant que hi ha qui diu que es tracta de la «Bíblia dels pintors», almenys del Renaixement (García Gual 2002: 281). Un gran conreador d'aquestes *transformacions* va ser Rubens (Vosters 1990), qui coneixia prou aquest i altres clàssics literaris:

> Rubens es un pintor de talante profundamente humanista. Fue un buen conocedor del mundo antiguo, y estuvo vinculado, a través de su hermano, con el círculo del gran erudito y editor Justo Lipsio. Le gustaba leer libros clásicos y meditar sobre sus lecturas. Podemos verlo en algún caso ejemplar de recreación de un tema sobre textos ovidianos que nos parece reflejar directamente el efecto de tales relecturas, como es su versión final del mito de Diana y Calisto.

En Rubens es dóna el que els entesos en la Història de l'Art anomenen «poesia silenciosa». En ell la «pintura és poesia muda, i la poesia pintura amb paraules» (García Gual 2000: 292). Fins i tot podem trobar-nos casos de «poesies» pintades, com les que Tiziano va fer per a Felip II, entre 1553 i 1562. El 23 de març de 1553 Tiziano contestava a una carta del llavors encara príncep Felip, amb data del 12 de desembre de 1552. El pintor li feia saber que *interim metto a l'ordine li poesie*. La sèrie de les *poesie* de Tiziano està formada per diverses composicions de tema mitològic (*Dànae* i *Venus i Adonis* —Museo del Prado—, *Perseu i Andròmeda*). Aquestes obres incideixen en el tema de les *transformacions* ovidianes i, de fet, influeixen directament en Rubens, que no deu poc a Tiziano i no sols és el *rifacimento* de la *Venus de l'espill*, hi ha també les «intertextualitats» pictòriques evidents de l'*Adam i Eva* de Tiziano en l'obra homònima de Rubens.

Tiziano havia estat pintor a Ferrara i a Màntua, i també en la Roma on Miquel Àngel, que arrasava amb el seu geni, no li va poder fer ombra. Tiziano coneixia perfectament els clàssics. Per a ells les ovidianes *metamorfosis* (Checa 2002: 150-151) eren un motor actiu per a la inspiració dels pintors per raons de plasticicitat literària:

> El comentado éxito de las *Metamorfosis* se debió, entre otras razones, al valor plástico, narrativo y en cierta manera pictórico de su descripción de las historias de los dioses de la gentilidad. Por ello, multitud de palacios y casas de la época, por no hablar del sinfín de estatuas y pinturas que aparecían en los arcos y entradas triunfales tan frecuentes en este momento, no dudaron en recurrir a Ovidio en el momento de narrar las fábulas de la Antigüedad. [...] las historias de Ovidio llegaron a ser concebidas como auténticas imágenes y cuadros de un pasado que, poéticamente, se quería rememorar. Todo ello, sin olvidar, naturalmente, que el tópico horaciano 'ut pictura poesis' funcionaba de manera lógica y natural en los ambientes cultos de la época, y que constituía uno de los fundamentos capitales de la idea de la actividad artística de la época.

En una altra obra de Tiziano, posterior a les *poesie* mitològiques que va enviar a Felip II, es pot veure, una vegada més, aqueixa relació entre literatura, conceptes morals i arts visuals i ens il·lustra sobre el lligam, quasi lògic, entre imatge i text: *Tarquini i Lucrecia* (finals de 1571). Aquesta obra es basa en una història romana que es troba en Tit Livi, els *fasti* d'Horaci i el *de claribus mulieribus* de Boccaccio. En aquest cas i en els seus *poesie* pictòriques, Tiziano segueix la tradició clàssica i realitza una mimesi molt determinada, que es convertirà en cànon, a partir del seu coneixement de les obres literàries. Es tracta d'una iconografia que marcarà la pràctica pictòrica occidental (Checa 2002: 153).

En aquest concert de grans pintors que beuen de la tradició cultural i literària, hem d'incloure Velázquez. Una magna exposició celebrada al Museu del Prado titulada *Fábulas de Velázquez. Mitología e Historia Sagrada del Siglo de Oro* (19 de novembre de 2007-24 de febrer de 2009, comissari: Javier Portús) presenta formalment i solemne aquest magnífic artista com un veritable «pintor de historias» i estableix la textura de la seua forma de «narrar-les». Acara obres tan emblemàtiques seues com ara *La Venus del espejo* amb les versions, ja citades ací, de Tiziano i de Rubens. Com podem llegir al catàleg virtual oficial de l'exposició (Velázquez 2007a):

> algunas de sus obras más representativas se mostrarán emparejadas con las de otros grandes artistas de temática similar, como *Los borrachos* y *Joven con cesto de frutas* de Caravaggio, *la*

> *Venus del espejo y Las tres Gracias* de Rubens, o *Cristo crucificado y el Cristo yacente* del escultor Gregorio Hernández.

D'aquesta manera hom pot calibrar millor la proposta «narrativa» del pintor Velázquez. A tall del cartó per a tapís *Las hilanderas*, al catàleg oficial on explica la concepció i estil artístics de Velázquez en termes de crítica literària i referències a intertextualitats (Veláquez 2007b):

> el pintor se convirtió en ese tiempo [quan va pintar aqueixa obra] en uno de los *narradores* más sutiles de su época. A través del color y de la perspectiva aérea consiguió establecer una relación muy fluida entre los diferentes planos espaciales e integrar en una unidad los numerosos elementos con valor narrativo. Las protagonistas de la escena son la diosa Palas y Aracne, una mortal con extraordinaria habilidad para el arte de la tapicería. Tras discutir sobre sus respectivas facultades, la diosa, herida en su soberbia, convertirá a su rival en araña, argumentando que había osado representar los amores de Júpiter, su padre. Uno de esos episodios aparece en el tapiz del fondo, que está basado en el Rapto de Europa que pintó Tiziano para Felipe II y fue copiado en 1628-1629 por Rubens, quien se acercó a la obra de su predecesor con voluntad de aprender y de medirse con él. Original y copia eran dos de las pinturas más prestigiosas de las colecciones reales.En el Siglo de Oro, la contienda de Palas y Aracne se vinculó con la idea de que no hay nadie tan perito en su arte que no sea susceptible de mejora en el futuro. Era un tema presente en los tratados artísticos, y que probablemente Velázquez quiso actualizar mediante el ejemplo histórico de Rubens enfrentándose a la obra de su predecesor Tiziano.

Text i imatge / imatge i text, una dualitat que ben conjugada pot constituir la virtualitat de la transferència i la creació de coneixement (Sant Víctor 1961). Amb les imatges, es facilita la recepció dels conceptes, i fins i tot, es retroalimenta la mateixa redacció i expressió del pensament medieval (Onians 1988; Manguel 2002: 29; Argullol 2002). Com deia Balzac (1990):

> La Forme est, dans ses figures, ce qu'elle est chez nous, un truchement pour se communiquer des idées, des sensations, une vaste poésie. Toute figure est un monde, un portrait dont le modèle est apparu dans une vision sublime, teint de lumière, désigné par une voix intérieure, dépouillé par un doigt céleste qui a montré, dans le passé de toute une vie, les sources de l'expression.

Es tracta de combinar atmosferes sorgides a l'empara de nivells culturals i de formació diferents (autor, pensador, receptor), resolts de manera diferent al llarg de l'Edat Mitjana i de la Història de la Cultura.

4. IMATGES ALS TEXTOS PER VEURE'N MILLOR L'ENTRELLAT

La profusió d'imatges en els manuscrits medievals i del Renaixement tenia una funció «docent» i tendent al *prodesse*, sense deixar de costat el *delectare*. En *Tirant lo Blanch* no tenim imatges, el seu manuscrit tenia un aspecte material més aïna pobre i sense cap esplendor, si es jutja per l'únic foli que se n'ha trobat, conservat en la Biblioteca de la Diputació de València i descobert per l'estrenu investigador valencià Jaume J. Chiner Gimeno —el «manuscrit Chiner»—; de fet, una vegada impresa l'obra, el manuscrit en si va perdre valor i finalment l'única utilitat d'un dels seus folis va ser la de servir de guarda d'una simple còpia d'un plet del XVI entre diversos membres de la família de Loris (Chiner 1993). No obstant això, les descripcions, els parlaments, la mateixa trama i els seus components són verdaderes il·lustracions o imatges de la cultura, la tradició i la realitat de l'època, si bé en una mimesi narrativa de ficció. De fet, amb un *Tirant lo Blanch* ben il·lustrat amb imatges coetànies que remeten a l'època, tindrem una verdadera «enciclopèdia» de la cultura i la vida de l'Edat Mitjana i del Renaixement europeu. No debades venim manllevant termes —com acabem de fer ara— com «il·lustració», «enciclopèdia», «coneixement»… Es tracta de paraules claus per a l'enciclopedisme. Així com el terme «enciclopèdia» apareixerà en el s. XVI francés, derivat del grec *enkuklios paideia*, és a dir, «ensenyanment en cercle», en el *Pantagruel* de Rabelais. Serà en el s. XVIII quan donarà lloc a una vertadera revolució en la història cultural d'Occident. No obstant això, no és menys cert que ja en l'Edat Mitjana es dóna tota una producció textual a pal i il·lustrada que té per principal objecte el coneixement, el «racionament», conservació, classificació i transmissió, de camps tan diversos com la història natural, cosmologia, geografia, teologia, física i metafísica, etc. Es dóna per establert que l'Edat Mitjana constitueix el tercer dels grans períodes d'enciclopedisme, i l'Antiguitat i la Il·lustració del s. XVIII són els altres dos. En l'Edat Mitjana, de fet, «el» coneixement és l'objecte preferencial. En aquesta època es va donar lloc a la generació de les anomenades literatures sapiencials o —amb l'escassa fortuna que sempre es té amb les equivalències terminològiques entre tipologies textuals o genèriques— «enciclopedistes» (Picone 1994). No hi havia un interés pel progrés de la ciència o el coneixement en el sentit contemporani, òbviament. Eren uns altres temps i no estava tan benvist la innovació i el desenrotllament, com la continuació de la tradició i, en definitiva i en el fons, la «finalité théologique, celle de compléter l'intelligence de l'Écriture par la connaissance du monde créé» (Beyer de Ryke 2004:

1-2). Hi va resultar fonamental l'anomenat Renaixement del s. XII i la renovació filològica que va comportar —o va coadjuvar— a crear-ho que va conduir al floriment d'un cert «humanisme» cristià cristal·litzat en els estudis escolàstics.

No és una qüestió baldera l'establiment de les fites o característiques de l'«enciclopedisme» medieval. L'extensió cronològica, des de sant Isidor de Sevilla, així com l'evolució dels continguts, de la mà dels avanços en segles fonamentals per al progrés del coneixement occidental, i la mateixa evolució de la literatura (dels usos lingüístics, primer només en llatí, després, la irrupció de les llengües vulgars), i, finalment, la irrupció de les imatges com a part constitutiva del discurs, són quatre vèrtexs variables i canviants que determinen la dificultat de la descripció etiològica del gènere (Ribémont 1997).

Serà en el s. XIII quan es donarà l'«edat d'or» de l'enciclopedisme medieval. Quatre són les obres *majors* que, compostes entre finals del s. XII i finals del XIII, n'establixen les línies mestres: *De naturis rerum* d'Alexandre Neckham, *De proprietatibus rerum* de Barthélemy l'Anglais, *Liber de natura rerum* de Thomas de Cantimpré i el no menys influent *Speculum maius* de Vincent de Beauvais (Lusignan & Paulmier-Foucart 1997). Només els títols ja són transparents: es tracta de conéixer o donar a conéixer o reflectir les propietats i les característiques de les coses (naturals), en definitiva per a veure les «no naturals». Es tracta de quatre obres fonamentals també per a l'escolàstica medieval, precisament en el segle clau de l'escolàstica. Es tracta, per tant, de compilar, ordenar, classificar, «disposar» en forma i mode el coneixement. A més, es tracta d'integrar els nous coneixements aportats pel «Renaixement» del segle anterior, que va significar una veritable mutació cultural a Occident provocada per les aportacions de les fonts grecoàrabs (Ribémont 1995, 2001, 2002).

A mitjan s. XIII, *ja* trobarem la primera obra «enciclopèdica» medieval en llengua vulgar, en aquest cas en francés: *Image Du pele*, de Goussin de Metz (1246). Obra didàctica de 6.600 versos, «ce livre de clergie» es proposa proveir els laics d'una representació ordenada de les claus i elements del funcionament del món. Inspirada en la *Imago mundi* d'Honorius Augustodunensis, també se situa en la línia moral augustiniana segons la qual l'estudi ha de conduir a viure millor. Dedicada a Robert d'Artois, germà de sant Lluís, aquesta obra va tenir un gran èxit: 67 manuscrits.

L'obra de Goussin de Metz inspirarà, al seu torn, Matfré Ermengaud i el seu *Breviari d'Amor*. Aquesta obra és la compilació medieval en llengua occitana més extensa i de fet, és la més extensa entre les escrites en llengua vulgar (Cherchi 1994).

Com potser no podia ser d'una altra manera, els dos «pols» de coneixement i vida que s'integren o concilien en l'obra d'Ermengaud són la moral cristiana i l'amor, l'amor diví, com a sublimació del *fi* que fins llavors, últim quart del s. XIII, havia senyorejat la gran literatura de creació romànica: la literatura cortesa, la literatura trobadoresca. El conjunt de la seua matèria està d'acord amb el tenor comú de la tradició enciclopèdica romànica medieval. És especialment interessant el fet que es tracte de les més extenses en llengua romanç i que, per això i/o a conseqüència d'això, l'autor es dirigisca —*ex origine*— als trobadors i als enamorats. Tal és el seu interés, no sols ser una obra compilatòria de coneixements amb una finalitat teològica. No obstant això, no ha de pensar-se que no atén als deures diaris del (bon) cristià, sinó que a més es deté bastant en l'estructura de la societat, perquè ve a voler —de fet així ho explicita— cristianitzar l'amor cortés (Ricketts 1997). El *Breviari d'Amor* ve a ser en l'àmbit de la llengua occitana el que el *Roman de la Rose* de Guillaume de Lorris i Jean de Meung a l'àmbit de llengua francesa, especialment a partir de l'aportació «enciclopèdica» d'aquest últim. L'altra gran fita en vulgar és *Li livres Dou Tresor*, de Brunetto Latini, de títol si és possible més transparent ja que indica que es tracta d'un «tresor», una verdadera «recopilació» (Binkley 1997).

Per tot això, la funció de les il·lustracions és essencial en l'enciclopedisme medieval (Sandler 1997). Les enciclopèdies modernes i contemporànies són inconcebibles sense aparat gràfic i il·lustracions. Les medievals, emperò, no sempre en tenien, i menys encara «al principi», encara que no exclusivament. De fet cal citar tres referents imprescindibles de l'enciclopedisme medieval com són les *Etymologiae* de sant Isidor de Sevilla, *De propietatibus rerum* de Bartholomeus Anglicus i el *Speculum maius* de Vincent de Beauvais, que no contenien tradició ni cap aparat iconogràfic (Binkley 1997; Greetham 1980; Seymour 1992; i Seymour 1975-1988). No obstant això, també cal citar entre les referències no menys imprescindibles altres que sí que estan il·lustrades: *De rerum naturis* de Rabanus Maurus, el *Líber floridus* de Lamberto de Sant Vern, *Li Livres Dou Tresor* de Brunetto Latini, diverses traduccions en vulgar de l'obra d'Anglicus (especialment en francés, *Propriétés des choses*), l'*Hortus deliciarum* de Herrad d'Hohenbourg, l'*Omne bonum* de Li Palmer, o el *Breviari d'Amor* d'Ermengaud.

En aquestes obres il·lustrades les imatges compleixen diverses i importants funcions: informació útil i esquemàtica, fàcil de captar i senzilla d'entendre sobre la forma i les característiques de les coses o conceptes tractats; poden ser fins i tot una continuació, una extensió o addenda als textos que il·lustren; conformen un diàleg

o un concert de veus amb el text, a què, a més, milloren en qualitat i afigen valor, element extern necessari en la societat medieval perquè n'augmente en valor distintiu el contingut (Sadler 1997).

Tirant lo Blanch no pretenia ser cap obra enciclopèdica, però, precisament per la seua «totalitat» —en termes de Vargas Llosa— condensa també bona part de la cultura medieval i ja prerenaixentista, tant en les citacions-intertextualitats-plagis de la cultura i tradició llibresques, com també en les situacions, escenes i seqüències narratives. D'altra banda, els lectors del l'època l'entenien com una obra de «regiment de prínceps» i una mena de tresor de coneixements socials, polítics i militars (Martines 1997). En aquest sentit també és una obra «actual» en el seu temps, plenament trenada, quan no imbricada, en la seua època i en el «genoma» cultural del seu procés creador i en el dels seus àmbits de recepció. Joanot Martorell «pinta» amb paraules múltiples escenes que trobem, ja en el segle XV i fins i tot coetànies al mateix procés creatiu i de primera recepció de l'obra, traçades, dibuixades, delineades, historiades i fins i tot il·luminades en manuscrits (còpies i originals) de les obres que està establert que van servir de fonts directes (o indirectes, segons el cas) en la seua creació mateixa.

Es tracta d'uns raonaments que, ja ho veiem, proporcionen bons resultats aplicats al *Quixot*, que podem veure al portal web del Centro de Estudios Cervantinos (Universidad de Alcalá de Henares). Il·lustrar el *Quixot* seguint l'obra amb imatges de l'època, bé de la «realitat», bé de les il·lustracions de les obres que «portaven» imatges, serveix per a, d'una banda, documentar i calibrar al detall el grau de realisme i de coneixement de la realitat del seu temps per part de l'autor, i al mateix temps apreciar amb màxim detall l'aparent oposició en el concert entre realitat-irrealitat (o pretesa bogeria) que es dóna en l'obra. Certament el Quixot pot ser considerat una «enciclopèdia» tant de la literatura precedent i coetània, així com també de la mateixa realitat de l'àmbit hispànic del moment. De fet no es tracta tant d'«il·lustrar» com a acte creativoartístic, com sí de cercar les imatges coetànies que millor s'adiguen amb el que aqueix text descriu textualment. En definitiva es tracta de establir els lligams text-imatge/imatge-text.

Tirant lo Blanch també és una «Ω», és a dir, un continent providencial, per volum i diversitat de capacitat i, alhora, per situar-se, entre la seua autoria i la seua edició, en un avançat capvespre medieval. La memòria literària de Martorell i els «plagis» o deutes textuals que contreu en la seua obra (Hauf 2004) ens *oculis subiecta* nombroses de les millors obres (de ficció i de pensament) de tota l'Edat Mitjana.

5. ACAREM IMATGES COETÀNIES A PASSATGES DE *TIRANT LO BLANCH*

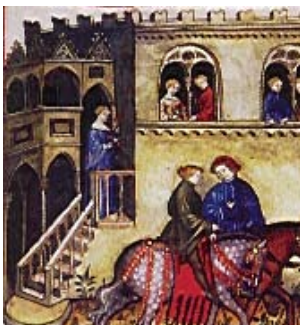

1) Passetjada cortesa:

Manuscrit de mitjan s. xv, pràcticament coetani de l'autoria de Martorell. La il·luminació historiada es correspon pràcticament al detall amb una de les escenes més anomenades de *Tirant lo Blanch*. Tirant fa de mitjancer d'estat —veritable «celestino»—, a requeriment del rei de França, entre l'hereva de Sicília, Ricomana, i el príncep Felip de França. Aquest és un inepte també en les relacions corteses i amoroses. Son pare, rei de França, demana ajut a Tirant, perquè concite l'apropament entre els joves, el matrimoni dels quals tants guanys donarà als dos regnes. Tirant fa que la parella isca a passejar cortesament, amb els cavalls amb tots els arreus, mentre molts a la cort segueixen les evolucions dels que festegen.

2) Dol a la cort:

Manuscrit francés del començament del s. xvi, de la *Relació dels funerals d'Anna de Bretanya* (Biblioteca Nacional de França, París). Es correspon quasi al detall amb la descripció del dol de la

cort imperial de Bizanci just quan hi arriba Tirant. A la novel·la, qui hi és de cos present és l'heureu de l'Imperi, mort en batalla contra els turcs.

3) Bany cortés:

Gravat acolorit de Durer (en una primera versió era dibuix a carbó, 1496).

En la relació amorosa entre Tirant i Carmesina, la timidesa i la inexperiència vital d'ell provoca que necessite l'ajuda de «tercers amics». Plaerdemavida, donzella de Carmesina, ajuda Tirant a enamorar-se i a apropar-se a la seua amada. En un passatge, l'enginyosa donzella amaga Tirant dins un armari perquè guaite pel forat del pany l'escena, sens dubte sensual, del bany de la seua estimada i del seu seguici femeni. Els cossos, bells segons els cànons de l'època, fins i tot el de la Viuda Reposada, dida de Carmesina que fou, la qual, tot i estar en la maduresa de la seua vida, encara era —a l'albir del narrador— atractiva. Aquesta, no arriba a despullar-se del tot i no es lleva el barret, amb una forma troncocúfica i vermell, talment com apareix en la dama mig engenollada amb un lleu escorç que deixa veure'n tot el tors i bust, mentre passa la mà per l'esquena de la dona més gran —i grassa—, també coberta i que ben bé podria ser com l'emperadriu.

En aquest gravat també hi ha el detall de qui guaita, al fons, per un finestró.

4) L'amant que fuig

Il·luminació historiada d'una Bíblia francesa. Ms. de mitjan s. xv (Biblioteca Nacional de França, París)

En un famós episodi, Tirant aconsegueix entrar de nit a la cambra de Carmesina, gràcies als bons serveis de Plaerdemavida. Però, encés d'amor, no pot impedir que Carmesina detecte que qui li acarona els pits i, fins i tot, vol «anar del melic en avall», no és la seua donzella fent-li un massatge després del bany, abans d'anar-se'n a dormir.

Carmesina s'esglaia i crida. Tirant i Plaerdemavida s'esveren. Ell fa força, la donzella li fa raons en pro del silenci... Carmesina, emperò, delibera cridar. L'alarma és general al Palau. Tirant ha de fugir. L'Emperador, l'Emperadriu, la Vídua Reposada i tot el seguici imperial sembla que ja són a punt d'accedir a l'alcova de Carmesina. L'enginyosa donzella ja ha previst la sortida: havia preparat, per si de cas, una corda per la qual es despenjaria Tirant. Una corda que no arriba fins al capdavall... El resultat és que Tirant cau i es trenca una cama...

En aquesta il·luminació el rei David és sorprés quasi in fraganti i ha de fugir de manera ben semblant, encara que no resulta ferit. Mentre, la seua estimada, dóna bones raons als qui volen encalçar-lo. Carmesina, en l'obra de Martorell, no denuncia qui s'ha ficat sense permís al seu llit i qui volia fer de la força virtut...; només diu, a requeriment de son pare l'emperador —qui hi ha comparegut sense la dignitat exigible a l'emperador de Bizanci: amb camisa i barret de dormir—, que branda l'espasa imperial i un gresol, que l'ha atacada una rata. Tirant l'hi havia arrapada una galta.

5) L'amant

El mateix passatge que la il·lustració anterior. En aquest cas, la imatge pot aprofitar també per a l'arribada furtiva de l'amant. *Biblia de Alba*, ms. mitjan s. xv (Palacio de Liria, Madrid).

En aquesta imatge i en l'anterior hi ha també el factor de la cooperació necessària d'un tercer (se suposa que amic) i/o fins i tot de l'estimada mateixa. En aquest sentit val a remetre a l'expressiva il·luminació del Còdex Manesse, de mitjan segle xiv (Bibliothek Heildelberg Universität, Alemanya). En aquest, l'estimada s'esforça treballosament a menar una corriola que fa ascendir una mena de gàbia en la qual puja a festejar el seu amic i amat. Aquest deu ser el *Minnensinger* Kristan Von Hamle, nom que concorre en aquest full d'aquest còdex de tanta anomenada quant a la documentació dels *Minnensänger*.

***6) Constantinoble, la Segona Roma* (1)**

Il·luminació de mitjan s. XV (Biblioteca Nacional de França, París).

Destaca el detall i les proporcions de la cúpula de Santa Sofia.

Acareu el delitós tractament de les formes, proporcions i entorn de la ciutat, amb la imatge darrera d'aquesta sèrie, quan ja és turca.

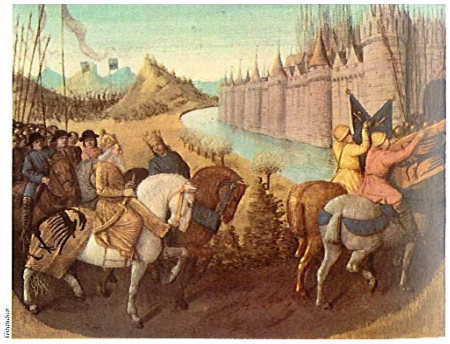

***7) Constantinoble, la Segona Roma* (2)**

Il·luminació de les *Grands Croniques Françaises*, de J. Fouquet, 1460 (Biblioteca Nacional de França, París).

Entrada a Constantinoble de Lluís VII i Conrad IV. Literalment són *ante portas* de la capital de Bizanci. Ens trobem en el context de la segona croada a Terra Santa. Semblava que encara era possible esbandir el perill infidel i que les seues urpes no arrabassassen la Segona Roma a Occident.

8) Setge de Rodes

Il·luminació d'un ms. de mitjan s. xv (Biblioteca Nacional de França, París).

Rodes va patir diversos setges, fins que va caure, finalment, en el segle xvi. Tirant, abans d'iniciar la seua aventura a Bizanci, fa bones accions a Rodes i ajuda a esbandir l'amenaça turca (i genovesa). No va ser un setge menor, precisament, si tenim en compte la novel·la de Martorell i si ho comprovem en el «report» que ens en fa aquest «document» gràfic.

9) La literatura: el setge de Constantinoble

Il·luminació d'un ms. de mitjan s. xv (Biblioteca Nacional de França, París).

Atapeïts rengles de tendals i rengles en formació turcs, i muralles bizantines atapeïdes de defensors. Torres rebaixades per impactes d'artilleria turca, i una defensa que se suposa aferrissada per part d'un fum de defensors. De fet, aquesta imatge no es correspon gaire amb la realitat: les forces turques eren abassegadorament superiors, i els defensors eren ben i ben migrats. De fet, Tirant, en la novel·la, sempre pren la iniciativa. Ací, els defensors s'esperen... a rebre ajut de fora, que no va arribar, i o un miracle que no es va produir...

***10) La realitat: El (darrer) setge de Constantinoble* (1)**

Frescos al mur exterior del monestir romanés de Sant Miquel (s. XV).

El darrer setge de Constantinoble, el que va fer que la Segona Roma caigués en mans dels turcs, va trasbalsar del tot el món cristià de l'època; de fet, encara roman a l'imaginari col·lectiu de l'orient europeu i en el món ortodox com el dia del «Desastre» i l'inici de la vindicació de Rússia i del Patriarcat de Moscou com la Tercera Roma, tendent a la recuperació de la Segona. La caiguda de Constantinoble va tenir un impacte espiritual en el destí de Rússia i en el nacionalisme rus (Leonardos 2006; Isnenghi 2006; Kountoura-Galake 2006; Novikoda 2006; Arséntieva 2006; Ivanova 2006).

De fet, la caiguda de Constantinoble va tenir una repercussió quasi directa a València capital amb l'assalt a la moreria, en 1455 (Ruzafa 2006). Per tant, una repercussió quasi coetània a l'autoria de Martorell.

Vid. imatge següent, detall d'aquesta.

***11) El (darrer) setge de Constantinoble* (2)**

Frescos al mur exterior del monestir romanés de Sant Miquel (s. XV).

Aquest detall se centra en quina era l'«arma secreta» dels bizantins amb l'enemic *ante portas*: l'exhibició de l'ingent «banc» de relíquies de què eren dipositaris l'imperi Bizantí i el Patriarca de

Constantinoble. Vegeu la icona tota daurada de la Mare de Déu amb l'Infant que exhibeix un dels jerarques del patriarcat als merlets, o el llenç que desplega un altre, amb els braços oberts del tot amb la Santa Faç de Crist (amb nimbe crucífer). Mentrestant, els merlets, quasi deserts, són defensats per pocs arquers i pocs servidors d'artilleria, en contrast a les atapeïdes fileres de soldats i canons turcs que hi ha extramurs, envoltant la ciutat.

12) Constantinoble ja ha caigut

Frescos al mur exterior del monestir romanés de Sant Miquel (s. xv).

La realitat va ser molt més sagnant... L'endemà de la conquesta de Constantinoble, Mehmed II va ordenar decapitar alguns dels derrotats més insignes: el batle venecià Girolamo Minotto, per exemple, o Pere Julià amb els seus fills, el cònsol de mar. Així ho llegim a Pertusi (1976: 38), que reporta la crònica esmapresa del metge d'una galera veneciana, Nicolò Barbaro, que va poder fugir de la desfeta aqueix mateix dia: «Dopo presa la città, il Turco fece far cride, che chi avesse case in Constantinopoli gli dicesse, che egli le faria consegnare, et molti grechi et latini andarono a dirli dove erano le sue case, fra quali fu il nostro bailo, et il consolo Taragonense, et in vece delle case, il Turco feceli tagliar la testa a esso consolo et a doi altre de suoi, et al bailo nostro et suo fiol».

El notari barceloní Joan Fogassot, que era d'ambaixada a Nàpols, reporta com va oir dels ambaixadors bizantins que, vestits de dol, van arribar a Nàpols tot just després de la desfeta les malvestats comeses pels turcs. Un altre testimoni d'aqueixa mateixa ambaixada de Fogassot a Nàpols, diu que «Lo turch ha fet tallat los chrestians de xii en sus», en un altra lletra comuna de 1453 (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona) (Morfulleda i Caralt 2006:40-41).

Aquesta imatge s'adiu del tot amb els versos següents d'una de les composicions per la pèrdua de Constantinoble presentades al certamen convocat llavors per Antoni Saplana a Barcelona (Riquer 1997):

Plors, plants, senglots e gemechs de congoxa
me rompen tot e no me'n meravell,
per lo cruel e dolorós plor novell
d'on me complanch ab fort mortal angoxa,
e durs suspirs del cor van arrenquant,

quant hoí dir: "Presa Contastinoble
és pel gran Turch es discipat lo poble,
prínceps, barons són venuts a l'encant.

Vid. Paudice 2006.

13) Constantinoble ja turca

Il·lustració ms., turc del primer terç del segle XVI.

Si per als cristians, catòlics i sobretot per als ortodoxos, la caiguda de Constantinoble va ser un «Desastre», en canvi, per als turcs, va ser una victòria digna de tot el mèrit (Paudice 2006).

De fet, des del mateix moment de la seua entrada a la ciutat, el soldà Mehmed II tenia la ferma determinació a no perdre-la mai. De fet, aquesta il·lustració, que tanta importància dóna a les fortificacions artillades, no deu voler dir en absolut una cosa diferent.

Noteu que el tractament de les formes i volums quant a aquesta ciutat és ben i ben diferents del que es copsa en les miniatures i il·luminacions bizantines i romàniques...

Vicent Martines
Universitat d'Alacant
Projecte IVITRA i CIEAHCA

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

AA. DD. 2002, *Historias inmortales*, Barcelona, Galaxia Gutenberg / Círculo de Lectores.

Alighieri, Dante (1980) *Obras completas*, con «La divina comedia» en text bilingüe, versió castellana de Nicolás González Ruiz sobre la interpretació literal de Giovanni M. Bertini, Madrid, Biblioteca de Autores Cristianos, núm. 157, mcmlxxx.

— (1983) *Divina comedia*, traducció d'Andreu Febrer, 2 vols., a cura d'Annamaria Gallina, Barcelona, Barcino.

— (1998) *La divina comedia*, edició de Giorgio Petrocchi, traducció i notes de Luis Martínez de Merlo, amb un apèndix sobre Dante a Espanya de Joaquín Arce, Madrid, Cátedra.

— (2004) *Comedia: Infierno*, traducció, pròleg i notes d'Ángel Crespo, Barcelona, Seix Barral.

— (2004) *Comedia: Paraíso*, traducció, pròleg i notes d'Ángel Crespo, Barcelona, Seix Barral.

— (2004) *Comedia: Purgatorio*, traducció, pròleg i notes d'Ángel Crespo, Barcelona, Seix Barral.

Archer, Robert, ed. (2007), *Ausiàs March. Obra poètica completa*, Alacant / Madrid / Valencia, IVITRA (Universitat d'Alacant) / Instituto Cervantes.

Argullol, Rafael (2002) *Una educación sensorial: historia personal del desnudo femenino en la pintura*, Madrid, Fondo de Cultura Económica.

Aristóteles (2000), *Acerca del alma*, introducció, traducció i notes de Tomás Calvo Martínez, Madrid, Gredos.

Aristóteles, Horacio, Boileau (1982) *Poéticas*, edició d'Anibal González Pérez, Madrid, Editora Nacional.

Arséntieva, Natalia (2006) «La dimensión espiritual de la caída de Constantinopla para el destino de Rusia», dins E. Motos i M. Morfakidis filactós (eds.), *Constantinopla. 550 años de su caída* / Κωνσταντινούπλη. *550* χρόνια την άλωση. *II, La Caída* / Η Άλωση, Granada, Centro de Estudios Bizantinos, Neogriegos y Chipriotas / Universidad de Granada / Grup d'Investigació «Estudio de la civilización griega medieval y moderna», pp. 165-178.

Badia, Lola, ed. (2002), *Ramon Llull, Començaments de medicina- Tractat d'Astronomia*, Palma, Patronat Ramon Llull (NEORL, 5), 2002. [Edició digital del *Tractat d'Astronomia* accesible en <http://www.bib.ub.es/www7/llull/astronomia.htm>.]

Beauvais, Vincent de (1475) *Speculum historiale*, Estrasburg, Johan Mentelin, 1473. [Incunable: microfitxa, Library of Congress, EUA.]

Berceo, Gonzalo de (1975) *Obras completas, III. El duelo de la Virgen, Los himnos, Los loores de Nuestra Señora, Los signos del juicio final*, estudi i edició crítica a cura de Brian Dutton, Londres, Támesis.

Beyer de Ryke, Benoît (2002) «Les encyclopédies médiévales, un état de la question», *Pecia. Ressources en médiévalistique*, 1, pp. 9-42.

Binkley, Peter, ed. (1997) *Pre-Modern Encyclopaedic Texts. Proceedings of the Second COMERS Congress, Groningen (1-4 July 1996)*, Leiden / Nova York, Brill.

— (1997) *Pre-Modern Encyclopaedic Texts,* Leiden, Brill.

Brink, C. O (1971) *Horace on Poetry. The 'Ars poetica'*, Cambridge, The Cambridge University Press.

Calvo Serraller, Francisco (2002) «El coloso de la historia», en AA. DD. 2002, pp. 13-24.

Canet, José Luis (1996-1997) «La mujer venenosa en la época medieval», *Lemir. Revista de Literatura Española Medieval y del Renacimiento*, 1. [<http://parnaseo.uv.es/Lemir/Revista/Revista1/Mujer_venenosa.html>.]

Capellanus, Andrea (1990) *De amore: tratado sobre el amor*, traducció del llatí a l'espanyol per Inés Creixell Vidal-Quadras, Barcelona, Sirmio.

— (2006) *Libro del amor cortés*, traducció del llatí a l'espanyol per Pedro Rodríguez Santidrián, Madrid, Alianza Editorial.

Cast, David (2002) «Boccaccio, Botticelli y la historia de Nastagio degli Onesti», en AA.DD. (2002), pp. 71-85.

Checa, Fernando (2002) «'Inventio' a la veneciana: las 'poesie' de Tiziano para el rey de España», en AA.DD. (2002), pp. 145-164.

Cherchi, Paolo (1994) «L'enciclopedia nel mondo dei trovatori: il *Breviari d'Amor* di Matfré Ermengaud», en Michelangelo Picone (dir.), *Atti del Convegno «L'enciclopedismo Medievale»,* Ràvena, Longo.

Chiner Gimeno, Jaume (1991) *El viure novel·lesc. Biografia de Joanot Martorell (amb un fragment manuscrit de "Tirant lo Blanch")*, pròleg de Martí de Riquer, Alcoi, Editorial Marfil.

Dahan, Gilbert (1991) «Encyclopédies et exégèse de la Bible aux xiie et xiiie siècles», *Cahiers de recherches médiévales*, 6 (= «Vulgariser la science»). [<http://crm.revues.org/sommaire921.html>.]

Duchenne, Marie-Christine & Monique Paulmier-Foucart (1999) «Vincent de Beauvais à l'Atelier», *Cahiers de recherches médiévales*, 6 (= «Vulgariser la science»). [<http://crm.revues.org/sommaire921.html>.]

Ferguson, George (1956) *Signos y símbolos en el arte cristiano: ilustrado con pinturas del Renacimiento,* Buenos Aires, Emecé.

Ferrando, Antoni (2007) «El *Breviari d'Amor*: autoría, estructura y difusión», dins *Breviari d'Amor de Matfré Ermengaud (Biblioteca Nacional de Rusia, Isp. F.v. XIV. N1). Libro de estudios*, San Petersburgo (Rússia) / Madrid, Biblioteca Nacional de Rússia / AyN Ediciones, pp. 9a-30b.

Ferrer Mallol, María Teresa, ed. (1987), *De l'esclavitud a la llibertat: esclaus i lliberts a l'edat mitjana. Actes del col·loqui internacional celebrat a Barcelona, del 27 al 29 de maig de 1999. Col·loqui «De l'Esclavitud a la Llibertat»*, Barcelona, CSIC, Institució Milà i Fontanals.

— (1987) *Els sarraïns de la Corona Catalano-Aragonesa en el segle XIV: segregació i discriminació*, Barcelona, CSIC, Institució Milà i Fontanals.

— (1988) *La frontera amb l'islam en el segle XIV cristians i sarraïns al País Valencià*, Barcelona, CSIC, Institució Milà i Fontanals.

Flaubert, Gustave (1926-1933) «Lettre à Ernest Duplan, 12 juin 1862», en *Correspondance*, París, Louis Conard.

García Gual, Carlos (2002a) «Relato mítico y momento pictórico: Rubens y Ovidio», en AA.DD. 2002, pp. 281-298.

— (2002b) «Prólogo», en Dionisio Tracio, *Gramática. Comentarios antiguos*, introducció, traducció i notes de Vicente Bécares Botas, Madrid, Gredos.

Gómez Pin, Víctor (2002) «Qué cabe ver (tras la trama de 'El descendimiento')», en AA.DD. 2002, pp. 55-70.

Greetham, D. C. (1980) «The Concept of Nature in Bartholomaeus Anglicus», *Journal of the History of Ideas*, 41:4, 663-677. [The University of Pennsylvania, EUA.]

Hauf, Albert, ed. (2004), *Tirant lo Blanch*, València, Ed. Tirant lo Blanch.

Horaci (1927), *Sàtires i Epístoles*, text corregit per Isidor Ribas Bassa, traducció de Llorenç Riber, Barcelona, Fundació Bernat Metge.

Horacio (2000) *Sátiras, Epístolas, Arte Poética*, ed. a cura de Horacio Silvestre, Madrid, Cátedra.

Hult, D. F. (2002) «Allégories de la sexualité dans l'*Ovide moralisé*», *Cahiers de recherches médiévales*, 9 [= «Lectures et usages d'Ovide»]. [<http://crm.revues.org/document50.html>.]

Insenghi, Laura (2006) «Η άλωση πριν την Άλωση. La conquista prima della Conquista», dins E. Motos & M. Morfakidis filactós (eds.), *Constantinopla. 550 años*

de su caída / Κωνσταντινούπλη. *550* χρόνια την άλωση. *II, La Caída* / Η Άλωση, Granada, Centro de Estudios Bizantinos, Neogriegos y Chipriotas / Universidad de Granada (Vicerectorado de Extensión Universitaria) / Grupo de Investigación "Estudio de la civilización griega medieval y moderna", pp. 19-28.

Ivanova, Diliana (2006) «La caída de Constantinopla y su reflejo en la cultura y literatura búlgaras», dins E. Motos & M. Morfakidis filactós (eds.), *Constantinopla. 550 años de su caída* / Κωνσταντινούπλη. *550* χρόνια την άλωση. *II, La Caída* / Η Άλωση, Granada, Centro de Estudios Bizantinos, Neogriegos y Chipriotas / Universidad de Granada (Vicerectorado de Extensión Universitaria) / Grup d'Investigació «Estudio de la civilización griega medieval y moderna», pp. 179-183.

Kountoura-Galake, Eleonora (2006) «20 May 1953: The Fall of Constantinople and the Memory of the Enigmatic St Theodosia. A Strange Coincidence», dins E. Motos & M. Morfakidis filactós (eds.), *Constantinopla. 550 años de su caída* / Κωνσταντινούπλη. *550* χρόνια την άλωση. *II, La Caída* / Η Άλωση, Granada, Centro de Estudios Bizantinos, Neogriegos y Chipriotas / Universidad de Granada (Vicerectorado de Extensión Universitaria) / Grup d'Investigació «Estudio de la civilización griega medieval y moderna», pp. 75-82.

Kristeller, Paul Oskar (1961) *Renaissance Thought: The Classic, Scholastic and Humanist Strains*, Nova York, Harper and Row.

— (1961)*Medieval Aspects of Renaissance Learning: Three Essays,* Durham, Duke University Press.

Lee, Rensselaer W. (1982) *Ut Pictura Poesis. La teoría humanística de la pintura*, Madrid, Cátedra.

Leonardos, George (2006) «The sieges of Constantinople», E. Motos & M. Morfakidis filactós (eds.), *Constantinopla. 550 años de su caída* / Κωνσταντινούπλη. *550* χρόνια την άλωση. *II, La Caída* / Η Άλωση, Granada, Centro de Estudios Bizantinos, Neogriegos y Chipriotas / Universidad de Granada (Vicerectorado de Extensión Universitaria) / Grup d'Investigació «Estudio de la civilización griega medieval y moderna», pp. 15-18.

Lusignan, Serge & Monique Paulmier-Foucart, dirs. (1997), *Lector et compilator. Vincent de Beauvais, frère prêcheur. Un intellectuel et son milieu au XIIIe siècle,* Grâne, Éditions Créaphis.

Manguel, Alberto (2002) *Leer imágenes. Una historia privada del arte*, Madrid, Alianza Editorial.

Martines, Vicent (1995) *Els cavallers literaris* (Premio de Ensayo Fundación Ortega y Gasset), Madrid, UNED.

— (1997) *El Tirant poliglota. Estudi sobre Tirant lo Blanch a partir de les seues traduccions espanyola, italiana i francesa dels ss. XVI-XVIII*, Pròleg d'Amadeu-J. Soberanas i Lleó, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat / Curial.

— (1999) «Del *Girart de Rosselló* a la *Queste del Saint Graal* tot passant per Ramon Llull», dins *Actes de l'Onzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Palma, Mallorca, 8-12 de setembre de 1997), Barcelona / Palma de Mallorca*), vol. 1, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 99-111.

— (2007) «Ver para entender y cree. Texto e imagen en el Breviari d'Amor de Matfré Ermengaud», dins *Breviari d'Amor de Matfré Ermengaud (Biblioteca Nacional de Rusia, Isp. F.v. XIV.N1). Libro de estudios*, San Petersburgo (Rússia) / Madrid, Biblioteca Nacional de Rússia / AyN Ediciones, pp. 71-254.

Migne, Jacques-Paul (1993-1995) *Patrologia cursus completus [Patrologia latina database]*, Chadwiyck-Healey, 5 CD-ROM.

Mordulleda i Caralt, Francesc (2006) «'Prescha Constantinoble / és pel Gran Turch e discipat lo poble; / prínceps barons són venuts a l'encant'. Presencia catalana en la defensa de la Ciudad», dins E. Motos & M. Morfakidis filactós (eds.), *Constantinopla. 550 años de su caída* / Κωνσταντινούπλη. *550* χρόνια την άλωση. *II, La Caída* / Η Άλωση, Granada, Centro de Estudios Bizantinos, Neogriegos y Chipriotas / Universidad de Granada (Vicerectorado de Extensión Universitaria) / Grupo de Investigación «Estudio de la civilización griega medieval y moderna», pp. 35-40.

Novikova, Olga (2006) «El impacto de la caída de Constantinopla en Rusia (siglos XV-XVI)», dins E. Motos & M. Morfakidis filactós (eds.), *Constantinopla. 550 años de su caída* / Κωνσταντινούπλη. *550* χρόνια την άλωση. *II, La Caída* / Η Άλωση, Granada, Centro de Estudios Bizantinos, Neogriegos y Chipriotas / Universidad de Granada (Vicerectorado de Extensión Universitaria) / Grupo de Investigación «Estudio de la civilización griega medieval y moderna», pp. 15-18.

Onians, Richard Broxton (1988) *The Origins of European Thought about the Body, the Mind, the Soul, the World, Time and Fate: new interpretations of Greek, Roman and kindred evidence, also of some basic Jewish and Christian beliefs*. Cambridge, Cambridge University Press.

Panofsky, Edwin (1972) «Iconography and Iconology: An Introduction to the Study of Renaissance Art», en Edwin Panofsky, *Studies in Iconology: Humanistic Themes in the Art of the Renaissance*, Harper and Row, New Cork, pp. 3-31 [Originalment publicat en 1939 per Oxford University Press, N.Y. Reimprés en *Meaning and the Visual Arts: Papers In and On Art History*, per Erwin Panofsky, pp. 26-54. (1957). Garden City, N.Y: Doubleday Anchor Books.]

Paudice, Aleida (2006), «Elia Capsali's view of the Ottomans and his account of the fall of Constantinople», dins dins E. Motos & M. Morfakidis filactós (eds.), *Constantinopla. 550 años de su caída* / Κωνσταντινωύπλη. *550* χρόνια την άλωση. *II, La Caída* / Η Άλωση, Granada, Centro de Estudios Bizantinos, Neogriegos y Chipriotas / Universidad de Granada (Vicerectorado de Extensión Universitaria) / Grupo de Investigación «Estudio de la civilización griega medieval y moderna», pp. 89-96.

Picone, Michelangelo (dir.) (1994), *Atti del Convegno "L'enciclopedismo Medievale" (San Gimignano, 8-10 ottobre 1992)*, Ravenna, Longo.

Prette, Maria Carla & Alfonso De Giorgis (2002), *Comprender el arte y entender su lenguaje*, Madrid, Susaeta.

Ribémont, Bernard (1995) *De Natura rerum, études sur les encyclopédies médiévales* Orleans, Paradigme («Medievalia» 18).

— (1997) «Les encyclopédies médiévales: problèmes de genre», en Peter Binkley (ed.), *Pre-Modern Encyclopaedic Texts. Proceedings of the Second COMERS Congress, Groningen (1-4 July 1996),* Leiden / Nueva York, Brill.

— (1999) «Repères bibliographiques sur les encyclopédies médiévales de l'Occident latin (xiie-xve s.)», *Cahiers de recherches médiévales*, 6 [=Vulgariser la science]. [<http://crm.revues.org/sommaire921.html>]

— (2001) *Les origines des encyclopédies médiévales: d'Isidore de Séville aux Carolingiens*. París, Honoré Champion.

— (2002a) *La «Renaissance» du XIIe siècle et l'encyclopédisme.* París, Honoré Champion.

— (2002b) «L'Ovide moralisé et la tradition encyclopédique médiévale. Une approche générique comparative», *Cahiers de recherches médiévales*, 9 [=Lectures et usages d'Ovide]. [<http://crm.revues.org/document907.html>]

Ricketts, Peter (1997) «The *Breviari d'Amor* of Matfré Ermengaud and the Encyclopaedic Tradition of the Middle Ages», en Binkley 1997.

Ruzafa García, Manuel (2006) «Repercusiones en Valencia de la caída de Constantinopla: el asalto a la morería de 1455», dins dins E. Motos & M. Morfakidis filactós (eds.), *Constantinopla. 550 años de su caída* / Κωνσταντινωύπλη. *550* χρόνια την άλωση. *II, La Caída* / Η Άλωση, Granada, Centro de Estudios Bizantinos, Neogriegos y Chipriotas / Universidad de Granada (Vicerectorado de Extensión Universitaria) / Grupo de Investigación «Estudio de la civilización griega medieval y moderna», pp. 185-202.

Sadler, Lucy Freeman (1997) «The Role of Illustrations in Medieval Encyclopaedias», en Binkley 1997.

San Víctor, Hugo de (1961) *"The Didascalicon": A Medieval Guide to the Arts*, Oxford, Oxford Medieval Press.

Seymour, Michael C. (1992) *Bartholomaeus Anglicus and his Encyclopedia*, Brookfield, Vt: Ashgate Publishing Company.

Seymour, Michel, ed. (1975-1988) *Bartholomæus Anglicus, On the properties of things: John Trevisa's translation of Bartholomaeus Anglicus De proprietatibus rerum : a critical text*, Oxford, Clarendon Press.

Soller, Claudio da (2005) «The beautiful woman in the medieval Iberian: rethoric, cosmetics, and evolution», tesi doctoral de la University of Missouri-Columbia.

Van den Abeele, B., H. Meyer & B. Ribémont (1999) «Éditer l'encyclopédie de Barthélemy l'Anglais : vers une édition bilingue du *De proprietatibus rerum* », *Cahiers de recherches médiévales*, 6 [=Vulgariser la science]. [<http://crm.revues.org/sommaire921.html>]

Vasari, Giorgio (1966) *Le vite de' più eccellenti pittori, scultori ed architteti*, a cura de Rosanna Bettarini, Florència, Sansoni Editore.

Velázquez (2007) *Fábulas de Velázquez. Mitología e Historia Sagrada del Siglo de Oro*" (19 de novembre de 2007-24 de febrer de 2009, comissari: Javier Portús). [<http://www.museodelprado.es/pagina-principal/exposiciones/info/en-el-museo/fabulas-de-velazquez/la-exposicion/>, consulta: 19/11/2007.]

Vosters, Simon A. (1990) *Rubens y España. Estudio artístico-literario sobre la estética del Barroco*, Madrid, Cátedra.

«Vulgariser la science» (1999), *Cahiers de recherches médiévales*, 6. [<http://crm.revues.org/sommaire921.html>]

Warner, Marina *(2002)* «Metamorfosis fantásticas: frutos prohibidos y otos mundos en *El jardín de las delicias* de Hieronymus Bosch», en AA.DD. 2002, pp. 87-112.

Vicent Simbor (ed.), *Joan Fuster: relacions personals,relacions literàries*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2006, 144 pp.

La Càtedra Joan Fuster, de la Universitat de València, ha publicat, en un volum de 144 pàgines, les intervencions dels participants en la III Jornada Joan Fuster, que va tenir lloc a Sueca el 10 de novembre de 2005 amb el títol genèric «Joan Fuster. Relacions personals, relacions literàries». El recull, editat i introduït per Vicent Simbor, aplega les aportacions que hi van fer Albert Manent, Rosa Maria Delor, Santi Cortés, Xavier Pla i Josep Iborra. I amplia, amb la solvència que calia esperar d'una càtedra universitària com la Joan Fuster —amb la garantia dels noms i els cognoms apuntats—, el fèrtil rastre de publicacions que, des de la defunció de l'assagista, va aportant llum sobre l'univers fusterià.

Ja s'entén, d'entrada, que un títol com el que encapçala aquest recull respon, més que res, a l'estratègia d'ajuntar en un mateix llibre textos més o menys heterogenis, amb extensions dissemblants, interessos temàtics dispersos i perspectives metodològiques també variades. Efectivament, hi ha ben poc en comú entre les aproximacions que aquests cinc estudiosos fan ací a la figura i l'obra de Fuster. Tanmateix, la asimetria dels enfocaments no solament no afecta la consistència unitària del volum sinó que, als ulls del lector, acaba aportant, fins i tot, punts de diversitat que acaben agraint-se si s'opta, com ha estat el nostre cas, per un *consum lineal* —de principi a fi— del producte.

Després del davantal introductori del professor Simbor —amb l'habitual justificació que se sol fer en aquests casos—, trobem, encetant el volum, l'aportació d'Albert Manent, sobre «Joan Fuster: relacions amb l'exili i amb la Barcelona cultural de la segona postguerra». El document, d'una dotzena de pàgines, no solament dibuixa amb línies esquemàtiques i precises quin era el panorama literari català —a Barcelona, a València, en l'exili— en què va esclatar l'anomenat *fenomen Fuster*: aporta també pinzellades significatives respecte dels ponts que, a poc a poc, van anar construint-se

entre l'homenot de Sueca i els intel·lectuals que mantenien una certa activitat —una activitat certa— a l'exili; testimonia, de més a més, la manera com es va anar gestant el nodridor cordó umbilical que, des de Barcelona, acabaria alimentant les esperances, els projectes i les il·lusions —els textos— que Fuster covava a sa casa del carrer Sant Josep. Ningú no descobrirà la Mediterrània si evidencia que, al costat de l'anomenat grup Torre, la connexió de Fuster amb l'exili català i els contactes establerts amb els prohoms de la cultura catalana a Barcelona són factors absolutament fonamentals per a entendre com, quasi enmig del no-res, va poder emergir a la Ribera una figura de la talla de Fuster. Però l'aportació de Manent té, ultra la virtut de la claredat, el valor impagable del testimoniatge directe, en primeríssima persona: la documentació, des d'una talaia pròxima i privilegiada, dels fets, els personatges i les relacions —personals, literàries— que acabarien influint decisivament la història més recent de les lletres valencianes.

Si la singular testimoniança de Manent és l'aperitiu que obri el recull, podríem dir que l'extens article de Rosa Maria Delor, «Contribució a les relacions literàries entre Joan Fuster i Salvador Espriu (1959-1961)» —les vora 70 pàgines següents—, n'és el plat fort. I és que l'aportació de Delor, efectivament, assumeix un valor nuclear en el recull: no solament en termes quantitatius, sinó també per l'interés del tema tractat. Fet i fet, Salvador Espriu és un nom ineludible per a qualsevol balanç del que ha donat de si la literatura catalana del segle xx. I Fuster, d'intuïcions esmoladíssimes per a aquestes coses, n'era ben conscient mentre en seguia la trajectòria. Ho demostra, sense anar més lluny, un fet anecdòtic: en la crítica corrosiva i dilapidant que el suecà destil·la a tort i dret en els seus aforismes (amb «la *bilis* com a ingredient estilístic», que diria Vicent Salvador), només n'ixen indemnes Montaigne, Russell i el nostre Espriu, el qual, segons l'homenot de Sueca, «ha intercalat una mica de semitisme enmig d'una literatura amb tantes pretensions hel·lèniques». Resseguir la relació personal i literària entre Fuster i Espriu és un exercici complex i difícil, que requereix una més que notable amplitud de mires, entre altres coses perquè, amb les seues múltiples derivacions, abraça tota una panoràmica del bo i millor en la literatura catalana de la segona meitat del xx. I Delor, després d'exhumar la copiosa documentació sobre el tema que hi ha a l'abast (amb una atenció particular, ben productiva, a les fonts epistolars), reïx a mostrar-nos tots els colors i els matisos de l'admiració recíproca insubornable entre tots dos escriptors, així com també la complexitat i la no menor gradació de tonalitats que se'n va produir en l'amistat, des de la primera memorable trobada (el Premi Ausiàs March

de Gandia, de 1959, en què Pere Quart veuria premiades les seues *Vacances pagades*), fins al trencament definitiu, el 1977, quan en una targeta —com observa l'autora, «l'única en què abandona el tractament de vós i adopta el vostè»—, el sinerenc escriu, literalment, «no el molestaré mai més», cosa que efectivament compleix.

Delor, especialista en Espriu —no debades ha posat ja en circulació quatre sòbries monografies sobre l'autor de *La pell de brau*—, proposa diferenciar les etapes següents en la particular relació que l'intel·lectual català i el valencià van mantenir: la del primer contacte, arran de del Premi Ausiàs March (1959-1960); la de la col·laboració crítica de Fuster en l'obra d'Espriu (1960-1968); la de la polèmica entre Fuster i Ferrater a propòsit d'Espriu (1968-1972); i, finalment, la dels distanciaments, els buits epistolars i la ruptura definitiva (1972-1985). Tanmateix, en el treball ací publicat, els esforços hermenèutics i interpretatius acaben cenyint-se, únicament, a la primera de les quatre etapes proposades: la dels inicis en la coneixença personal. Els qui vulguen sadollar les inquietuds que Delor desperta sobre tan irregular relació —s'ha d'advertir, per a no frustrar expectatives— hauran d'acudir a uns altres treballs de l'autora. Tanmateix, només en aquesta primera etapa de 1959, els contactes entre Espriu i Fuster proveeixen el material suficient per a sucar un pa: hi ha pretext suficient per a parlar —com és el cas— de l'ascendència generacional de Carles Riba, de les relacions entre la literatura catalana i la castellana (les relacions entre escriptors emblemàtics d'una cultura i l'altra), dels cèlebres Congressos de Poesia (el 1952 a Segòvia, el 1953 a Salamanca i el 1954 a Santiago de Compostel·la), de les prolongacions de l'estètica noucentista, de l'obra i els posicionaments ideològics assumits per Espriu i Fuster en aquells anys crucials per a les respectives trajectòries... I d'un llarguíssim etcètera, que fa més que recomanable el text de Delor a qualsevol persona interessada no solament en els dos homenots protagonistes, sinó, en general, a tots els qui vulguen revisitar l'ambient literari —literari, polític, social, cultural, etc.— que es respirava a casa nostra en les darreries dels cinquanta. I això, amb l'al·licient d'una prosa salpebrada amb la inclusió d'un fèrtil anecdotari referit al tracte personal entre els dos escriptors imprescindibles.

Per la seua part, Santi Cortés —responsable de la tercera de les veus que integren aquest polifònic volum— mira de respondre tres preguntes essencials per a millor entendre les interdependències entre Joan Fuster i Manuel Sanchis-Guarner: *a*) «què pensava i què escrigué Joan Fuster sobre l'obra de Manuel Sanchis-Guarner?»; *b*) «Quines influències rebé de *La llengua dels valencians*?»; i *c*) «Quins altres llibres del filòleg despertaren l'interés de l'escriptor de Sueca?». Cortés, que per mèrits pro-

pis s'ha fet un nom de prestigi tant entre els estudiosos de l'assagista (recordem, per exemple, l'edició de *Textos d'exili*, l'estudi sobre «Joan Fuster en *Pont Blau*» o el treball introductori a la correspondència amb «Agustí Bartra i altres noms de l'exili americà») com entre els del filòleg (seu és el monogràfic *Manuel Sanchis Guarner (1911-1981): una vida per al diàleg*, editat per l'Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana el 2002), aporta llum sobre la recepció que Fuster va fer allà per l'any 1939 de la primera edició de *La llengua dels valencians* (1933) i les conviccions que aquest emblemàtic treball —«catequístico», en valoració del mateix Fuster— inspirarien per als futurs posicionaments lingüístics de l'assagista suecà. De la mà de Santi Cortés resulta certament apassionant resseguir l'aventura de la reedició d'aquest llibre —una reedició estratègicament revisada—, que el mateix Fuster impulsaria i propiciaria el 1958 i que es va fer realitat el 1960. Al final de la correguda, com el mateix Cortés reconeix, l'olfacte fusterià per a identificar mancances i promoure iniciatives es demostra ací —els anys acabarien ratificant-ho— singularment eficient. I és que no podem sinó compartir ací el criteri d'aquest estudiós: «No s'equivocava Joan Fuster, *La llengua dels valencians* ha estat un llibre bàsic en la formació idiomàtica i nacional de moltes generacions de valencians. Ell hi ha contribuït perquè va afavorir-ne la segona edició en moments força oportuns, els anys seixanta en què els joves més inquiets delejaven conéixer llur país. Així mateix va influir perquè Sanchis es definís, donés nom a les coses, clarifiqués els objectius». Si significatiu respecte de la fèrtil relació amb Sanchis-Guarner resulta aquest episodi en què Fuster —és una manera de parlar— rescata, rellança i posa al dia *La llengua dels valencians*, no menys reveladors són els eloqüents documents que Cortés desenterra sobre la càlida acollida que l'assagista va dispensar al lingüista quan aquest va publicar els tres volums d'*Els pobles valencians parlen els uns dels altres*. El protagonisme evident de Fuster en la consagració i la revitalització —la *recuperació*, si volguérem dir-ho així— de Sanchis-Guarner després de la Guerra Civil, se'ns presenta així com un fet demostrat. I aquest impuls es podria ben bé afegir a la insigne nòmina de *fenòmens literaris* que, d'una manera o una altra, va propiciar el pensador de Sueca: una nòmina de la qual no caldria excloure noms com el de Mercè Rodoreda, Enric Valor o Vicent Andrés Estellés.

Pel que fa al text de Xavier Pla, «La triangulació assagística contemporània: Ors, Pla i Fuster», trobem, amb el rigor i l'amenitat que caracteritzen els treballs del professor gironí, una aproximació d'urgència als tres pesos pesants de l'assaig català durant l'anterior centúria. Poca broma, per tant... Si el viatge intel·lectual proposat

ací per Pla s'inicia amb una reflexió sobre els límits imprecisos d'això que convenim a denominar *assaig* —una reflexió que apel·la a Lukács, Benjamin, Adorno, Starobinski i, sobretot, Musil—, ben prompte s'endinsa pels seductors i fèrtils viaranys que transiten entre el periodisme i la literatura, els perfils dels quals s'insinuen darrere d'una constatació tan evident com la següent: «A Catalunya, els assagistes s'han format en els diaris. El periodisme ha estat una veritable escola d'estil i de pensament per a autors com Eugeni d'Ors, Josep Pla o Joan Fuster. Crec que d'aquesta triangulació, d'aquests tres noms, apareix la millor tradició assagística catalana contemporània». Com que la creença apuntada per Pla és, per descomptat, de fàcil subscripció, resulta altament recomanable atendre les consideracions que, per continuar, fa respecte de les «ambivalències intel·lectuals» del *Glosari* d'Ors, les curioses impressions d'aquest davant la publicació completa dels *Essais* de Montaigne, la polivalència genèrica —la multiplicitat de funcions— que observem en *La Ben Plantada*, les reflexions que el periodista, moralista i assagista planteja sobre el concepte d'assaig i sobre la figura de l'assagista, etc. En definitiva: sobre quina mena de veu assagística troba el lector en els textos orsians.

Eugeni d'Ors és, per dir-ho així, la font on beuen l'adolescent Josep Pla i el jove Fuster: el substrat que permet entendre els prodigiosos constructes literaris que el palafrugellenc i el suecà van acabar bastint —l'últim, a partir del model i de la base evidentíssima del primer. I l'exercici planià (de l'altre Pla volem dir ara, el Xavier) consisteix tant a rastrejar aquestes filiacions primàries —el reconeixement de deutes, les concomitàncies estilístiques entre Pla i Fuster, la distància que tots dos estratègicament preserven respecte del posat intel·lectual i l'artifici retòric del *noucentisme* orsià—, com l'ascendència comuna a tots tres que indiscutiblement va exercir, directament o indirecta, l'allargassada ombra de Montaigne.

Aquesta última figura, la de Montaigne, és la que centra precisament el text amb què Josep Iborra tanca el volum. «Fuster i Montaigne», n'és el títol concís i directe. I les reflexions, naturalment, graviten al voltant de la devoció explícitament confessada que l'escriptor de Sueca professava envers l'autor dels *Essais* i la seua família intel·lectual: «una vella, afable, corrosiva companyia». Què uneix i què separa Fuster de Montaigne? Aquesta és la difícil pregunta retòrica que Iborra es proposa contestar en el seu paper. I a l'hora de perfilar-ne la relació de parentiu posa en contrast les afirmacions en què l'un i l'altre decideixen autopresentar-se, «amb la decisió radical de ser el que són com a individus concrets». Després, resulta indefugible tractar concomitàncies com

la inclinació a realitzar operacions d'autoconeixement, la propugnació d'un escepticisme *practicant* i *moderat* que «recorre en última instància a la raó i l'experiència», la renúncia metòdica a qualsevol tipus de doctrina sistematitzada, l'activació d'un determinat sentit crític, etc. Quant a les dissemblances, Iborra explora una via que resulta de particular interés: mentre Montaigne restringeix l'aplicació del sentit crític al que anomena «jurisdicció privada» de la raó i es mostra conservador —pragmàtic, si es vol— en la «jurisdicció pública», Fuster no renuncia, ni de bon tros, a posar en pràctica el seu *mètode* també en l'esfera dels afers públics. «Es vol "agitador d'idees" i, per això, és una agent que vol intervenir en la *res pública*», escriu Iborra no exempt de raó. D'altra banda, l'abisme que separa el temps de Montaigne del de Fuster constitueix l'altre pol de distanciament entre les respectives obres. «En aquest punt —evidencia el crític de Benissa—, el factor «ciència» juga un paper molt diferent, oposat, en el pensament de Fuster i de Montaigne. Naturalment, aquest no podia tenir una idea de la ciència en el sentit modern». En canvi, «Fuster s'encara a una ciència ja constituïda com a tal, amb un potencial de coneixement tecnològic en contínua expansió, que està teixint l'entramat d'una nova civilització»...

Com es veu, el tema que inspira el text d'Iborra és dels que fetillen, per força, els qui d'una manera o un altra han sucumbit al efectes addictius d'aquest venerable gènere que és l'assaig. I no menys captivadors per als paladars que responen a tal perfil —ja ho hem vist— són les aportacions de Manent, Delor, Cortés i Pla. Així doncs, el conjunt del volum, tancada ja la contracoberta, deixa en boca tota una rica paleta de sabors: la sensació confortant que el fèrtil fil fusterià —el fil de les amistats literàries de Fuster—, posat a les agulles adients, continua tramant geografies imprescindibles, horitzons il·limitats.

Joan Borja
Universitat d'Alacant

Glòria Claveria i Cristina Buenafuentes (eds.), *Germà Colón: les llengües romàniques juntes i contrastades*, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona / Servei de Publicacions, 2005, 143 pp. [*Cuadernos de Filología* 5, Seminari de Filologia i Informàtica] [Acompanyat d'un CD-ROM, versió per a Windows XP: *Índex del lèxic estudiat en l'obra de Germà Colón*. Editat per Glòria Claveria, Laura Muñoz, Marta Prat i Joan Torruella (ICREA-UAB)]

Fer ressenyes instrueix molt. Ho he sentit a dir algun cop al mestre que rep homenatge en aquest llibre, i que al llarg de la seva fecunda producció científica n'ha escrit un bon grapat. El *Recull de ressenyes* que clou la *Bibliografia de Germà Colón* (p. 137-143) i alhora el llibre que ací ressenyo, n'aplega exactament 79, entre 1951 i 2003. Amb la recensió d'aquesta petita miscel·lània d'estudis, que gira al voltant de la figura de l'insigne romanista i dels seus àmbits d'investigació predilectes, vull sumar-me al merescut homenatge que la Universitat Autònoma de Barcelona (UAB) li reté al gener de 2003.

> El tretze de gener de 2003 es va celebrar a la Facultat de Lletres [...] una jornada que coincidí amb el seu nomenament com a doctor *honoris causa* [...] portava un títol, el mateix d'aquesta publicació, que reflectia fidelment l'esperit de la seva obra i els seus estudis, *Germà Colón: les llengües romàniques juntes i contrastades*
>
> (p. 7 de la *Presentació*)

Títol que molt probablement s'haurà inspirat en el d'un llibre anterior del mateix Colón (*El español y el catalán juntos y en contraste*, Barcelona, Ariel, 1989). Espanyol i català, doble estimació i dedicació de Germà Colón, dins del món romànic, de la qual es fan ressò alguns col·laboradors en aquesta altra obra: així, Irene Andrés-Suárez (p. 22) i Amadeu-J. Soberanas (p. 93). Els textos corresponents a les conferències impartides en aquella jornada d'homenatge constitueixen la primera part del llibre (pp. 1-88).

La segona (pp. 91-107) acull els discursos pronunciats en la cerimònia d'investidura del professor Colón, celebrada el dia 15 de gener. Concretament, la *laudatio* per part del seu padrí, Amadeu-J. Soberanas, i la lliçó de Colón.

La tercera part, la ja esmentada *Bibliografia de Germà Colón* (pp. 111-143), va a càrrec d'Amadeu-J. Soberanas i Glòria Claveria i dóna una idea de la dimensió científica del romanista castellonenc: 25 llibres (pp. 111-113), 256 articles (pp. 113-136), 79 ressenyes (pp. 137-143), si no m'he errat en el recompte. Torno ara amb un xic més de detall a les parts primera i segona.

Enceta la primera part Irene Andrés-Suárez (Universitat de Neuchâtel), amb una contribució («Germà Colón: breve semblanza», pp. 11-25) dividida al seu torn en tres apartats: *1. Datos biográficos*, que recorre algunes fites en la vida de l'homenatjat, des de la seva naixença (1928) a Castelló de la Plana: així, els seus estudis universitaris a Barcelona, la posterior estada a Lovaina (on coneix la seva futura esposa) i Zuric, l'arribada a Basilea (1954) —la seva ciutat d'adopció—, la profitosa col·laboració amb Walther von Wartburg en el *FEW* (1954-1964), l'arrelament a Basilea i al món univer-

sitari de Suïssa, els múltiples homenatges científics de què ha estat objecte (i que han precedit el que motiva la present ressenya), el refermament dels lligams amb la terra mare que ha suposat la «Fundació Germà Colón», creada el 2001 per la Universitat Jaume I de Castelló (on, segons l'autora —p. 14—, aniran a parar la biblioteca personal i els monumentals fitxers del filòleg), la presència constant de la seva esposa, Marie Louise, sobre la qual escriu (*Para la història del léxico español*, 2002, p. 16; reproduït ací a la p. 15): «Ya entregado este prólogo, he tenido la gran desgracia de perder a mi mujer, la que durante más de cuarenta años ha sido esposa, compañera y apoyo constante [...]». En el vessant familiar, ha trobat l'ocasió de col·laborar científicament amb el seu únic fill (p. 16).[1] D'altra banda, és ben conegut el seu antagonisme amb Joan Coromines, al qual Irene Andrés-Suárez dedica un parell de pàgines (16-18). Dins l'apartat *2. Su magisterio* (pp. 18-20), apareixen noms de força anomenada en la romanística: alumnes de Colón, com ara Rolf Eberenz, Beatrice Schmid, Michael Metzeltin o Curt Wittlin. Dins l'apartat tercer (*Las grandes líneas de trabajo de Germán Colón*, pp. 20-25) assenyala l'autora, a part de la inicial afecció per la dialectologia del Colón més jove, tres camps prioritaris d'investigació: *a*) l'etimologia i la història del lèxic, *b*) la lexicografia, i *c*) l'edició de textos (així com llur crítica i interpretació). Destaca, entre altres facetes, la d'hispanista i catalanista, totes dues compreses dins la de romanista; el treball al *FEW* amb «le Patron» Wartburg; el coneixement filològic de la matèria primera, de la bibliografia pertinent; l'autoexigència i el rigor, el talent personal, l'avidesa de saber.

«El galateo de Giovanni della Casa y sus traducciones, fuente de contrastes léxicos» (pp. 27-49), de Cesáreo Calvo Rigual (Universitat de València), segueix l'estela d'un dels camins investigadors traçats per Colón, el de l'estudi contrastiu del lèxic a partir d'una obra literària i les seves traduccions. Dins del marc del *Proyecto Boscán* (www.ub.es/boscan) aquest autor aborda el *Galateo ovvero de' costumi* de Giovanni della Casa i les seves traduccions: quatre llengües en contrast (italià com a referent de l'original, més castellà, francès i llatí; amb dues versions en cadascuna de les dues darreres llengües) li permeten a Cesáreo Calvo reivindicar la utilitat d'aquest tipus d'exercici filològic. Examina els condicionants que determinen la selecció lèxica o els

1. «*La enseñanza del latín en la baja Edad Media. Estudio y edición sinóptica de las Variationes latinas de Fliscus con sus correspondencias en italiano, español, catalán y francés*», en col·laboració amb Andrés Colón, Madrid, Gredos, 2003 (citat *in extenso* a la p. 113).

lexemes preferits en cada llengua. Aporta retrodatacions de mots en castellà respecte de les dates del *DCECH* (Coromines/Pascual) o del *CORDE*. Estudia també la menor proporció de sufixos en castellà a partir del model italià *-issimo* i els representants culte (*-bile*) i popular (*-vole*) del llatí -BILIS, tot estenent la comparació a la traducció que Boscan fa del *Cortesano* de Castiglione.

«La llengua de dins i de fora de la caverna» (pp. 51-68), de Josep M. Nadal (Universitat de Girona), tracta de com es concreta la representació de la realitat en la història lingüística, particularitzada en el camí que duu del llatí a les llengües romàniques. Interroga, desfà tòpics, planeja sobre qüestions com oralitat i escriptura, cohesió interna i diferenciació externa, homogeneïtat i pluralitat. Àdhuc planteja la possible efectivitat de l'acció política: «És el que intenta de fer, per exemple, l'*Academia de la Llingua Asturiana*. I és el que intenta impedir, amb la col·laboració de les universitats, l'Estat Espanyol. I per això el mapa de les llengües romàniques sempre és provisional [...]» (p. 68). Crec que això té prou a veure també amb el que jo anomeno «diversitat lingüística i diversitat dels lingüistes».

«El largo camino hacia el conocimiento en *Las coplas a la muerte de su padre* de Jorge Manrique» (pp. 69-88), de José Antonio Pascual (*Real Academia Española*), indaga en la geminació sinonímica de *recordar* y *despertar*, abans i després de *Las Coplas* i el seu conegut inici; *recordar* com a primer moment del despertar; la condició gramatical inacusativa o factitiva del corresponents verbs; entre altres aspectes semàntics i onomasiològics, en un text desbordant d'erudició i documentació.

Dins de la *Part II*, el padrí (Soberanas) dóna la benvinguda al nou fill acadèmic (Colón) a l'Alma Mater (la UAB), i fa un altre repàs (més concís) a la seva trajectòria vital i acadèmica: «Presentació de Germà Colón» (pp. 91-96). Finalment aquest pren la paraula per oferir-nos una lliçó de romanista: «Fons romànic d'alguns refranys hispànics» (pp. 97-107), que ressegueixo amb més deteniment.

«Voldria ací indicar breument un possible camp d'estudi en la paremiologia comparada de les llengües neollatines [...]», escriu a la p. 98. Se centra després en els *Adagia* d'Erasme de Rotterdam (1500) i en uns «plagis» de l'aragonès Lorenzo Palmireno (1560) i del lexicògraf português Jerónimo Cardoso (1570); així, pel que fa al primer, *veure la randa als peus* (al Tirant) → *la randa va a los pies* (a Palmireno) [aclareix que *randa* és 'ornament dels vestits']. A continuació ofereix diverses correspondències romàniques per al llatí *Currus bouem trahit*: *Començar la casa pel terrat / per la teulada*; *Comenzar la casa por el tejado*; *Mettre la charrue devant les boeufs*; *Mettere l'aratro*

davanti ai buoi. Aquestes dues darreres fórmules, del francès i de l'italià, troben també un paral·lel espanyol: *Poner el carro delante de los bueyes*. La imatge del carro davant dels bous ja hi era, als antics grecs (com Llucià de Samòsata), i es dóna igualment en anglès ([*to*] *Put the car before the horse*).

Un altre refrany, ara tret del Lazarillo de Tormes (*Escapé del trueno y di en el relámpago*), l'expressa Palmireno així: *La sardina de Blanes que por huyr del fuego dio en las brasas*; i abans, Erasme, amb la coneguda sentència clàssica: *Evitata Caribdi in Scyllam incidere*. Doncs bé, Colón troba aquella parèmia de «la sardina de Blanes [...]», extensió de la coneguda dita *fugir del foc i caure* (o *donar en*) *les brases*, en un text català de terres valencianes ja el 1415. També en altres textos poc posteriors, igualment a terres de València, així com en altres parts del domini lingüístic (Rosselló, Igualada). Ja que l'assonància *Blanes/brases* no es dóna en castellà, la parèmia en qüestió haurà de ser d'origen català, ben documentada al segle XV. Ara bé, la registren també diversos reculls de refranys castellans abans i després de Palmireno: els *Refranes famosísimos y provechosos glosados* (Burgos, 1509), Pedro Vallés (Saragossa, 1549), Gonzalo Correas (1627). «La dita encara sembla existir [en català]», apunta Colón (p. 105), que remet al *DCVB* (s. v. *Blanes*): *La sardineta de Blanes, fuig del foc i cau a les brases* (sense documentació). I afegiré jo que la inclou igualment Farnés (1998, VII: 855) [S 432],[2] sota l'entrada: *Sardineta de Blanes, que fuig del foc i cau a les brases*; amb altres variants, una de les quals concorda amb la del *Refranero geográfico español* de Vergara (19862 [1923]: 165):[3] «La sardineta de Blanes fuig del foc y cau a les brases».

Un tercer exemple porta l'autor a un cert refrany italià: *L'hospite è come il pesce, dopo tre giorni puzza*; amb correlats romànics com el francès antic (*De hoste et de pluie après terz jur ennuie*), català (de Menorca: *Hostes i peix menut, al cap de tres dies put*),[4] castellà de diverses èpoques (*El pez y el huésped al tercer día hieden*; vegeu a més la meva nota 4). La mateixa mena de proverbi existia ja en llatí (el trobem a Plaute), el

2. Sebastià Farnés, *Paremiologia catalana comparada*, edició a cura de Jaume Vidal Alcover, Magí Sunyer i Josep Lluís Savall, amb la col·laboració de Josep M. Pujol, Barcelona, Columna (1992-1998) [8 vol.].

3. Gabriel María Vergara Martín, *Refranero geográfico español*, Madrid, Librería y Casa Editorial Hernando, S. A., 1986 (2a ed.).

4. Vegeu novament Farnés (1996, V: 234-235) [H 884]: *L'hoste, com el peix menut, al cap de tres dies put*. Amb una desena de testimonis més en català, i una altra de refranys homòlegs castellans, i algun altre en italià i en portuguès.

recull Erasme, i es coneix en moltes altres llengües (neerlandès, alemany, anglès), que tampoc no escapen a la curiositat científica de Germà Colón.

El CD-ROM annex (*Índex del lèxic estudiat en l'obra de Germà Colón*), amb 46.619 registres, és tot un tresor lexical, una espècie d'arca immensa de mots estudiats pel romanista. Faig una prova amb *veranillo de San Martín*, que en un tres i no res em trasllada a la següent referència: «*El léxico catalán en la Romania*. Madrid: Gredos (Estudios y Ensayos 245), 1976; pàg. 236». I efectivament, trobo l'esmentada designació per aquest «estiuet tardorenc» a la pàgina 236 de l'article «El concepto 'otoño' en catalán y su posición entre las lenguas romances» (pp. 223-239 del llibre). Juntament amb altres designacions basades en sants de tardor que s'empren per anomenar el conjunt de l'estació: San Miquel (29 de setembre), Tots-Sants (1 de novembre), Sant Martí (11 de novembre). El mes que acaba amb Sant Andreu, el saluden amb complaença molts refranys romànics: en castellà (*¡Dichoso el mes que entra con Todos los Santos y sale con San Andrés!*); en gallec (*¡Ditoso mes que entra con Santos e acaba con san Andrés*); en asturià (*Dichosu mes qu'empieza en to los santos y termina 'n San Andrés*); en català (*Ditxós mes de Déu, que comença amb Tots Sants i acaba amb Sant Andreu!*).[5] Ni que sigui perquè el dia 30 de novembre (Sant Andreu) és el natalici de Germà Colón, m'ha semblat que pagava la pena d'oferir-li aquests refranys com a penyora de gratitud pel seu mestratge.

José Enrique Gargallo Gil
Universitat de Barcelona

Neus Real Mercadal, *Les novel·listes dels anys trenta: obra narrativa i recepció crítica*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2006, 418 pp.

Aquesta nova publicació de Neus Real correspon a la part central de la tesi doctoral *Dona i literatura en els anys trenta: la narrativa de les escriptores catalanes fins a la guerra civil* llegida l'any 2004. Un treball d'investigació de magnes dimensions, com podran observar els lectors dels dos volums que precedeixen l'actual: *Mercè Rodoreda: l'obra de preguerra* i *Dona i literatura a la Catalunya de preguerra* (Publicacions de

5. Refranys transcrits amb fidelitat a les fonts respectives. Vegeu Miguel Correas Martínez / José Enrique Gargallo Gil, *Calendario romance de refranes*, Barcelona, Edicions de la Universitat de Barcelona, 2003, p. 289.

l'Abadia de Montserrat, 2005 i 2006). Tot i que a la fi del treball, Real va abordar la figura exclusiva de Mercè Rodoreda, en aquesta secció, va centrar-se en les trajectòries personals i la narrativa d'autores com M. Teresa Vernet, Carme Montoriol, Rosa M. Arquimbau, Anna Murià, Aurora Bertrana i Elvira Augusta Lewi. Cal ressaltar la consideració que es fa d'aquesta darrera escriptora, en tant que ha estat la més desconeguda del grup generacional i a la qual, l'autora d'aquest estudi, ja li havia dedicat recentment un article en la revista *Els Marges* (primavera 2006). Un deute, sens dubte, pendent en la nostra historiografia i que ara, molt especialment en l'apartat que se li dedica, aconsegueix emmarcar-la en el seu context creatiu.

L'objecte d'estudi es concreta a partir d'una data, el 1925, en el qual es produeix, com destaca Real en la «Presentació», un punt d'inflexió en la història literària catalana: el debat entorn del gènere novel·lístic i l'inici de la seua represa. La participació de les escriptores analitzades esdevé una bona mostra dels canvis operats en la tradició literària del nostre país. El grup de narradores participen, doncs, d'un moviment global de recuperació de la novel·la en un curt període de temps, escapçat, sens dubte, per l'esclat de la guerra civil del 1936, tot i que algunes de les seues peces van ser publicades durant el conflicte.

L'interés del treball que ara presentem és complet, en tant que ens aporta una visió actualitzada i força minuciosa d'una generació d'escriptores la majoria de les quals —amb gairebé l'única excepció de Mercè Rodoreda— van desaparéixer de l'escena literària després del conflicte bèl·lic. En la majoria dels casos també perdien un reconeixement que uns anys abans havien aconseguit. En el cas de Rodoreda, ella mateixa s'encarregà de rebutjar els seus relats de preguerra. És per això que aquest estudi de Neus Real té una especial rellevància, en tant que contribueix a la consideració en l'actualitat d'unes obres sovint desconegudes i ignorades, tot i que tingueren en el seu moment un cert reconeixement. D'aquesta manera, la investigadora es planteja des de l'inici dos objectius ben clars: d'una banda, la defensa de la narrativa d'aquestes set autores com un exponent de la dinàmica literariocultural d'aleshores, amb el factor afegit de la condició de dones; d'una altra banda, l'anàlisi dels factors històrics, literaris, culturals, personals i col·lectius que van fer possible l'aparició d'aquelles figures dins de la literatura catalana contemporània.

No obstant això, Real avisa el lector sobre les possibles limitacions de l'interés de les obres analitzades. Així, s'adverteix que bona part del seu interés rau en la seua existència, això és, en el que representava cada obra com a contribució d'una dona

escriptora en el període de preguerra. Es tracta d'una narrativa força homogènia en la majoria de la qual és possible observar, per exemple, el tractament de la temàtica sexual sense haver acabat de resoldre els problemes que el gènere els plantejava. Segons Real, *Aloma* és l'única excepció d'aquest grup d'obres en referència al tractament idoni del gènere —una afirmació que, tot i la maduresa literària que representa aquest text, podem posar en dubte si tenim en compte la resolució final del conflicte.

Com hem explicitat, un estudi com aquest era necessari en el panorama crític de la literatura catalana contemporània. Només teníem el precedent, de gran significació en el moment que va aparéixer, de l'assaig d'Anne Charlon (*La condició de la dona en la narrativa femenina catalana, 1900-1983*) publicat el 1990. Tot i les distàncies que Real marca sobre el treball anterior —una voluntat habitual de la investigadora en altres publicacions anteriors, pròpia de les convencions universitàries aplicades a l'àmbit de la recerca—, la voluntat divulgativa de Charlon va afavorir la recuperació d'unes autores que, durant la segona meitat del segle XX, havien estat silenciades. En aquesta ocasió, la investigadora opta per un estudi global del grup de narradores, sense entrar en anàlisis personalitzades que, segons la seua opinió, «haurien derivat en uns estudis particulars més informatius que interpretatius» (p. 9), per abordar la significació de les dones en la cultura i en la narrativa catalanes del període, com també l'aportació que hi van fer. Un criteri que, com és evident, pot donar uns resultats comparatius força suggerents, però que pot deixar de banda d'altres elements d'anàlisi més concreta sobre cadascuna de les autores. Tenint en compte la mancança d'estudis aprofundits sobre les narradores i les seues obres —amb l'excepció lògica de Mercè Rodoreda—, potser la investigadora podia haver trobat un punt intermedi entre els seus objectius metodològics i la necessitat crítica que se'n derivava.

Comptat i debatut, l'estructura resultant del treball és la següent: d'una banda, una primera part on s'estudia la producció narrativa de Vernet, Montoriol, Arquimbau, Murià, Lewi i Bertrana, i, d'una altra, un segon apartat on es té en consideració el ressò de les autores com a prosistes i la recepció de les seues obres. En tot cas, com Real explicita, es combina l'anàlisi de la narrativa amb la seua recepció crítica. Un mèrit innegable que reforça l'interés del vast treball de l'estudiosa, que ha tingut en compte la totalitat de les proses d'aquestes autores, tant novel·les, com relats breus. Una voluntat minuciosa d'anàlisi que ella mateix comenta: «s'estudien les diverses tradicions de referència (els models en què es van emmirallar les escriptores), l'opció per determinades tendències creatives, el sentit que tenia adoptar-les, els punts de

contacte i les divergències de plantejament o de materialització literària, els canvis al llarg dels anys i la manera com foren avaluats els llibres» (p. 9-10). Uns objectius pretensiosos que són acomplerts al llarg de l'estudi. Una fidelitat a la hipòtesi inicial no sempre habitual en aquest tipus de treball d'investigació.

Amb una estricta distribució cronològica, l'estudiosa avança en l'observació de l'aparició de cada obra i de la seua recepció, per arribar al moment àlgid que va representar l'any 1934, en el qual hi hagué un gruix considerable de publicacions d'aquest grup d'autores. La perspectiva historicista provoca la percepció del decandiment que es va provocar en els dos anys següents, 1935 i 1936, tot i que la justificació aportada —la crisi social i política posterior a les revoltes del 1934— no acaba d'aclarir els motius autèntics d'aquesta baixada productiva. Les variacions en períodes tan curts de temps com els que s'estudien poden deure's, senzillament, a factors com l'atzar o les situacions personals de les escriptores. No obstant això, és ben cert que l'ambient prebèl·lic del 1936 no va beneficiar en absolut la trajectòria personal dels nostres intel·lectuals i escriptors.

Diversos són els aspectes sobre el context social i polític de les autores que, amb aquesta publicació, queden perfectament delimitats per l'estudi historiogràfic de la nostra literatura. Així, observem com les escriptores estudiades pertanyen a un grup generacional que, tot i iniciar la seua participació activa en la literatura catalana en els anys previs de la Dictadura de Primo de Rivera, assoleixen al llarg de la II República la seua veu pròpia. Un grup marcat, sens dubte, per una ideologia de posicions polítiques esquerranes, manifestaren o no una voluntat de compromís públic. En totes aquestes dones, la rellevància simbòlica de Caterina Albert era força evident, una escriptora que els precedia i que es mantenia en plena activitat intel·lectual. No obstant això, l'empremta ruralista de l'escriptora de l'Escala només pot destriar-se, com Real bé exemplifica en la primera part de l'estudi, en alguns relats concrets. D'igual manera, cal destacar la importància cabdal d'Edicions Proa, des de la col·lecció «Biblioteca A Tot Vent», dirigida per Joan Puig i Ferreter, per incorporar-ne la nòmina d'autores dins de la política concreta que mostrà envers la potenciació dels escriptors novells.

Fidel a la voluntat analítica de l'estudi, Neus Real va als orígens de la creació literària de les escriptores adduïdes. Així, hem de destacar l'apartat 2.2.1 en el qual burxa en els motius pels quals autores com Montoriol, Arquimbau o Murià es mostren interessades pel gènere novel·lístic en uns anys concrets dins de la tradició escapçada de la literatura catalana, hereva del rebuig noucentista, i dins d'una «xarxa femenina de tendència esquerrana que es va anar creant amb la seva intervenció directa» (p. 88).

Una interpretació una mica curiosa però que no deixa de fer-nos entendre el sentit voluntari i meditat de l'opció d'aquestes dones per un gènere literari que havia estat bandejat en les dècades anteriors. Al seu torn, esdevé de força interés la incorporació d'obres o de textos precedents de les literatures occidentals que poden haver estat punt de referència per a les nostres escriptores, com és el cas del títol de la novel·la de Carme Montoriol *Teresa o la vida amorosa d'una dona* (1932) respecte al conjunt de vuit cançons del compositor Robert Schumann *Frauenliebe und Leben* (1840) que té la seua base en una sèrie de poemes de l'autor d'origen francés Adelbert von Chamisso i que va ser traduït i adaptat al català per Joaquim Pena amb el títol de *Vida amorosa d'una dona*. Una peça que va ser força popular entre els intèrprets d'aleshores i que va ser tinguda en compte, sense cap mena de dubte, per la nostra escriptora. Al llarg de l'estudi, podem trobar d'altres apreciacions semblants que mostren la minuciositat amb què s'ha analitzat el context social i cultural del període literari.

Tot i que Neus Real no exposa unes conclusions finals —suposem que es deu al fet que aquest treball és, en definitiva, la segona part d'un estudi més ampli que ja contenia unes conclusions com calia—, trobem al llarg de la redacció algunes afirmacions que considerem rellevants destacar en l'acabament del nostre comentari. Així, *Les novel·listes dels anys trenta...* serveix per a comprendre com les novel·listes de preguerra i la seua obra van conformar una realitat literariocultural paral·lela al moviment de modernització de la cultura i de la literatura catalanes en aquell període. Van participar d'aquesta manera de la voluntat de dotar la cultura catalana d'un model apte de novel·la, tot cercant una simbiosi entre la tradició modernista heretada i els nous corrents que circulaven pels altres països europeus. Un mèrit afegit al grup d'autores és, sens dubte, la reflexió entorn de la seua condició de dona. Una literaturització de la condició femenina que va aportar al mercat lector d'aleshores un canvi de concepció o de situació de la dona en el món intel·lectual d'aleshores. Tot i les múltiples mancances estilístiques o formatives d'un grup d'escriptores força joves, que la guerra interrompé la seua trajectòria literària i els impedí en la major part dels casos continuar-la, hem de ressaltar el valor *per se* de la seua narrativa. Aquest és el principal valor del treball de Neus Real, la consideració en el seu context, amb el contrapunt de l'anàlisi de la recepció concreta que tingueren, de les obres destriades. Una generació silenciada que comença a ser escoltada.

Carles Cortés
Universitat d'Alacant

Judit Fontcuberta i Famadas (2005), *Molière a Catalunya*, Barcelona, «Textos i estudis de cultura catalana», Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Als anys setanta, Xavier Fàbregas començava el seu article sobre la fortuna de Molière a Catalunya dient: «un estudi de Molière a Catalunya està per fer».[1] Ara podem dir que ja ha estat fet. Judit Fontcuberta ha dut a terme una molt profitosa recerca que ens permet fixar la recepció del clàssic francès en el teatre català. La metodologia triada per l'autora s'emmarca en la tradició crítica de l'estètica de la recepció i, molt especialment, en l'anomenada escola de la manipulació, que té per exponents Itamar Even-Zohar, José Lambert o Theo Hermans entre d'altres. Aquesta orientació crítica resulta molt adequada en l'estudi de les traduccions, ja que considera que aquests textos serveixen a un propòsit determinat en la cultura receptora, i per tant, exerceixen una funció significativa en l'evolució i la història del sistema literari que rep la traducció. De fet, tota traducció suposa una manipulació del text original per a un propòsit determinat, cap traductor és lliure dels prejudicis que afecten la seva relació amb la tradició pròpia, la visió que en té i la manera com pensa incidir-hi.

En el cas que ens ocupa, és evident que entre les traduccions del mallorquí Lluís Foco (Palma, 1699-1767) i les d'Alfons Maseras (Sant Jaume dels Domenys, 1884-Tolosa de Llenguadoc, 1939) hi ha un veritable salt qualitatiu pel que fa a la manera d'entendre el propi sistema literari i pel que fa a la consideració en què es tenia la figura de Molière. Delimitar amb precisió aquestes diferències ha de ser l'objectiu de qualsevol estudi de recepció i en aquest sentit el treball de Judit Fontcuberta encerta a situar les coordenades de la recepció del dramaturg francès.

Els dos capítols dedicats a les primeres traduccions molieresques es veuen enriquits per les aportacions recents d'investigadors dels segles xviii i xix com Max Cahner, Joan Mas, Pep Vila o Josefina Salord entre d'altres, i ens permeten situar la funció que podia exercir el clàssic francès en el món literari del moment, molt especialment en territoris com la Catalunya del Nord o Menorca, que per les circumstàncies històriques conegudes tenien una major facilitat per estar en contacte amb la tradició dramàtica francesa. A la profusió de traduccions castellanes de les comèdies de Molière aparegudes des de la segona meitat del segle xviii cal afegir-hi, doncs, les primeres versions

1. Xavier Fàbregas (1976). «Les traduccions catalanes de Molière», dins *El teatre o la vida*, Barcelona, Galba Edicions («Punts de referència», 2); pp. 85-88.

catalanes d'autors com Foco, Anton M. Cervera o Vicenç Albertí, aquestes darreres ja en els anys vint del segle XIX. I si en el cas del primer d'aquests traductors hi havia una clara intencionalitat fomentar l'aparició de dramaturgs que imitessin l'autor francès amb la voluntat d'una certa renovació de la dramatúrgia local, d'altres com Antoni Bisañes, ja en ple segle XIX, pretenien únicament divertir el seu auditori donant-li una versió sovint força lliure de les comèdies de Molière, en les quals prioritzaven l'humor més directe i fins escatològic. Podríem dir que des del primer moment trobem una doble direcció en la recepció del dramaturg, la que qualificaríem de culta, i la popular. Aquestes dues orientacions marcaren, de fet, la recepció catalana del dramaturg francès, fins i tot en el període del primer terç del segle XX.

Probablement el traductor més interessant en aquest primer període és Vicenç Albertí (1786-1859). L'escriptor maonès es dedica a l'obra de Molière en les dues primeres etapes de la seva producció, la del 1815-1820, marcada pel monolingüisme català, i la del 1820-1835, en què escrivia en castellà les obres erudites però en català les de creació. De les peces que Albertí girà del francès ens en queden cinc que es conserven inèdites a la Biblioteca de Catalunya. L'adaptació que en féu passava per la catalanització de la majoria dels noms dels personatges i féu el mateix en les referències dels textos als gentilicis *francès* i *francesa*. Sabem que les seves versions foren posades en escena a Maó entre el 1821 i el 1828, i que una companyia dramàtica dirigida per Joan Riudavets escenificà algunes obres de Molière al català a finals de la dècada de 1830 i principis de la de 1840, que devien ser les versions d'Albertí.

El segon moment, i, sense dubte, el més important en la recepció de Molière, agafa els períodes del Modernisme i el Noucentisme, i té com a figura clau Adrià Gual, qui tan des de la plataforma del Teatre Íntim com posteriorment en la direcció de l'Escola Catalana d'Art Dramàtic, es convertí en el veritable difusor de l'obra de Molière i de la seva importància en la regeneració de l'escena catalana. Gual veia en l'autor francès el model d'una comèdia que volia implantar en l'escena catalana, creia que una tradició de comèdia catalana havia de passar per la incorporació de la comèdia de caràcters molieresca. El seu viatge a París (1901-1902) li permeté conèixer els muntatges d'obres de clàssics francesos que s'oferien a la *Comédie Française* i allà s'inicià la seva devoció per l'obra del famós comediògraf, a qui considerà el «benemèrit obrer de la bellesa». La constatació del desconeixement que es tenia a Catalunya de la seva obra el portà a una veritable campanya de difusió en la qual alternaven les postes en escena amb les conferències. De fet, en la represa del Teatre Íntim del març de 1903

ja es presentà *El casament per força*, en traducció de Salvador Vilaregut. Tant aquesta versió com les publicades per la «Biblioteca Popular de L'Avenç» de Roca i Cupull eren criticades per la revista *Catalunya* per l'ús del que ells anomenaven «dialecte barceloní». Els retrets venien de part de Josep Carner, que considerava que la traducció havia de ser un element d'enriquiment del llenguatge literari i, per tant, calia que el text traduït no fos només un vehicle per donar a conèixer l'obra d'un autor, sinó que s'havia de convertir també en un model lingüístic al servei de la literatura receptora. Així, les seves versions del clàssic francès responien a un veritable projecte ideològic, d'educació de la sensibilitat col·lectiva. La necessitat d'afermar i difondre la llengua literària a través d'un programa de traduccions que la prestigiessin era compatible amb la utilització de la literatura en la configuració de la ideologia regeneracionista que impulsava el catalanisme burgès d'aquells anys.

El nombre de versions de Molière s'incrementà en aquests primers anys de segle, en què ja sorgí la iniciativa de traduir les obres completes de l'escriptor francès. Així, en una «Col·lecció Teatral Molière» havia d'aparèixer-hi una traducció d'*El malalt imaginari* a càrrec de Manuel de Montoliu el 1909, però el 1908 Joaquim Horta ja havia encetat una «Biblioteca Molière» amb una versió d'Alfons Maseras de *Tartuf o l'impostor* . Un segon volum aparegut el 1909 incloïa les versions de Pere Prat i Gaballí d'*Esganarel* i *L'amor metge*. Després d'aquestes traduccions, pensades més per a la lectura que per a la posta en escena, la iniciativa fracassà.

Però en la dècada de 1920 el clàssic francès fou àmpliament versionat, amb una clara tendència a adaptar-lo a les característiques de la cultura receptora, en graus diversos, des de l'adaptació sagarriana de *George Dandin* en *El senyor Pupurull*, força lliure, a la de Narcís Oller de *Le dépit amoureux*, *Renyines d'enamorats*. En aquest cas, les modificacions de l'argument venien donades en bona part pel fet de ser destinada a una col·lecció de teatre catòlic. En tots els casos, però, es manifesta una clara voluntat de vulgarització de l'obra del comediògraf en els àmbits més diversos, des del més popular al culte. La visita de companyies franceses com la de Firmin Gémier i l'avinentesa del tercer centenari del naixement de Molière (1922) contribuïren encara més a la seva difusió. Des de l'Escola Catalana d'Art Dramàtic, Gual continuà la seva missió d'apostolat, a través de funcions gratuïtes al Teatre Romea precedides de conferències preparatòries a càrrec de Lluís Bertran i Pijoan, Pere Bohigas i Tarragó, Pere Coromines, Ventura Gassol, Alfons Maseras, Josep M. de Sagarra i Adrià Gual. La premsa es féu ressò de les activitats al voltant de l'any Molière a Catalunya i França, i en general no estalvià elogis a les iniciatives de Gual.

Els anys trenta vingueren marcats per algunes representacions tan especials com la de *Les Précieuses ridicules* presentada en francès el juny de 1930 a l'estudi Masriera per part de la companyia Belluguet, o la de *L'Amour médecin* amb la partitura inèdita de Lully, anunciada a les pàgines de *La Publicitat* el juliol de 1933 en un cicle de «Teatre de càmera». Aquell mateix any aparegué a l'editorial Barcino la traducció en vers de *L'escola dels marits* a càrrec de Joaquim Ruyra, que l'acompanyà d'un *Assaig crític sobre el teatre de Molière*. Tant la traducció com l'assaig foren elogiats per crítics com Maurici Serrahima o Domènec Guansé. Per altra banda, la comparació amb la versió que féu Sagarra era inevitable, tot i que la versió d'aquest darrer anava destinada a una col·lecció popular i, per tant, els plantejaments havien de ser diferents per força.

Aquells mateixos anys veieren també la fi del Teatre Íntim i la dimissió de Gual de l'antiga Escola Catalana d'Art Dramàtic, convertida en Institució del Teatre en temps de la Segona República, Molière perdia un dels seus principals valedors, però l'editorial Barcino tirava endavant el projecte de publicar les obres completes dels grans escriptors estrangers que ja es consideraven clàssics. En aquest marc aparegueren les *Obres de Molière* que es publicaren en vuit volums entre 1930 i 1936, i que comprenien la pràctica totalitat del seu teatre en traducció d'Alfons Maseras. Malgrat l'existència de moltes traduccions anteriors, la iniciativa de Barcino fou elogiada en general, ja que es considerava imprescindible tenir en català l'obra completa d'una figura de relleu com Molière. De fet, hi havia una àmplia unanimitat en valorar la traducció dels autors clàssics com a requisit bàsic en la construcció de la pròpia tradició literària, una idea que era la conseqüència lògica de considerar la cultura com el fonament d'un poble. En el programa de construcció nacional que el catalanisme havia bastit el principal motor provenia dels homes de lletres i de la seva capacitat per crear uns sistemes simbòlics que prenien la literatura com a fonament i, en última instància, la llengua en què aquesta literatura es vehiculava.

Maseras optà per traduir en prosa els textos molierescos i per cenyir-se escrupolosament a l'original. El seu model de llengua fou generalment elogiat, però malauradament les seves versions no varen poder pujar als escenaris, en part per culpa de l'esclat de la guerra. Ja en la postguerra, fou Joan Oliver qui es dedicà a girar Molière al català, com per exemple, *El misantrop*, que es publicà en versió de bibliòfil el 1951 i per la qual rebé el Premi Extraordinari del President de la República Francesa als Jocs Florals celebrats a Tolosa el 1952. A diferència de Maseras, Oliver optà pel vers i aprofità per retreure alguns errors de la traducció d'aquest autor en l'epíleg .

Sembla que el projecte d'Oliver era el de traduir Molière íntegrament comptant amb algun mecenes que el financés, però finalment no es va portar a terme i les seves aportacions a la traducció del clàssic francès es limitaren, a més del text esmentat, a El *Tartuf* i a *Cucurell o el cornut imaginari*, que va refer com *El banyut imaginari*. Aymà publicà les tres versions el 1973, any en què s'esqueia el tercer centenari de la mort del dramaturg. Es tracta més de refoses que de traduccions fidels a la literalitat. El procés d'assimilació a la cultura receptora és força elevat en aquest cas, ja que, com comentava Joan Casas, l'autor adapta al seu context les característiques dels textos. De fet, com apunta Miquel Gibert, l'objectiu final era «la creació d'una llengua dramàtica moderna i eficaç» (p. 395). En el fons, Oliver es proposà el que ja havia somniat Adrià Gual, partir del famós comediògraf per conformar una comèdia catalana a l'alçada dels grans estàndards de la tradició europea.

També Sagarra optà per l'adaptació lliure a l'hora de versionar Molière en la dècada dels seixanta amb *El senyor Perramón*, que parteix de *L'Avare* però situa l'acció al segle XIX. En canvi, Bonaventura Vallespinosa volgué ajustar-se a l'original en la seva traducció del *Tartuf*, que s'estrenà a Sant Cugat el 1968. Tanmateix no pogué completar un volum de peces molieresques que s'havia de titular *Comèdies*. Les diferents adaptacions i versions del teatre de Molière de les darreres dècades (en què no falten les adreçades a un públic infantil) han estat força abundants i cal afegir-hi com a colofó les noves obres completes del dramaturg dirigides per Miquel Desclot, el primer volum de les quals aparegué el 2003.

En definitiva, la panoràmica que ens ofereix Judit Fontcuberta és axhaustiva i rigorosa, i es completa amb un estudi de les traduccions de Molière i la seva sort en escena que resulta força il·lustrativa. També és interessant el capítol dedicat a la visió de Molière que es configurà a Catalunya durant el primer terç del segle XX, que en bona part estava marcada per la idea que el comediògraf francès representava el geni nacional francès i era un exemple que havia de servir d'estímul a la dramatúrgia catalana per adquirir un caràcter propi i alhora universalitzable. En aquest sentit, la incorporació de les grans figures del teatre a través de la traducció era considerada una prioritat per tal de consolidar no només la pròpia tradició dramàtica, sinó la literatura catalana en general.

Òbviament, les reflexions sobre l'obra de Molière a Catalunya són deutores dels debats que es produïen a França sobre el seu clàssic, des de les idees expressades per Sainte-Beuve als seus cèlebres *Lundis* (1850) i *Nouveaux Lundis* (1864, 1868), a les

referències sovintejades de Jules Lemaître a les seves sèries de les *Impressions de théâtre* (1888) o les d'Émile Faguet a la primera sèrie dels seus *Propos de théâtre* (1903) o la seva monografia *En lisant Molière* (1914) poc posterior a les de Guillaume Lafenestre (*Molière*, 1909) o la de Maurice Donnay (*Molière*, 1911). I encara, *Les luttes de Molière* (1925) de Gustave Michaut. Llegint el que diuen els crítics catalans no costa gaire adonar-se de quina d'aquestes fonts han begut, i això fa pensar en la necessitat d'un treball que vingui a complementar l'aportació de Judit Fontcuberta i que es fixi com a objectiu la recepció de la crítica literària sobre les grans figures de les lletres. Perquè és evident que qualsevol clàssic és rebut també a través de la valoració que en aquell moment se'n fa a la seva pròpia tradició literària.

Un altre qüestió pendent és la de la influència de l'obra de Molière en els dramaturgs catalans. Penso, sobretot, en Santiago Rusiñol, però també en Sagarra o Oliver. En el cas del primer dels autors esmentats, el deute amb l'imaginari molieresc és deliberat en més d'una ocasió. En conclusió, podem dir que ja tenim el gran estudi sobre la fortuna de Molière a casa nostra, però com sol passar en aquests casos, una bona recerca obre el camí a d'altres que la vinguin a completar.

Ramon Bacardit

Una lectura del Llibre de meravelles *como ars praedicandi*
A reading of *Llibre de meravelles* as ars praedicandi

Fernando Domínguez Reboiras

The *Llibre de meravelles* is one of the best known works by Ramon Llull because of its literary dimension. Both this and the structure of the text correlate with contemporary texts of encyclopaedic character. However, a contextualization of the book within Llull's production, especially in relation to his former novel (*Blanquerna*), can make important contributions to a new approach to the book, in order to interpret it as a manual of predication adapted to Llull's particular conception. Which his conception is, which purpose Felix's examples have in the book, and how the work integrates in Llull's conception of relationships between faith and reason, is the subject of the present article.

Key words: predication, theology, natural philosophy, *exempla*.

La ciutat de Francesc Eiximenis. A propòsit del Dotzè del Crestià*, I,1*
The city of Francesc Eiximenis: Regarding *Dotzè del Crestià*, I,l.

Gian Luca Potestà

The work *Lo Crestià* by Eiximenis is an encyclopaedic project that develops, among many other subjects, the political worries of his author. The *Dotzè* is the place where the ideas about the ideal society, a society that takes form in the space of the city, are related. Which exactly the image of the ideal city is and with which sources Eiximenis works, is the central subject of this article. Some of these sources have been fully studied, one of them being, for example, the relationship between the *Dotzè*

with the *Politics* by Aristotle. This is one of the aspects that places the book within Aristotle's trend of modernization of political language, a reference point that surpasses an influence until now considered central to political Agustinism.

Key words: medieval political thought, Aristotelism and political Agustinism, city, ideal society, prophetism

Ciutat de Mallorca, 31 de desembre del 1229: Sant Silvestre, Sant Jordi i Jaume I
City of Mallorca, 31st of December of 1229: Saint Silvester, Saint George and James the First

Xavier Renedo Puig

The episode of the definitive assault to the City of Mallorca, on the 31st of December of 1229, is one of the best known parts of the *Llibre dels feits* by James the First. The words that the king employs when relating the possible miraculous intervention of Saint George in that episode have been interpreted as a sample of the prudence of the monarch in inserting wonderful elements in his chronicle. This article proposes a different interpretation of the passage, while taking into account several chronistic sources that aim towards a revision of the role that the Crusade plays in the imaginary world of king James the First.

Key words: crusades, historiography, chronicles, hagiography, Saint George.

Una i altres en la catografia de la narrativa breu medieval
One and the others in the cartography of short medieval narrative

Juan M. Ribera

Revision of a representative sample of short narrative in prose in order to detect, in the medieval cultural system, evidence of difference or diversity; likewise, the ways to portray the *other one* and to position literarily in front of it are revised. And all that without considering if this *other one* was a Christian neighbour or a stranger, either in a cultural or spiritual way.

Key words: mediaeval brief narrative in rhetorical prose, otherness, rhetoric of the difference, intentionality of established speech, narrative spaces.

Ut pictura poiesis: *Text i imatge, mimesi i realitat quant a* Tirant lo Blanch

Ut picture poiesis: *Text and image, mimesi and reality regarding* Tirant lo Blanch.

Vicent Martines

The relationship between literature and reality in the Middle Ages can be considered from several dimensions. One of the most important cultural elements of the medieval period is the visual representation of reality found it literary texts, not only through the presence of miniatures in the manuscripts, but especially through the description of *realia* in the same text. The encyclopedic tradition helps to intertwine this close relationship between the outer representativeness and the inwardness of the text, a new interpretation of the Horacian's *ut pictura poiesis*. The *Tirant lo Blanch* is a fictional text full of iconic references to contemporary reality, which in this study are made clear visually.

Key words: History of Art, painting, iconography, literature and society.

Teodor Llorente, escriptor valencià

Teodor Llorente, a Valencian writer.

Rafael Roca Ricart

This article is a revision of Teodor Llorente's literary work in Catalan, in prose and in poetry, which turns out to be an exceptional production for his time, in accordance with his role as a leader and an ideologist of the Valencian Renaixença, and places him as the poet who contributes most, both in quantity and quality, to this literary movement. The first part of the article, focused on his lyric poetry, revises the six editions of his verses which were published between 1885 and 1983, and brings back to life 'unknown' poems –unpublished or dispersed- which have never been included in any edition. The second part lists and catalogues his prose writings in Catalan and dismantles the belief that he only used Catalan to write poetry.

Key words: Teodor Llorente; *Llibret de versos*; Lo Rat Penat; 19th Century Catalan Literature; Renaixença; Valencian Poetry; Valencian Prose.

L'emissor com a organitzador del discurs acadèmic: un estudi interdisciplinar i interlingüístic

First person markers as a discoursive organizer in academic discourse

Àngels Campos

This article presents a contrastive analysis of the ways in which the first person markers as a discoursive organizer are manifested in academic texts. The corpus consists of academic texts published between 1989-2001 in reviews with a high level of specialization in three fields (Linguistics, Law and Physics) and in three languages (Spanish, Catalan and English). On one hand, this discoursive function is characterized by taking the parameters of Cognitive Linguistics as a basis, specially concerning the theory of mental spaces, and subjectivity. On the other hand, quantitative analysis shows, with graphics, the differences between these languages, in which Catalan may occupy an intermediate place between reader-oriented languages (English) and writer-oriented languages (Spanish); besides it also displays differences between the aforemention scientific fields which represent the three branches of the knowledge, in which social sciences (i. e. Law) may be an intermediate stage. Regardless of the discipline and the language, the extension of the text has to be taken in consideration because it may determine the role of the speaker as organizer and the results.

Key words: contrastive rhetoric, academic discourse, first person grammatical marks, discoursive organization.

Traduccions i usos sintàntics de l'expressió de l'abstracció

Translations and syntactic uses in the expression of abstraction

Josep R. Guzman

The study of translation norms is a key element in traductological studies. Insofar as these norms are linked to cultures and specific historical periods, the analysis of their diverse elements is of fundamental importance. One of the variables that composes these norms is the model of language of the translations, which is devised

from the stylistic uses of the translators, mainly from some aspects of language which are particularly controversial. One of them is the syntactic uses for the expression of abstraction, and this paper focuses on their study. The conclusion is that there are less stylistic resources used and centred in no more than a couple of structures despite the several possibilities existing to express abstraction. Many forms recommended by grammarians appear, at best, with scarce manifestations. The reasons for this lack of use are varied, probably because of the same translators some times, but also because of the recipients of the translations, who perceive these forms as unusual and, in other cases, as interferences.

Key words: translation, corpus, abstraction, stylistics.

La formació del plural i la situació del gènere en el Curial e Güelfa *dins del context del segle XV*

The formation of plural and the situation of gender in the *Curial e Güelfa* in the context of the 15th century.

Joaquim Martí Mestre

We study the situation of plurals in the *Curial e Güelfa* and, by extension, in the Catalan of the 15th century, analyzing particularly the possible subordinating factors of the distribution of plurals *-es* and *-os* of masculine words that finish in *-s*. The situation of plurals helps to confirm the dating of the novel in the middle of the 15th century. On the other hand, in the section of inflection of gender, the presence of forms that confirm the classicism of the novel is evident, as well as some Valencian preferences.

Key words: *Curial e Güelfa*, Catalan novel, gender and number, linguistic context in the 15th century, 15th, dating.

TABLE OF CONTENTS

Rafael Roca Ricart
Teodor Llorente, a Valencian writer 9

Àngels Campos
First person markers as a discoursive organizer in academic discourse 39

Josep R. Guzman
Translations and syntactic uses in the expression of abstraction 59

Joaquim Martí Mestre
The formation of plural and the situation of gender in the Curial e Güelfa *in the context of the 15th century* 89

MONOGRAPHIC ON «SOCIETY, IDEAL AND FICTION IN THE MEDIAEVAL CATALAN LITERATURE»
Coordination: Josep E. Rubio i Josep A. Ysern

Introduction 127

Fernando Domínguez Reboiras
A reading of Llibre de meravelles *as* ars praedicandi 131

Gian Luca Potestà
The city of Francesc Eiximenis: Regarding Dotzè del Crestià, I,1 161

Xavier Renedo Puig
City of Mallorca, 31st of December of 1229: Saint Silvester, Saint George and James the First 177

Juan M. Ribera Llopis
One and the others in the cartography of short medieval narrative 199

Vicent Martines
Ut pictura poiesis: *Text and image, mimesi and reality regarding* Tirant lo Blanch 213

Reviews 243

Abstracts 265

Table of contents 271